W. VAN DER BEKE CALLENFELS.

BEOORDEELING

VAN DE

CONJECTUREN OP DEN TEKST DER EVANGELIËN VAN MARKUS EN LUKAS.

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

BEOORDEELING VAN DE CONJECTUREN

OP DEN TEKST DER

EVANGELIËN VAN MARKUS EN LUKAS.

BEOORDEELING VAN DE CONJECTUREN

OP DEN TEKST DER

EVANGELIËN VAN MARKUS EN LUKAS.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

Doctor in de Godgeleerdheid,

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR J. A. WIJNNE,

Hoogleeraar in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte,

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT

TEGEN DE BEDENKINGEN

DER FACULTEIT VAN GODGELEERDHEID

TE VERDEDIGEN

op Donderdag, den 17den September 1885, des namiddags te 1 uur,

DOOR

WILLEM VAN DER BEKE CALLENFELS,

Geboren te VLISSINGEN.

UTRECHT,
KEMINK & ZOON, over de Domkerk.
1885.

AAN MIJNE OUDERS

DANKBAAR OPGEDRAGEN.

Hadden de woorden van Prof. Doedes, in zijne Encyclopaedie der Christelijke Theologie aan de groote waarde van de beoefening der Tekstkritiek gewijd, belangstelling voor dit onderdeel der Godgeleerde wetenschap in mij doen ontwaken, de lezing van de verhandelingen der Heeren van de Sande Bakhuyzen en van Manen leidde mij tot de keuze van het onderwerp mijner dissertatie. Meer en meer van het goed recht der Conjecturaalkritiek overtuigd geworden besloot ik te onderzoeken in hoe verre de tekst der Evangeliën van Markus en Lukas door het voorstellen van conjecturen gebaat was. Na al hetgeen in de laatste jaren over de methode der opsporing van den oorspronkelijken tekst in het midden is gebracht behoef ik daarover hier niet te handelen. Wanneer wij, na nauwkeurige vergelijking van de varianten en zorgvuldige aanwending van de kritische hulpmiddelen, nog aangaande den echten tekst in het onzekere verkeeren kan de wetenschappelijke conjectuur zonder twijfel menigmaal gewichtige diensten bewijzen.

Bij het verlaten van de Hoogeschool is het mij eene aangename taak een kort woord van erkentelijkheid te richten tot hen, die zich door hun onvergetelijk onderwijs aanspraak

op mijnen blijvenden dank verworven hebben. Weest er van overtuigd, hooggeschatte leermeesters, dat ik het een groot voorrecht blijf achten onder Uwe leerlingen behoord te hebben en het mij niet moeielijk zou vallen menig woord te vermelden, dat op mijne ontwikkeling van onmiskenbaren invloed geweest is.

Allereerst past mij een woord tot U, hooggeleerde DOEDES, *zeer gewaardeerde promotor. Waart Gij door de keuze van het onderwerp mijner dissertatie mij tot promotor aangewezen, ik heb mij niet beklaagd bij het vervaardigen van dit proefschrift in de gelegenheid te zijn U in meer dan één opzicht als leidsman te leeren hoogschatten. Beurtelings Uwe scherpzinnigheid en liefde tot de waarheid opmerkende genoot ik van Uw helder inzicht en trok ik voordeel uit menigen nuttigen wenk. Ontvang mijnen openlijken dank voor Uwe zorgen en bemoeiingen bij de vervaardiging van dit proefschrift. Vergelde God U rijkelijk alles wat Gij voor Kerk en Theologie gearbeid hebt en in stilte voortgaat te arbeiden, en schenke de Bestuurder van lot en leven U nog menigen aangenamen terugblik op Uwe voor velen gezegende loopbaan, gelijk aan dien, waarin zich Uwe leerlingen op Uw zilveren feest van ganscher harte verheugden.*

Een woord tot U moet mij ook van het hart, hooggeachte en veelgeliefde VALETON. *Dat de keuze van het onderwerp mijner dissertatie niet uit de door U onderwezen vakken genomen is, ligt voorwaar niet aan U, die door Uwe heerlijke colleges en Uwe bezielende voordracht de vriend der studenten geworden zijt. Ontvang mijnen dank voor al hetgeen ik van U heb mogen leeren en voor de gelegenheid, mij herhaaldelijk geboden, op andere dan officieele wijze U te leeren kennen. God steune U en sterke U in Uwen veeltijds moeielijken arbeid onder miskenning en verdachtmaking van bekende zijde. Verkwik ons nog menigmalen door hetgeen Gij*

als resultaat van ernstig biddend onderzoek der gemeente ten goede zult in het licht geven en vermindere het aantal dergenen, die, door hunne studiën te staken ertoe gebracht Uwen ernst in twijfel te trekken, met de liefde tot niets dan de waarheid de sympathie voor Uwen persoon zien verflauwen. „Het Christelijk geloof staat of valt niet met de resultaten der historische kritiek." Lang genoeg was ik Uw leerling om het te kunnen beamen.

Zeer veel ben ik ook U verplicht, hooggel. BEETS, LAMERS, CRAMER, CANNEGIETER *en* LASONDER. *Ontvangt mijnen dank voor hetgeen ik op Uwe colleges in vele opzichten genieten mocht. Neemt de verzekering aan, dat ik mij de eer, aan Uwe voeten te hebben gezeten, hoop waardig te maken. Weest nog lang door Uwen persoon en arbeid velen ten zegen.*

Mogen voorts allen, aan wie dit geschrift als bewijs van hoogachting, erkentelijkheid of vriendschap wordt toegezonden de betuiging aannemen van mijne voortdurende belangstelling in hun persoon en arbeid en van mijnen oprechten dank, ook voor zoover zij hebben bijgedragen, op welke wijze dan ook, den schat van aangename herinneringen te vergrooten, dien ik uit de goede Bisschopsstad medeneem.

Ontvangt, mijne vrienden, de verzekering, dat ik mij gelukkig zal achten, zoo menigmaal wij het voorrecht mogen hebben de dagen van onzen studententijd met elkander te overdenken. Vaart allen wel.

VLISSINGEN, 15 Aug. 1885. W. V. D. B. C.

BEOORDEELING VAN DE CONJECTUREN OP DEN TEKST VAN HET EVANGELIE VAN MARKUS.

Mark. 1 : 1—4. *Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, καθὼς γέγραπται ἐν τῷ Ἡσαΐᾳ τῷ προφήτῃ· ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου· Φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ· ἑτοιμάσατε τὴν ὁδὸν κυρίου, εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους αὐτοῦ. ἐγένετο Ἰωάννης ὁ βαπτίζων ἐν τῇ ἐρήμῳ κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.*

Menige opmerking is betreffende deze verzen en hun onderling verband in het midden gebracht. Men raadplege o. a. Lachmann (Studien und Kritiken, 1830, en de voorrede voor zijn N. T. II bl. 6), Dr Holwerda (Bijdragen tot de uitlegging van het N. T., 1855, bl. 49) en Dr W. H. van de Sande Bakhuyzen (Over de toepassing van de Conjecturaalkritiek op den tekst des N. T., 1880, III, bl. 138). Het meeste kan hier onbesproken blijven als behoorende tot het gebied der litterarisch-historische kritiek. Slechts de volgende opmerkingen vinden hier eene plaats:

Markland (bij Bowyer, Critical Conjectures. Lond. 4th ed. 1812) stelt voor, naar de gewone schrijfwijze in het N. T. te lezen: *Χριστοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ*. Te recht, daar met het oog op de gelijkluidende lettergrepen gemakkelijk uit onop-

lettendheid τοῦ kan zijn weggelaten. Zie Mt. 16 : 16. 26 : 63. Mark. 3 : 11. (14 : 61). Joh. 1 : 34, 50. 11 : 4, 27. 26 : 31. I Kor. 15 : 28. Een beroep op de laatste lettergreep van Χριστοῦ baat niet, daar reeds vroeg ook Χριστός enz. verkort werd in XC enz. Bovendien bedoelde de schrijver in vers 1 te doen denken aan het Evangelie van Christus, den Zoon van God, over wien bepaald gehandeld zou worden. Van een godszoon, gelijk men misschien met het oog op sommige plaatsen zou willen aanwijzen, mag hier geen sprake zijn. Wel komt de uitdrukking in het N. T. voor zonder het lidwoord vóór υἱός, maar dan gaat Χριστός niet vooraf, mist θεοῦ het lidwoord, of is onbepaald van een godszoon sprake (een vocativus komt natuurlijk niet in aanmerking).

De opmerking van Valckenaer (Schediasma, geplaatst achter: Ti. Hemsterhusii et L. C. Valckenari orationes. 1784. pag. 358): „Multum disputant Viri Docti, scripseritne Marcus ἐν τοῖς προφήταις an ἐν τῷ προφήτῃ et hanc certe veterem fuisse lectionem fatendum est", geeft aanleiding, dat Valckenaer met Fritzsche tegen den zin van Meyer ἐν τῷ προφήτῃ wil lezen, gelijk Dr W. C. van Manen (Conjecturaalkritiek, toegepast op den tekst van de Schriften des N. T. III, bl. 176) beweert. Hij zegt echter niets meer dan dat het eene oude lezing is en laat na zijne gronden aan te voeren en de varianten te verklaren. Daar echter ἐν τῷ προφήτῃ gelezen wordt behoeft het in de conjecturaalkritiek niet ter sprake te komen. Terloops worde opgemerkt, dat het voorstel van Valckenaer (ook door den schrijver van de „Opmerkingen betreffende de Statenoverzetting, 1855" onnoodig geacht), vers 4 vóór vers 2 te plaatsen, al maakt het καθὼς γέγραπται duidelijker, de invoeging van Ἡσαΐᾳ niet verklaart, die met het oog op de aangehaalde plaats uit Maleachi al zeer zonderling is. Bij zijne lezing en transpositie blijven dus de bezwaren. Ook volgt v. 5 beter na v. 4, dan na v. 3.

J. A. H. Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 9) houdt ὁ βαπτίζων voor eene randglosse. „De zin wordt eerst door de weglating verstaanbaar." — Dit laatste is, dunkt mij, overdreven. Is de lezing van B niet verstaanbaar? Michelsen zal de woorden toch wel zonder καί willen lezen, wanneer hij zonder ὁ βαπτίζων een verstaanbaren zin verkrijgen wil. Waarom zou iemand ὁ βαπτίζων ingevoegd hebben, daar het duidelijk genoeg was (ἐν τῇ ἐρήμῳ, βάπτισμα enz.) wie bedoeld werd. — 'Ο βαπτίζων komt weinig meer voor, zoodat ik het verschil der varianten eer uit het ongewone der uitdrukking zou willen verklaren. Met Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 139) beschouw ik de lezing van B als die, welke het meest aanleiding tot de varianten gegeven heeft. Liet men het lidwoord weg, dan lag de invoeging van καί voor de hand, dat ook in de HSS., die ὁ vóór βαπτίζων lezen, kan ontstaan zijn uit de vergelijking met andere HSS., die slechts βαπτίζων hebben en καί vóór κηρύσσων.

Zeer onwaarschijnlijk is de conjectuur van Beza. Hij meent, dat de aanhaling uit Maleachi eene ingeslopen kantteekening is uit Mt. 11 : 10. Later ontstond de lezing ἐν τοῖς προφηταῖς ter verbetering van het oorspronkelijke ἐν 'Ησαΐᾳ τῷ προφήτῃ. Wat het laatste betreft geloof ik, dat geen kantteekenaar, bespeurende dat de eerste aanhaling niet van Jesaia was, daarvoor de genoemde verandering zou aangebracht hebben; ἐν τοῖς προφήταις doet denken aan de profeten in het algemeen en niet aan t w e e v o l g e n d e, wanneer de namen niet genoemd zijn. De conjectuur van Wetstein, Μαλαχίου in plaats van 'Ησαΐου, is dan nog meer aan te bevelen. Maar bovendien is het nog niet uitgemaakt, dat Markus eene copie is van Mattheus. Wenschelijker komt mij voor aan te nemen, dat Markus de apostolische bron getrouw weergeeft, waarvan Mattheus in 3 : 1—3 en 11 : 10 en Lukas in 4 : 1—6 en 7 : 27 gebruik maakte. Zie over Dr J. G. Ottema: H. Franssen,

(Beoordeeling van de conjecturen op den tekst van het Evangelie van Mattheus, bl. 66).

Mark. 1 : 5. Καὶ ἐξεπορεύετο πρὸς αὐτὸν πᾶσα ἡ Ἰουδαία χώρα καὶ οἱ Ἱεροσολυμεῖται πάντες καὶ ἐβαπτίζοντο ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ ἐξομολογούμενοι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν.

Holwerda (De betrekking van het verstand enz., bl. 69, noot) wil χώρα schrappen. Onder verwijzing naar Mt. 3 : 5, Luk. 5 : 17, 6 : 17 zegt hij: „ἡ χώρα, het omliggende land voor de bewoners van het omliggende land kan er door; maar ἡ Ἰουδαία χώρα het joodsche omliggende land voor de bewoners van het omliggende land van Judaea is zeer hard." Wij stemmen het den geleerden schrijver toe. Evenwel zouden wij willen vragen of datgene, waarop de conjectuur berust, wel zoo geheel zeker is. Beteekent χώρα het omliggende land? Het is afgeleid van χάω (= open of ledig staan) en beteekent: ruimte, open plek, plaats, en vervolgens land, landstreek, oord, gewest. Mt. 2 : 12. Luk. 12 : 16. Joh. 4 : 35. Hand. 27 : 27. De LXX vertaalt het voor אֶרֶץ en מְדִינָה (vgl. ook Homerus. Iliad. 6, 516). Bovendien zou het, wanneer de uitdrukking zoo vreemd was, er niet zijn ingevoegd, te minder omdat de parallele plaatsen het niet hebben. Ἰουδαία χώρα is de volledige uitdrukking, waarvan Ἰουδαία de verkorte vorm is.

Mark. 1 : 9. Καὶ ἐγένετο ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις ἦλθεν Ἰησοῦς ἀπὸ Ναζαρὲτ τῆς Γαλιλαίας καὶ ἐβαπτίσθη εἰς τὸν Ἰορδάνην ὑπὸ Ἰωάννου.

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 9) stelt voor te lezen: ἦλθεν .... εἰς τὸν Ἰορδάνην καὶ ἐβαπτίσθη. „Men wordt niet gedoopt εἰς maar ἐν eene rivier, en van Jezus wordt wel gezegd, vanwaar hij kwam, maar niet, waar hij

heenging." Dr W. H. v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 146) hecht hieraan zijne goedkeuring. Ik meen ten onrechte. Volgens het grieksche spraakgebruik wordt de praepositie *εἰς* bij *βαπτίζειν* gebruikt, om aan te duiden het element, waarin gedompeld wordt, in aansluiting aan *βάπτω* (waarvan het een intensivum is) in de LXX (= טבל met ב) Lev. 4:6. *καὶ βάψει ὁ ἱερεὺς τὸν δάκτυλον εἰς τὸ αἷμα* (הכהן את הצבעו בדם וטבל); Lev. 9:9; 14:6; 14:51; Num. 19:18; I Sam. 14:7 enz. Waarom kan het dus hier niet de „schilderachtige" uitdrukking zijn van het feit, dat beschreven wordt? Vgl. S. S. de Koe (De Conjecturaalcritiek en het Evangelie naar Johannes, 1883, bl. 32), waar hij wijst op de groote philologische ketterij, onze denkvormen op de grieksche over te brengen en daarnaar den tekst te willen veranderen. — Verder zouden wij willen vragen: Moet altijd worden aangeduid, waar Jezus heenging, en is „naar de Jordaan" eene gebruikelijke uitdrukking en duidelijke aanwijzing van de plaats als doel?

Mark. 1:16. *Καὶ παράγων παρὰ τὴν θάλασσαν τῆς Γαλιλαίας εἶδε Σίμωνα καὶ Ἀνδρέαν τὸν ἀδελφὸν Σίμωνος ἀμφιβάλλοντας ἐν τῇ θαλάσσῃ· ἦσαν γὰρ ἁλεεῖς.*

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 10) meent, dat vóór *ἀμφιβάλλοντας* is uitgevallen *ἀμφίβληστρον*. Wij hebben de varianten slechts in te zien, om te besluiten, dat hier eene keuze uit verschillende lezingen gedaan wordt en het woord conjectuur minder gepast is. Zie over *παράγων*: Valckenaer (Schediasma, pag. 358).

Mark. 1:20. *Καὶ εὐθὺς ἐκάλεσεν αὐτούς· καὶ ἀφέντες τὸν πατέρα αὐτῶν Ζεβεδαῖον ἐν τῷ πλοίῳ μετὰ τῶν μισθωτῶν ἀπῆλθον ὀπίσω αὐτοῦ.*

E. Wassenbergh (Dissertatio de Trajectionibus N. T., pag.

34) deelt mede, dat J. Schrader door omzetting lezen wil: *καὶ ἐκάλεσεν αὐτούς· καὶ ἀφέντες εὐθέως τὸν πατέρα κ. τ. λ.* — De librarii hadden zich ook reeds gestoten aan de vreemde plaatsing van *εὐθύς*, gelijk wij in Δ 13. 69. 124. 433 b c ff[2] syr[sch] arm. kunnen zien. Verscheidene van deze getuigen lezen gelijk Schrader voorstelt, weshalve wij aan geen conjectuur te denken hebben. Wassenbergh en Dr v. d. Sande Bakhuyzen (bl. 141) sloten zich bij Schrader aan. De woorden van den laatste: „*εὐθύς* is vóór *ἀφέντες* veel gepaster, vgl. Mt. 4:21, en eene vergissing als Schrader onderstelt, eene afdwaling van het oog eens afschrijvers van het eerste *καί* naar het tweede, is niets ongewoons," kan ik slechts ten deele beamen, nl. wat het eerste betreft. Heeft men aan eene afdwaling van het oog te denken, dan moet de afschrijver na *εὐθύς* terstond opgehouden of de daarna volgende woorden *ἀφέντες κ. τ. λ.* neergeschreven hebben met weglating van *ἐκάλεσεν αὐτοὺς καί.* Het eerste is onwaarschijnlijk, het tweede wordt door de getuigen ontkend.

Mark. 1:27. *Καὶ ἐθαμβήθησαν ἅπαντες, ὥστε συνζητεῖν αὐτοὺς λέγοντας· τί ἐστιν τοῦτο; διδαχὴ καινὴ κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις ἐπιτάσσει, καὶ ὑπακούουσιν.*

„Hoe hierin tot een resultaat te komen?" Deze vraag was waarlijk niet ongepast, toen men na het nauwkeuriger vergelijken van de getuigen een verbazend verschil aantrof, dat moeielijk tot ééne lezing kon worden teruggebracht. Gaan wij de lezingen der voornaamste codices na en beproeven wij de oudste te vinden. ℵ BL hebben: *τί ἐστι τοῦτο; διδαχὴ καινὴ κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις κ. τ. λ.*

D heeft: *τίς ἡ διδαχὴ ἐκείνη ἡ καινὴ αὕτη ἡ ἐξουσία ὅτι καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις. κ. τ. λ.*

A: *τί ἐστι τοῦτο; τίς ἡ καινὴ αὕτη διδαχὴ ὅτι κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις κ. τ. λ.*

CEF en andere: τί ἐστι τοῦτο; τίς ἡ διδαχὴ ἡ καινὴ αὕτη ὅτι κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις κ. τ. λ.

MinuskelHSS. en vertalingen bieden nog andere wijzigingen aan. Te recht zegt Dr v. d. S. Bakhuyzen t. a. pl., bl. 67, dat wij de ware lezing waarschijnlijk in א BL en in de dittografie van D te zoeken hebben. „ACEF vertoonen duidelijk de verbeterende hand der afschrijvers en D vertoont twee verschillende lezingen, die vreedzaam naast elkander staan." Bovendien, hoe zou men er toe gekomen zijn τί ἐστι τοῦτο in te voegen, wanneer het oorspronkelijk niet geschreven was? — Hebben wij dus de grenzen enger getrokken, zoo stellen wij ons de vraag, hoe uit de lezingen de ware op te delven? — Griesbach gist dat er geschreven is: τίς ἡ διδαχὴ ἡ καινή; κατ' ἐξουσίαν καὶ τοῖς πνεύμασιν κ. τ. λ. Wel mogelijk. Voor de verplaatsing van κατ' ἐξουσίαν is, dunkt mij, wel iets te zeggen, hoewel deze met het oog op de scriptio continua voor de tekstkritiek geen belang heeft. Men zou voor de gewone lezing kunnen wijzen op Hebr. 11:7 ἡ κατὰ πίστιν δικαιοσύνη. Doch hier is èn de bepaling met κατά bijgevoegd van een ander karakter, èn de plaats verschillend. Ook is dan καί vreemd, daar de volgende woorden redengevend zijn en de vraag ophelderen. Hoe gedwongen is de verklaring van Weiss (Meyer's Commentaar op Markus, 1885, bl. 27): „in Hinsicht auf die höhere Ermächtigung in der er redete erschien die Lehre neu" (zie ook de uitgave van 1878, bl. 26: „neu in Hinsicht auf Gewalt."). Ik meen, dat men Mark. 1:22 en 27, zoowel als Luk. 4:32 en 38, niet met elkander verwarren moet en den tekst bij Lukas niet ter verklaring van Markus mag inroepen, gelijk meermalen geschiedt, daar men het er niet over eens is, wiens geschrift tot grondslag voor de andere evangeliën gelegen heeft, en elke plaats op zich zelf moet beschouwd worden. In de eerste plaatsen wordt gehandeld over het

gesproken woord des Heeren, in de tweede over den invloed van het gezegde. Uit dit laatste bleek de *ἐξουσία*, waarmede gesproken was. Een afschrikkend voorbeeld van harmonistiek levert Eichhorn's opmerking in de „Allgem. Bibl. der Biblischen Literatur. B. 5. p. 953", waarin hij het voor de lezing van CEF enz. opneemt. De oorspronkelijk hebreeuwsch gesproken woorden מי הדבר הזה zullen door Lukas zijn weergegeven in *τίς ὁ λόγος οὗτος*; Markus zal dit door *τί ἐστι τοῦτο* uitgedrukt, maar onder het schrijven bemerkt hebben, dat דבר ook op de leer van Jezus kon worden toegepast, waarna hij er bijvoegde: *τίς ἡ διδαχὴ ἡ καινὴ αὕτη*. — Konden wij voor een gedeelte met Griesbach medegaan, zijne conjectuur in zijn geheel kunnen wij niet steunen, daar zij niet in staat is de varianten, onder andere de lezingen met *τί ἐστι τοῦτο*, te verklaren. De plaats blijkt zeer bedorven te zijn en meermalen door librarii geïnterpoleerd. Zou de oudste lezing ook kunnen geweest zijn: *τί ἐστι τοῦτο ὅτι καὶ τοῖς πνεύμασι τοῖς ἀκαθάρτοις ἐπιτάσσει κ. τ. λ.*? Van eene *διδαχή* was in dit verband geen sprake, nog minder van eene nieuwe *διδαχή*. Het karakteristieke onderscheid tusschen het *διδάσκειν* des Heeren en dat der Schriftgeleerden was gelegen in de wijze van spreken, doch daarom was de leer niet *καίνη*. Hier wordt gesproken van de macht, die Jezus uitoefent, al spreekt Hij maar een enkel woord. Eene *διδαχή* is hier ver verwijderd. Ik meen daarom dat een afschrijver bij deze plaats naar vers 22 verwijzende *ἡ διδαχὴ ἐκείνη* aan den rand heeft geplaatst, en *ἐξουσίαν* verkeerdelijk opvattende, door het wonder er toe geleid is, ter verduidelijking *κατ' ἐξουσίαν* toe te voegen. Daaruit zijn de verschillende lezingen te verklaren.

Mark. 1 : 35—39.

De opmerkingen van Dr J. G. Ottema in de Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie VI, bl. 662—693, dat

Mark. 1 : 34 moet gevolgd worden door 4 : 35—41 en 5 : 1—21, en 4 : 34 door 1 : 35—39 en 2 : 1—22, komen mij voor in de litterarisch-historische kritiek besproken te moeten worden, als handelende over de samenstelling van het Evangelie van Markus (zie Franssen t. a. pl. bl. 66).

Mark. 1 : 39. Καὶ ἦλθε κηρύσσων εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν εἰς ὅλην τὴν Γαλιλαίαν καὶ τὰ δαιμόνια ἐκβάλλων.

Dr J. H. Holwerda wijst (Betrekking, bl. 28) op de lezing van B en L (hierboven geplaatst), ten einde hen, die van de lezing καὶ ἦν κηρύσσων εἰς τὰς συναγωγὰς κ.τ.λ. uitgaande tegen εἰς bezwaar wenschten in te brengen tot voorzichtigheid te manen. Dit behoefde niet eens, daar εἰς zeer goed als breviloquentia te verklaren is. Men vergelijke Mt. 2 : 23, 4 : 13, M. 13 : 9, Joh. 9 : 7, 21 : 4, Hand. 7 : 4, 8 : 40 (18 : 21); Joseph. Ant. II. 4 : 3, Xenoph. Anab. 1, 2, 24, enz.

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 10) houdt de gewone lezing voor onzin en tracht den zin door omzetting te herstellen, lezende: καὶ ἦλθεν εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν κηρύσσων εἰς ὅλην τὴν Γαλιλαίαν, d. i. aan alle Galileërs. — Wijst de Koe (t. a. pl., bl. 32) in navolging van Matthiae, Griechische Grammatik II. 1142, op Od. 20, 96. Il. 15, 275. Herod. 4, 155. Eur. Iph. T. 528. Plat. Gorg. p. 526, ten einde aan te toonen, dat εἰς soms al heel wonderlijk gebruikt kan zijn en dus hier ook geen onzin behoeft te geven, zoo wordt door de omzetting de zin niet duidelijker. Te recht zegt Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 141), twijfelende aan de waarheid van het voorgestelde: „κηρ. εἰς ὅλ. τ. Γαλ., d. i. aan alle Galileërs, zou goedgekeurd kunnen worden, als het alleen stond, maar is na het bericht, dat hij de synagoge binnen ging, wel wat vreemd.” Wij voegen er bij, dat

het vreemd is in dit verband de figuur res possessa pro possessore toe te laten, daar ὅλη verbiedt aan iets anders dan het land te denken. Wanneer een geleerde zijn oordeel opschort, schroom ik als het mijne uit te spreken, dat εἰς ὅλην τὴν Γαλιλαίαν beter te verklaren is na αὐτῶν dan na κηρύσσων. Εἰς ὅλην τὴν Γαλιλαίαν is eene bepaling bij εἰς τὰς συναγωγάς, gelijk dit laatste bij κηρύσσων. Hij predikte niet εἰς ὅλην τὴν Γαλ. dan εἰς τὰς συναγωγάς. Dit behoort dus voor te gaan. Εἰς drukt uit dat de synagogen over geheel Galilea verspreid waren. Mark. 5 : 14, Joh. 21 : 23.

Mark. 1 : 43, 44. *καὶ ἐμβριμησάμενος αὐτῷ εὐθὺς ἐξέβαλεν αὐτόν, καὶ λέγει αὐτῷ· ὅρα μηδενὶ μηδεν εἴπῃς, ἀλλὰ ὕπαγε σεαυτὸν δεῖξον τῷ ἱερεῖ καὶ προσένεγκε περὶ τοῦ καθαρισμοῦ σου ἃ προσέταξε Μωυσῆς εἰς μαρτύριον αὐτοῖς.*

In de Godg. Bijdr. van 1866 oppert J. T. Bergman twijfel aangaande het gevoelen van B. van Willes (in diens proefschrift 1811 te Utrecht verdedigd), dat Mark. 1 : 43 te rekenen zou zijn tot die plaatsen „quae ab uno Marco sunt narrata, aut copiosius et explicatius ab eo quam a caeteris evangelistis exposita." Hoe men het ook vertale of verklare, (hij wijst op de verzachtende vertalingen van de Statenoverzetting, van v. d. Palm en van Martin,) het komt hem toch voor in het verband geheel misplaatst te zijn, in volslagen strijd met Jezus liefderijk en zachtmoedig karakter en als zoodanig alleszins den schijn te hebben van een invoegsel van latere hand. Het zijn vooral de beide uitdrukkingen ἐμβριμησάμενος αὐτῷ en ἐξέβαλεν αὐτόν en inzonderheid deze laatste, die hem in dit gevoelen versterken. In Mt. 9 : 30 komt ἐνεβριμήσατο wel in een dergelijk verband voor, doch onmiddellijk gevolgd door λέγων· ὁρᾶτε μηδείς γινωσκέτω. Hier volgt het bevel

om de zaak niet ruchtbaar te maken eerst in vers 44, zoodat het niet noodig is dit er nu bij te plaatsen. De gewone beteekenis van ἐμβριμᾶσθαι cum dat. is: zich boos op iemand maken, zich vertoornen; Mt. 14:5, Joh. 12:3, die hier, daar geen verzachtend of verduidelijkend λέγων volgt, niet kan toegelaten worden. Ook ἐκβάλλειν is hem een bezwaar. Hij haalt verscheidene voorbeelden aan, waaruit moet blijken, dat aan ἐκβάλλειν altijd de gedachte van geweld en dwang verbonden is (b. v. Luk. 4:29, Mt. 21:12, Hand. 7:58, 13:50, 27:38, Joh. 2:15, Mark. 5:40, Luk. 8:54). Aan Schleusner (Lexicon op het N. T.) kan hij niet toegeven, dat ἐκβάλλειν aan het Hebreeuwsche הוציא zou beantwoorden (dimittere, doen of laten gaan), daar er nauwelijks een reden te denken is, waarom de evangelist zich juist van dit harde woord bediend zou hebben, indien hij niets meer had willen zeggen, dan „Jezus liet hem gaan, zond hem van zich." Bovendien is het niet voorkomen van deze woorden bij Mattheus en Lukas en de duidelijke samenhang van vs 42 en 44 een bewijs te meer, dat vs 43 een invoeging is. In ὕπαγε ligt het bevel om heen te gaan, waaraan de vermaning, het aan niemand te zeggen, vooraf gaat. Het is minstens vreemd, dat de uitdrijving aan de vermaning zou voorafgaan, die dan ongerijmd is. Volgens de gelijkluidende plaatsen bevond Jezus zich in de open lucht, zoodat er van ἐκβάλλειν in den eigelijken zin des woords geen sprake kan zijn. Dit alles samengenomen doet hem vermoeden, dat vers 43 uit den rand in den tekst gekomen is. De inhoud doet denken aan eene kantteekening bij vers 24, verkeerdelijk hier ingevoegd. Èn het bestraffen èn het uitwerpen doet aan dit verband denken. Hoewel ik meen, dat op de eigenlijke beteekenis van ἐκβάλλειν wat sterk gedrukt is, en aan plaatsen als Joh. 10:4 geen recht geschiedt, is er zooveel tegen het vers in te brengen, dat ik de gissing

van Bergman steunen kan. Van deze is natuurlijk geen sprake, wanneer men gelijk b c e het geheele vers met καὶ ἐκαθαρίσθη of ἐκαθαρίσθη weglaat, hetgeen wellicht eveneens eene gissing, maar volgens het aangenomen beginsel niet tot ons gebied te rekenen is. De gissing van Bergman komt mij verkieslijk voor boven die van Kuinoel (Comm. op Markus, bl. 22). Deze wil vers 44 als eene invoeging beschouwd hebben. Wijzen de HSS. bij vers 44 op geen enkele afwijking, met het oog op de gelijkluidende plaatsen is ook geen enkele reden, waarom het hier zoude zijn ingevoegd. Sluit vs 44 zich zeer goed aan vs 42 aan, met vs 43 is dit niet het geval. (Καὶ λέγει geeft ook een wenk.)

Mark. 2 : 1—22. Wat betreffende de verplaatsing van deze verzen is voorgesteld zie men bij 1 : 35—39.

Mark. 2 : 7. Τί οὗτος οὕτως λαλεῖ; βλασφημεῖ· τίς δύναται ἀφιέναι ἁμαρτίας εἰ μὴ εἷς ὁ θεός;

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 11) stelt voor ὅτι τί te lezen. Zijn vermoeden is gegrond op de lezing van B ὅτι (zie ook p[scr]). Daar deze laatste niet uit de bovenstaande lezing of omgekeerd, hetzij uit onwillekeurige hetzij uit opzettelijke verandering, te verklaren is, moet er iets anders dan τί οὗτος gelezen worden. Om zijn gevoelen te staven wijst Michelsen op 8 : 4. Terecht kan daaruit worden afgeleid, dat Markus ὅτι recitativum voor eene directe vraag plaatst, καὶ ἀπεκρίθησαν αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ὅτι πόθεν τούτους δυνήσεταί τις ὧδε χορτάσαι ἄρτων ἐπ' ἐρημίας. Evenwel, staan deze gevallen gelijk? Is in 8 : 4 van een antwoord sprake en worden de woorden weergegeven, die gesproken zijn, in 2 : 7 staat διαλογιζόμενοι, aanduidende de overleggingen ἐν ταῖς καρδίαις. Was λέγοντες in den tekst geplaatst, de gissing

zou goed te keuren zijn. Bovendien is de zin niet vloeiend, *ὅτι τί οὗτος οὕτως λαλεῖ; βλασφημεῖ.* De varianten bij vers 16 en Luk. 5 : 21 wijzen er op, dat *τί ὅτι* de oorspronkelijke lezing is. De lezing toch van ℵ D (*διὰ τί*) is slechts te verklaren als onwillekeurige misslag uit *τί ὅτι*, gelijk die van B L eveneens. Eene lezing *τί* komt niet voor, waaruit door opzettelijke verandering de lezing van ℵ D zou zijn ontstaan. Is in vers 16 *τί ὅτι* toe te laten, waarom hier niet, te meer, omdat dit de varianten verklaart en in het verband past. De tegenwerping van D. Schulz, dat het met het spraakgebruik van Markus niet in overeenstemming zou zijn (zie Tisch. VIII), is nu ook uit den weg geruimd.

Michelsen neemt in de Studiën (1881, bl. 159) zijne gissing terug. Hij houdt het er voor, dat werkelijk Markus in 2 : 7, 2 : 16, 8 : 12, 9 : 11 en 28 *ὅ, τι* voor *τί* gebruikt. Daar er geene voorbeelden voor het gebruik van het onbepaald in plaats van het vragend voornaamwoord aangehaald worden, is mij de zaak niet duidelijk, te meer, daar *ὅτι* de varianten niet verklaren kan.

Mark. 2 : 10. *ἵνα δὲ εἰδῆτε ὅτι ἐξουσίαν ἔχει ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς ἀφιέναι ἁμαρτίας, λέγει τῷ παραλυτικῷ·*

E. Wassenbergh (Dissertatio de Glossis, pag. 17) deelt als bewijs, dat „Glossae quaedam orationis nexui succurrunt" mede: „In Matthaei Euang. IX : 6 ab aliis ad alium convertitur oratio; quod quamquam nemini obscurum esse potest, interposito tamen Glossemate declaratum est *τότε λέγει τῷ παραλυτικῷ*. Idem evenit Marco II : 10 et Lucae V : 24. Non opus esse tali Glossemate monstrat locus Lucae V : 14." Luk. 5 : 14 bewijst hier niet volkomen, dat in Mark. 2 : 10 de woorden overbodig zijn, omdat hier de invoeging eene herhaling en breedsprakigheid zou vormen en er in allen ge-

valle παρήγγειλεν αὐτῷ voorafgaat, waarna de infinitivus als imperativus kan worden opgevat. Vgl. het door mij gezegde onder Luk. 5 : 24, alwaar, evenals hier, de eenstemmige getuigenis van alle HSS. een struikelblok in den weg legt, waarmede men rekenen moet, al is het weg te nemen. (Zie ook Franssen, t. a. pl., bl. 50).

Mark. 2 : 16. Καὶ ἰδόντες ὅτι ἤσθιε μετὰ τῶν τελωνῶν καὶ ἁμαρτωλῶν ἔλεγον τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ· ὅτι μετὰ τῶν τελωνῶν καὶ ἁμαρτωλῶν ἐσθίει καὶ πίνει.

De gissing van Michelsen op deze plaats, te lezen ὅτι τί μετὰ τῶν τελωνῶν κ. τ. λ. in plaats van ὅτι μετὰ τῶν τελωνῶν κ. τ. λ. is besproken bij Mark. 2 : 7.

Mark. 2 : 18. Καὶ ἦσαν οἱ μαθηταὶ Ἰωάννου καὶ οἱ Φαρισαῖοι νηστεύοντες καὶ ἔρχονται καὶ λέγουσιν αὐτῷ· διατί οἱ μαθηταὶ Ἰωάννου καὶ οἱ μαθηταὶ τῶν Φαρισαίων νηστεύουσιν, οἱ δὲ σοὶ μαθηταὶ οὐ νηστεύουσιν.

Dr A. Pierson (De Bergrede en andere Synoptische fragmenten, 1878, bl. 232) beschouwt de eerste woorden van dit vers als eene ingeslopen kantteekening. De glossator wenschte dan het volgende ἔρχονται te verklaren. Eene verklaring van de niet aangeduide zij, die kwamen, (gelijk v. Manen Pierson's woorden opvat, t. a. p., bl. 177) ligt niet in de bedoeling van den schrijver. De na ἔρχονται volgende woorden zijn, dunkt mij, hier tegen.

Den tekst van Markus en Mattheus met elkander vergelijkende komt Pierson tot de gevolgtrekking, dat het niet te denken is, dat Markus den tekst van Mattheus voor zich zal gehad hebben, begrepen heeft, dat die tekst eene algemeene opmerking als verklaring noodzakelijk maakte, en uit

dien hoofde 2 : 18a verdicht heeft. Waartoe toch de verandering van den eersten persoon meervoud in den derden, en van de Farizeën in de discipelen der Farizeën? Wij stellen ons die vraag ook. Bovendien, is de vorm bij Mattheus de oorspronkelijke, hoe vreemd is het dan, dat de discipelen van Johannes zich tegenover Jezus op de Farizeën beroepen en naar den grond van hun eigen vasten vragen. Dit verhindert evenwel niet dat wij Pierson niet kunnen volgen, wanneer hij den tekst van Markus even onbegrijpelijk vindt als die van Mattheus, en dus aan een glossema denkt. Hij acht 18a eene zonderlinge mededeeling, waaraan het volgende ἔρχονται (nl. de discipelen van Johannes en de Farizeën) zich al heel wonderlijk aansluit. De geleerde schrijver houdt vast aan de vertaling: zij hadden de gewoonte van vasten, en merkt ter bestrijding van de gewone vertaling op: „Vertaalt men: zij waren vastende (namelijk, bij eene bepaalde gelegenheid), dan moet men uit hoofde van die minder vriendelijke betrekking, waarop wij zinspeelden, aannemen, dat die gelegenheid voor de leerlingen van Johannes en voor de Farizeën niet dezelfde was. Het samenvallen van hun vasten was dan geheel toevallig. Was het evenwel toevallig, dan was er ook niets verwonderlijks in, dat de leerlingen van Jezus op dat oogenblik niet toevallig ook vastten, en verviel daarmede de geheele aanleiding tot de vraag." De vertaling „zij waren vastende" kan echter zeer goed behouden blijven. De minder vriendelijke betrekking, waarin de leerlingen van Johannes tot de Farizeën stonden, verhinderde niet, dat zij sommige gebruiken met elkander gemeen hadden, of liever, dat de leerlingen van Johannes nog met sommige gebruiken der Farizeën niet afgedaan hadden. Hieruit volgt dat die gelegenheid voor de leerlingen van Johannes en voor de Farizeën dezelfde kan zijn geweest. Het samenvallen van het vasten behoeft dus niet toevallig te zijn en de aanleiding tot de vraag vervalt

daarmede niet. Immers was er voor menschen, die steeds gereed waren om, door vragen Jezus in het nauw te brengen, eene begeerlijke aanleiding, wanneer twee personen, die beiden beweerden profeten te zijn en hierin tegenstanders waren, dat zij hunne wettische eigen gerechtigheid bestreden, in een punt als het vasten van elkander verschilden. Onder die „zij" verstaan wij dan ook de γραμμχτεῖς, die in dit hoofdstuk (vers 6 en 16) meermalen zijn opgetreden en wier toenemende vijandschap den hoofdinhoud uitmaakt van dit gedeelte van het geschiedverhaal van Markus, die de gebeurtenissen uit Jezus leven niet naar tijdsorde, maar groepsgewijze, bij elkander voegt, zoodat het soortgelijke samen gevonden wordt. Gelijk meermalen (zie 1 : 30) wordt uit iets, dat juist plaats had, de aanleiding tot eene of andere opmerking genomen. Nu vastten juist de Farizeën en de leerlingen van Johannes. Vraag: wat is de reden dat uwe leerlingen het niet doen? De tekst is alzoo zeer verstaanbaar en die der andere Evangelisten kan daaruit zonder veel moeite worden afgeleid.

Mark. 2 : 19. *Καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· μὴ δύνανται οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος ἐν ᾧ ὁ νυμφίος μετ᾽ αὐτῶν ἐστὶ νηστεύειν; ὅσον χρόνον μετ᾽ αὐτῶν ἔχουσιν τὸν νυμφίον οὐ δύνανται νηστεύειν.*

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 12) leidt uit de verschillende plaatsingen van het tweede μετ᾽ αὐτῶν (hij leest μεθ᾽ ἑαυτῶν) af, dat het eene randglosse is. Met hem beschouw ik de woorden ὅσον χρόνον—νηστεύειν als een bestanddeel van den echten tekst, en geloof ik, dat er geen voldoende reden is om evenals Griesbach deze als invoeging van later tijd te beschouwen. — Μετ᾽ αὐτῶν evenwel meen ik te kunnen behouden, omdat juist de plaatsing in ΑΓΔΠ gevolgd aanleiding gegeven kan hebben om, met het oog op het vorige,

μετ' αὐτῶν na νυμφίον te plaatsen. Bovendien is ἔχειν τὸν νυμφίον (hoewel hetzelfde uitdrukkende als het vorige) eene uitdrukking, aan het N. T. vreemd, en wordt ἔχω met μετά meermalen gevonden, Mt. 15:30, 26:11, Mark. 14:7. Ging ἔχουσι μετ' αὐτῶν vooraf, de gevallen stonden gelijk; nu niet.

Mark. 2:21. Οὐδεὶς ἐπίβλημα ῥάκους ἀγνάφου ἐπιράπτει ἐπὶ ἱμάτιον παλαιόν· εἰ δὲ μή, αἴρει τὸ πλήρωμα αὐτοῦ τὸ καινὸν ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ, καὶ χεῖρον σχίσμα γίνεται.

Bowyer vermeldt eene conjectuur van Parry, die, in plaats van τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ, lezen wil ἀπὸ τοῦ καινοῦ. Iemand, die de vergelijking niet begreep, schreef op den kant τοῦ παλαιοῦ, dat daarna in den tekst kwam en τοῦ καινοῦ in τὸ καινόν deed veranderen. Dit is mij niet duidelijk. Is de oorspronkelijke lezing ἀπὸ τοῦ καινοῦ, dan is het vreemd, dat iemand als verklaring τοῦ παλαιοῦ toevoegt; al begrijpt men iets niet, dan plaatst men toch juist niet het tegenovergestelde als verklaring daar naast. Bovendien ontstond dan de lezing ἀπὸ τοῦ καινοῦ τοῦ παλαιοῦ. Gaven de laatste woorden gereede aanleiding tot verdenking, het is onbegrijpelijk, dat men om den zin te redden ἀπὸ τὸ καινόν zal geschreven hebben, waartegen natuurlijk ἀπό pleit. Zegt Parry, dat de lezing ἀπ' αὐτοῦ τὸ καινόν te verkiezen is, dan was de gissing ἀπ' αὐτοῦ τοῦ καινοῦ rationeeler geweest. Evenwel wekt deze evenzeer vermoeden van interpolatie wegens zucht tot verduidelijking van den onverstaanbaren tekst. Roepen wij de exegese te hulp, dan komen wij tot het resultaat, dat, volgens Markus althans, door het aanzetten van een nieuwen lap, het oude kleed schade lijdt. Het oude kleed scheurt, en dat wel door het nieuwe aanzetsel. Τὸ καινόν is dus hier het subject, τὸ καινὸν αἴρει ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ. De tekst die syr[sch] gebruikte αἴρει is te verkiezen: αἴρει τὸ πλήρωμα αὐτοῦ

τὸ καινὸν ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ. De vergelijking met Mattheus deed de lezing van ℵBL en andere ontstaan, waarin het wegvallen van ἀπό verklaarbaar is.

Mark. 2 : 23. Καὶ ἐγένετο αὐτὸν ἐν τοῖς σάββασιν παραπορεύεσθαι διὰ τῶν σπορίμων, καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἤρξαντο ὁδὸν ποιεῖν τίλλοντες τοὺς στάχυας.

W. Linwood (Observata quaedam in nonnulla N. T. loca, pag. 24) wil ὁδὸν ποιεῖν verbeteren in ὁδοιπορεῖν. Waarschijnlijk stond dezen geleerde de tekst van de andere Evangelisten voor den geest en vergat hij, wijzende op 2 Sam. 12 : 4. Sir. 26 : 12. Hand. 10 : 9, dat Markus hier schilderende, eene bijzonderheid mededeelde, die Mattheus en Lukas voorbijzagen. Was eenvoudig „gaan" bedoeld (gelijk Lachmann op voetspoor van BGH (ὁδοποιεῖν) en de librarii van 13. 69. 124. (ὁδοιποροῦντες τίλλοντες) en 346 (ὁδοιποροῦντες τίλλειν) meenen), mij dunkt, de vraag is niet ongepast, waarom Markus hier voor het gaan van den Heer en van zijne discipelen een ander woord gebruikt en waarom bij het laatste ἤρξαντο gevoegd is. Ik geloof echter, dat de gissing van Linwood niet noodig is en aan zijn bezwaar kan te gemoet gekomen worden, wat tegelijk eene wederlegging van zijne opvatting zal zijn. Te recht stoot hij zich aan ὁδὸν ποιεῖν in den zin van: gaan, wandelen. Dit is bepaald af te keuren en een latinisme naar iter facere. (= ὁδὸν ποιεῖσθαι). Markus had dan behooren te schrijven ἤρξαντο ὁδὸν ποιούμενοι τίλλειν στάχυας. Dit nu ligt niet in zijne bedoeling. Hij wijst er op, dat, terwijl de Heer voortwandelde, de discipelen van den weg afdwaalden en door de korenvelden heen een pad maakten (ὁδὸν ποιεῖν = viam sternere).

Mark. 2 : 24—26. Καὶ οἱ Φαρισαῖοι ἔλεγον αὐτῷ· ἴδε τί

ποιοῦσιν τοῖς σάββασιν ὃ οὐκ ἔξεστιν; καὶ λέγει αὐτοῖς· οὐδέποτε ἀνέγνωτε τί ἐποίησε Δαυεὶδ, ὅτε χρείαν ἔσχε καὶ ἐπείνασεν αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ; πῶς εἰςῆλθεν εἰς τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ ἐπὶ 'Αβιάθαρ ἀρχιερέως καὶ τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως ἔφαγεν, οὓς οὐκ ἔξεστι φαγεῖν εἰ μὴ τοὺς ἱερεῖς, καὶ ἔδωκε καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ οὖσιν;

Na de verhalen der synoptici met elkander vergeleken te hebben maakt Dr A. Pierson (Bergrede, bl. 252) de gevolgtrekking: „wij moeten ons aan den tekst van Markus houden, die er dan ook weinig beter op zou worden, wanneer wij tusschen vs 26 en 27 de onsamenhangende verzen 5—7 van Mattheus (12) wilden inlasschen. Oneindig meer zou die tekst van Markus er bij winnen, wanneer wij vs 24—26 hier voor een glosseem mochten houden, dat een later afschrijver uit Mattheus opnam, terwijl misschien plaatsgebrek hem verhinderde ook Mt. 12:5—7 op te nemen; Mark. 2:23, 27, 28 zou dan een goed geheel opleveren."

Wij hebben hier niet te onderzoeken, of de tekst van Markus in eene betere gestalte te brengen is, maar of er, met de oude getuigen voor ons, waarlijk bedorvenheid te bespeuren is, om die dan, kan het zijn, te herstellen. Beweerde de schrijver zelf niet op bl. 259, dat deze verzen van den laatsten redactor afkomstig zijn, wij zouden de gissing behandelen; nu echter behoort deze quaestie te huis in de litterarisch-historische kritiek. De meening van Venema (Hist. Eccl. I, p. 433): de woorden *ἐπὶ 'Αβιάθαρ τοῦ ἀρχιερέως* voor eene glosse te houden, behoeft niet als conjectuur beschouwd te worden, daar D 271. a b e ff² i deze woorden weglaten. (Zie ook Ev. Wassenbergh, Dissertatio de Glossis N. T., pag. 23.)

Mark. 3 : 11. *Καὶ τὰ πνεύματα τὰ ἀκάθαρτα, ὅταν αὐτὸν*

ἐθεώρουν, προςέπιπτον αὐτῷ καὶ ἔκραζον λέγοντες ὅτι σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ.

Markland (bij Bowyer) meent, dat *ὅταν* met een indicativus in het N. T. niet voorkomt, en wil *ὅτε* schrijven. *Ὅταν* (samengesteld uit *ὅτε* en *ἄν*) regeert meestal den conjunctivus, en dat wel, omdat door de bijvoeging van *ἄν* de beteekenis van *ὅτε* gewijzigd is en de nadruk op het mogelijke der handeling gelegd wordt: (Wenn eine (objectiv mögliche) Handlung, ein Fall, der eintreten kann oder wird, von dem es aber unbestimmt ist, wann (wie oft) er eintreten wird, zu bezeichnen ist. Winer § 42. 5). Somtijds evenwel gebeurt het, dat de voorstelling van het onzekere geheel in *ὅτε* is opgegaan en *ὅταν* volmaakt gelijk *ὅτε* geworden is (LXX Gen. 38 : 9, Ex. 17 : 11, Num. 11 : 9, I Kon. 17 : 34, Ps. 119 : 7, ook Openb. 8 : 1. en *ὅταν* cum Indicat aor. bij Efraem. 7119. 5386. 5732). Wij meenen hier een dergelijk geval aan te treffen en kunnen daarom de gissing van Markland niet steunen. Bovendien, hoe is *ὅταν* of liever de invoeging van *ἄν* te verklaren als opzettelijke verandering, daar toch wel niet aan een onwillekeurigen misslag te denken is. Terecht Weiss: „nicht das Sehen ist das zweifelhafte, da dies ja die Voraussetzung ihres Thuns, sondern der Zeitpunkt, in dem es für jeden eintrat.”

Mark. 3 : 16. Καὶ *ἐποίησε τοὺς δώδεκα, καὶ ἐπέθηκεν ὄνομα τῷ Σίμων Πέτρον·*

Dr van de Sande Bakhuyzen bespreekt t. a. pl. bl. 144, de gissing van Prof. Scholten (Het oudste Evangelie, bl. 214). Deze geleerde toch achtte den tekst op deze plaats bedorven en wilde na *δώδεκα* lezen: *Σίμωνα καὶ ἐπέθηκεν ὄνομα αὐτῷ Πέτρον.* V. d. S. Bakhuyzen vindt het moeielijk te verklaren,

hoe daaruit de tegenwoordige lezing καὶ ἐπέθηκεν ὄνομα Σίμωνι Πέτρον kan zijn ontstaan. „Misschien heeft de schrijver, van wien vers 16 vgg. afkomstig zijn, gevoeld, dat het niet aanging hier de verkiezing van Simon te melden, die reeds verkozen was, en de zaak zoo willen voorstellen, dat hier niet aan verkiezing, maar slechts aan naamsverandering moest gedacht worden. Ware hij consequent geweest, hij zou op deze wijze zijn voortgegaan: καὶ (ἐπέθηκε) τῷ Ἰακώβῳ.... καὶ Ἰωάννῃ.... ὄνομα Βοανηργές, maar dan had hij ook het volgende moeten veranderen, en dat kon of wilde hij niet." Hiertegen kan men geen bezwaar hebben. Met deze gissing worden de varianten niet verklaard.

De gissing van Beza, te lezen: πρῶτον Σίμωνα καὶ ἐπέθηκεν κ. τ. λ. is ontstaan uit de zucht om vers 16 en 17 met elkander in overeenstemming te brengen en aan de herhaling καὶ ἐποίησε τοὺς δώδεκα eenige beteekenis toe te kennen. Zie bovendien Mt. 10 : 2 en de lezing van eenige minusculi. De beslissing in deze zaak behoort evenwel niet te huis op het gebied der tekstkritiek, (de lezing van AC²DLPΓΠ en andere is waarschijnlijk ontstaan, toen men inzag, dat de herhaling wat vreemd was). Dit gedeelte van vers 16 af blijkt een afzonderlijk stuk te zijn, door Markus hier bij de geschiedenis van de uitzending gevoegd.

Over den persoon, die het invoegde, kan men van gevoelen verschillen en ook over de wijze, hoe die invoeging plaats greep, in allen gevalle maakt deze een gedeelte van het Evangelie uit. De beslissing geve dus de litterarisch-historische kritiek. Met Weiss (Das Markus Ev. und seine synoptischen Parall. S. 119) zouden wij den tekst aldus kunnen verdedigen, dat Markus de woorden van vers 14 nog eens herhaalt om nu de namen op te noemen. „Jesus bestellte zu den vorhin ihrem Berufe nach charakterisirten Zwölfen (bem. den Art.) Folgende". Ook kan de naamsverandering

aan de uitzending (de roeping tot apostel, die toch iets anders is, dan hetgeen wij Mt. 4:10 enz. lezen, getuige Mt. 10:5) in de herinnering verbonden zijn, daar Markus na dit vers niet meer van Simon spreekt.

Mark. 3 : 17. *καὶ Ἰάκωβον τὸν τοῦ Ζεβεδαίου καὶ Ἰωάννην τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ἰακώβου, καὶ ἐπέθηκεν αὐτοῖς ὀνόματα Βοανηργές, ὅ ἐστιν υἱοὶ βροντῆς·*

Hieronymus merkt ten opzichte van den naam der beide broeders op: „non ut plerique putant Boanerges, sed emendatius legitur Benereem (בְּנֵי רֶעֶם)." Waarschijnlijk dreef hem daartoe de verklaring, die met de genoemde hebreeuwsche woorden ten volle overeenkomt. Een andere vraag is evenwel of deze verandering noodzakelijk is. *Βοανηργές* is de grieksche vorm voor de hebreeuwsche woorden בְּנֵי רֶגֶשׁ. — רֶגֶשׁ (zie Muhlau en Volck, bl. 775) is afgeleid van רָגַשׁ = gedruisch maken, en duidt aan: het leven en getier eener woelige volksmenigte, Ps. 55:15 (רִגְשָׁה Ps. 64:3), in het syrisch: donder. Dit is dus duidelijk, te meer, omdat de Schewa in het arameesch met eene oa-klank werd uitgesproken, weshalve wij de gissing van Beza (reeds wederlegd in de Prolegomena van Wetstein) niet kunnen steunen, die *Βανεργές* lezen wil.

Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T. p. 35) wijst op zijn regel: „Inter Glossas simplicissimae sunt satisque manifestae, quae verba explicant vicina et proxime praecedentia, sive illa peregrina sint, seu rariora, aut Hellenistica," en meent dat de woorden *ὅ ἐστιν υἱοὶ βροντῆς* hiertoe behooren. Was dit de eenige keer, dat Markus, eene vreemde uitdrukking neerschrijvende, die voor zijne lezers meende te moeten verklaren, wij zouden aan Wassenbergh het oor kunnen leenen. Maar wij hebben slechts het Evangelie door te lezen, om op te merken, dat dit niet het geval is (zie b. v.

5:41, 7:34). Daar deze verklaring in zich zelf niets bevat, wat achterdocht wekt, ja, veeleer om het ongebruikelijke van het woord en het schijnbaar tegenstrijdige voor Johannes noodzakelijk is, komt het mij ook in dezen niet wenschelijk voor Wassenbergh te volgen (vgl. S. S. de Koe, t. a. pl., bl. 38, 39).

Mark. 3:20. *Καὶ συνέρχεται πάλιν ὄχλος, ὥστε μὴ δύνασθαι αὐτοὺς μήτε ἄρτον φαγεῖν.*

Homberg (bij Bowyer) vult hier den tekst aan met Mt. 12:22. Waarschijnlijk kwam het hem vreemd voor, dat de in Mattheus medegedeelde uitwerping van een boozen geest, als aanleiding tot het gesprek, hier zou zijn weggelaten. Vooreerst merk ik op, dat het niet duidelijk is, waarom juist in vers 20 deze aanvulling zou moeten plaats hebben. De verzen 20 en 21 staan in niet het minste verband met vers 22, en het tegenovergestelde zal men bezwaarlijk uit de overige Evangeliën kunnen aantoonen. Maar daarbij komt, dat het verhaal volstrekt niet noodzakelijk was. Kennen wij toch het doel van Markus' Evangelie (een geheel ander, dan dat van Mattheus en Lukas), dan bemerken wij dat hij in dit eerste gedeelte van zijn Evangelie alles bijeenbracht, wat op de toenemende vijandschap der Farizeeën en Schriftgeleerden betrekking heeft. Ons verhaal (beginnende met vers 22) geeft daarvan een nieuw bewijs. Volgens vers 8 van dit hoofdstuk was er eene groote schare van alle oorden samengekomen „*ἀκούοντες ὅσα ἐποίει.*" Kunnen de vragers niet daarbij geweest zijn?

Mark. 3:21. *Καὶ ἀκούσαντες οἱ παρ' αὐτοῦ ἐξῆλθον κρατῆσαι αὐτόν· ἔλεγον γὰρ ὅτι ἐξέστη.*

Verscheidene en daaronder de meest uiteenloopende ver-

klaringen zijn aangaande dit vers voorgedragen. Wie zijn onder die *παρ'* (of *περί*) *αὐτοῦ* te verstaan? Wat beteekent *ἐξῆλθον* en welken zin hebben wij aan *ἐξέστη* te hechten? Zoo vroeg men tot nu toe en het laatste woord is nog niet gesproken. Bij *ἐξῆλθον* moeten alle verklaringen worden afgekeurd, waarbij men iets anders in het oög heeft, dan de plaats, waar Jezus zich bevond. Vers 31 en 32 mogen hier niet in aanmerking komen, daar het volstrekt niet zeker is (zie de volgorde der andere synoptici) dat het daar verhaalde terstond hierop volgde. Naar N. Tisch en ik meen ook klassiek spraakgebruik denken wij bij *οἱ παρ' αὐτοῦ* of *περὶ αὐτοῦ* aan zijne omgeving, d. i. niet de omgeving van het gestelde oogenblik, maar de gewone omgeving, de vrienden, de kennissen, de hem gewoonlijk vergezellenden, zie Xenophon, Anab. 6. 6. 24. Cyrop. 6, 2, 1. Polyb. 23. 1. 6. I Makk. 9:44. Voor ouders of verwanten is het eene vreemde uitdrukking.

Toup (bij Bowyer), uitgaande van de lezing van eenige weinige minusculi *ἀκούσαντες οἱ περὶ αὐτοῦ*, gist, dat er oorspronkelijk gestaan heeft: *ἀκούσαντες οἱ Φαρισαῖοι περὶ αὐτοῦ*. Zijne gissing heeft veel overeenkomst met de lezing van D, die wederom door velen overgenomen is: *καὶ ὅτε ἤκουσαν περὶ αὐτοῦ οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποί*. Wij hebben de oorzaak der verandering te zoeken in *ἐξέστη*, dat men in den mond van de vrienden des Heeren niet gepast achtte en in verband bracht met de, in v. 22 voorkomende, opmerking der Schriftgeleerden „*Βεελζεβοὺλ ἔχει*". Het subject van *ἐξῆλθον* zijn dan de vijanden des Heeren (*οἱ Φαρισαῖοι* (Toup) of *οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποί* (D en and.), en *περὶ αὐτοῦ*, dat de voorkeur verdient, wordt, zonder dat men zich om het overblijvende lidwoord bekommert, in den zin van „de eo" opgevat. Terwijl wij de lezing van D niet verder behoeven te bespreken overeenkomstig het door ons gebezigd spraakgebruik met

betrekking tot het woord conjectuur, meenen wij over Toup's gissing niet gunstig te kunnen oordeelen. Heeft zij de onwaarschijnlijkheid tegen zich, dat Φαρισαῖοι zou zijn uitgevallen, zij tracht ook een dienst te bewijzen, die niet noodig is, daar de bovenstaande lezing verstaanbaar is, in het verband past, in overeenstemming is met het spraakgebruik en de varianten verklaart.

Mark. 4 : 11, 12. Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς· ὑμῖν τὸ μυστήριον δέδοται τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ· ἐκείνοις δὲ τοῖς ἔξω ἐν παραβολαῖς πάντα γίνεται, ἵνα βλέποντες βλέπωσι καὶ μὴ ἴδωσιν, καὶ ἀκούοντες ἀκούωσι καὶ μὴ συνιῶσιν, μήποτε ἐπιστρέψωσι καὶ ἀφεθῇ αὐτοῖς.

Dr J. G. Ottema. (Jaarb. voor Wetensch. Theol. VI. bl. 662 volg.) oppert twijfel aangaande de echtheid van deze verzen. Daartoe leiden hem de volgende overwegingen. 1°. Indien bij Mattheus profetiën of schriftuurplaatsen, door Jezus zelven aangevoerd, voorkomen, dan neemt Markus òf die plaatsen geheel over òf hij laat die geheel weg. 2°. Het is eene tegenstrijdigheid in den mond van Jezus: hun geschiedt alles door gelijkenissen, opdat zij zich niet bekeeren. Dit „opdat zij zich niet bekeeren" kan niet het doel van 't spreken bij Jezus zijn, wiens prediking, zoowel als die van zijnen voorganger en van zijne volgers, tot grondslag heeft gehad: Bekeert u, want het koninkrijk Gods is nabij gekomen. 3°. Er bestond voor Markus geene reden, om deze plaats zoo te verminken, dat zij in den mond van Jezus een lijnrecht tegenovergestelde beteekenis verkreeg. In de vraag stelt hij geheel op zijde wat er, ten opzichte van het volk, met gelijkenissen bedoeld werd. Markus heeft dus deze gedeeltelijke aanhaling niet geschreven. Jezus heeft het zoo niet uitgesproken. De aanhaling is hier niet op hare plaats. Een afschrijver zal daarom de plaats van

Mattheus bij Markus hebben willen aanteekenen, dit aan den voet der bladzijde gedaan, maar voor het geheel geene voldoende ruimte gevonden hebben. Hiertegen worde opgemerkt:

Ad 1um. Uit de vergelijking der door Dr Ottema opgenoemde plaatsen volgt volstrekt niet, dat aan Mattheus de prioriteit moet worden toegekend. Mattheus kan uitvoeriger geweest zijn dan Markus en eene uitspraak des Heeren vermeld hebben, die Markus wegliet, gelijk ik ook meen, dat hier de uitspraak bij Markus de oorspronkelijke is. Vergelijken wij toch Jesaia 6:9, 10 dan zien wij, dat de volgende woorden den nadruk hebben: *ἀκοῇ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε καὶ βλέποντες βλέψετε καὶ οὐ μὴ ἴδητε*, terwijl de verzen met *γάρ* de reden aanwijzen, waarom dit oordeel op het volk rust. De zin van dit *μυστήριον* is door Markus in zijne eigene woorden weergegeven.

Ad 2um. Voorzeker is het eene tegenstrijdigheid in den mond van Jezus, dat gelijkenissen juist zouden worden uitgesproken, opdat men zich niet zou bekeeren. Ottema vergeet, dat dit niet de bedoeling van Markus' woorden is. Markus schrijft: opdat zij ziende zien en niet bemerken en hoorende hooren en niet verstaan. Deze woorden zijn niet bij Mattheus te vinden en evenmin in het oorspronkelijke, maar juist door Markus geschreven, om den zin van de profetie uit te drukken. In Jezus' mond was het niet ongepast mede te deelen, hoe juist door die gelijkenissen aan den dag zou komen, dat *οἱ ἔξω* waarlijk geen burgers van het Godsrijk waren.

Ad 3um. Vers 10 sluit volstrekt niet uit, dat Jezus niet met de woorden uit vers 11 en 12 zijne uitlegging aan de niet *ἔξω* beginnen kon. Bovendien is het aannemen van eene onvoldoende ruimte aan den voet der bladzijde wat gedwongen. Waarom juist aan den voet? Kon het niet aan den rand, en was er op de volgende bladzijde geene plaats?

Verder is het vreemd, dat Markus alleen ἵνα uit Mt. 13 : 15 overnemende, dit vers geheel wijzigde en juist het grootste gedeelte, dat vooraf ging, wegliet. Heel veel ruimte behoefde er niet aan den voet te zijn. Ottema plaatst bij zijne vergelijking Mark. 4 : 12 naast Mt. 13 : 13 en leidt daaruit zijne gevolgtrekking af. Dat dit echter onjuist is, bewijzen ἵνα en de inhoud.

Mark. 4 : 15. Οὗτοι δέ εἰσιν οἱ παρὰ τὴν ὁδὸν ὅπου σπείρεται ὁ λόγος, καὶ ὅταν ἀκούσωσιν, εὐθὺς ἔρχεται ὁ σατανᾶς καὶ αἴρει τὸν λόγον τὸν ἐσπαρμένον ἐν αὐτοῖς.

Griesbach beschouwt de verschillende lezingen ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, ἐν αὐτοῖς en εἰς αὐτούς als latere toevoegsels. Dat wij hier misbruik van kritiek aantreffen, zal wel niet met vele woorden behoeven te worden duidelijk gemaakt. Geen wonder dan ook, dat Heringa (Vertoog over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek, in de behandeling der Heilige Schriften, bl. 426) hiertegen met verontwaardiging te velde trekt, wanneer hij Griesbach en Semler om strijd den regel ziet toepassen, waarvan de genoemde gissing een voorbeeld oplevert. (Zie hetgeen door ons dienaangaande bij Luc. 1 : 29 is opgemerkt).

Mark. 4 : 21. Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς ὅτι μήτι ἔρχεται ὁ λύχνος ἵνα ὑπὸ τὸν μόδιον τεθῇ ἢ ὑπὸ τὴν κλίνην; οὐχ ἵνα ἐπὶ τὴν λυχνίαν τεθῇ;

Prof. Naber ergert zich (Mnemosyne 1878, bl. 360) aan ἔρχεται, en beweert, dat het niet in het verband past. „Αἴρεται primum nota de causa abiit in ἔρεται," zegt hij, „deiinde absurde mutatum fuit in ἔρχεται. Quid sit αἴρειν docebit grammaticus apud Bekkerum in Anecdotis p. 358. 4. Αἴρειν =

προςφέρειν." Zich bij hem aansluitende zegt Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 145): „Wij zouden ons ook aan de in het N. T. gewone beteekenis van αἶρειν kunnen houden nl.: opnemen." Gaan wij de gewone verklaringen en verdedigingen van ἔρχεται na, dan moeten wij bekennen, dat zij zeer gedwongen zijn. Is voor het passief gebruik van ἔρχεσθαι, waarop men wijst, in het N. T. geen voorbeeld aan te halen, de voorbeelden uit de klassieke schrijvers zijn ook niet altijd juist gekozen, om hier licht te verspreiden. Weiss (Comm. van Meyer, 1885) laat het bij de opmerking, dat ze er zijn. Kuinoel noemt er sommige op, die hij bij Kypke (Observ. Sacrae) gevonden heeft en iets anders bewijzen: Libanius. ep. 358 ἡ δὲ ἐπιστολὴ ἔρχεται, en Demosthenes, ep. 6 ἦλθεν ἐπιστολὴ παρ' Ἀντιφίλου geven een bewijs, dat ἐπιστολή als persoon voorgesteld wordt. Bovendien moet hier worden in het oog gehouden, dat de nadruk ligt op de bedoeling van dengene, die de kaars verplaatst, weshalve het neutrum hier vreemd te pas komt. Ook is de verwisseling van AI en Є geene zeldzaamheid in de codices en kan de X gemakkelijk zijn ingevoegd (zie v. d. S. Bakhuyzen t. a. pl., bl. 76 en 77). De varianten worden verklaard door de gelijkluidende plaatsen Mt. 5:15, Luk. 11:33 (8:16) (b. wijst op den echten tekst of is eene verbetering van den gewone).

Mark. 4:22. Οὐ γάρ ἐστιν τι κρυπτόν, ἐὰν μὴ φανερωθῇ· οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, ἀλλ' ἵνα ἔλθῃ εἰς φανερόν.

Op deze door de exegese veel besproken plaats geven de codices verschillende afwijkingen te zien:

ACL	οὐ γάρ ἐστιν τι κρυπτὸν ἐὰν μὴ κ. τ. λ.
ℵ	οὐ γάρ ἐστιν τι κρυπτὸν ἐὰν μὴ ἵνα κ. τ. λ.
B	οὐ γάρ ἐστιν κρυπτὸν ἐὰν μὴ κ. τ. λ.

EFGHMSUV ὃ ἐὰν μὴ κ. τ. λ.
D ἀλλ' ἵνα.
1. 13. 28. 69. 131. εἰ μὴ ἵνα.
andere ἵνα μή, ὃ οὐ, ὃ μή, ὃ οὐ μή.

Dat de afschrijvers allerlei conjecturen gemaakt hebben blijkt hieruit volkomen (zie v. d. S. Bakhuyzen t. a. pl. bl. 9); dat wij daaruit echter zouden moeten afleiden, dat zij den zin niet begrepen en hem daarom verstaanbaar trachtten te maken, kan er bij mij nog niet in, waarom ik ook niet geloof, dat de tekst zoo corrupt is, als Holwerda zich voorstelt (Bijdragen, bl. 51). Zou uit de varianten niet de echte tekst op te maken zijn, en is er geene oorzaak tot het ontstaan der varianten te noemen? Beschouwen wij toch dit gezegde des Heeren ook bij de andere synoptici, dan blijkt, dat zij dit ieder op hunne wijze gebezigd hebben. Mattheus tot aansporing, om met de waarheid openlijk op te treden, daar toch alles aan het licht zou komen (Mt. 10:26); Lukas, waar het geldt zich te wachten voor de geveinsdheid der Farizeën (12:2); Markus eindelijk, waar hij het bijzondere geval door eene algemeene waarheid wil ophelderen: „Niets is verborgen, indien het niet openbaar geweest is." Van een κρύπτον kan slechts in tegenstelling met zijne φανέρωσις sprake zijn. Ook is niets verborgen geworden, om verborgen te blijven, maar om aan het licht te komen. (Zie Weiss, Das Markus-Evangelium und seine Synopt. Parallele S. 155). De varianten kunnen uit het tweede gedeelte van het vers in het eerste gemaakt zijn. Men vgl. Michelsen, Studiën 1881, bl. 160.

Mark. 4:30—32. Καὶ ἔλεγεν· πῶς ὁμοιώσωμεν τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, ἢ ἐν τίνι αὐτὴν παραβολῇ θῶμεν; ὡς κοκκῷ σινάπεως, ὃς ὅταν σπαρῇ ἐπὶ τῆς γῆς, μικρότερον ὂν πάντων τῶν

σπερμάτων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὅταν σπαρῇ, ἀναβαίνει καὶ γίνεται μεῖζον πάντων τῶν λαχάνων, καὶ ποιεῖ κλάδους μεγάλους, ὥστε δύνασθαι ὑπὸ τὴν σκιὰν αὐτοῦ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνοῦν.

Holwerda (Bijdragen, bl. 52 en verv.) acht deze plaats te zeer bedorven, dan dat hij eene gissing wagen zou. Hij heeft de volgende redenen: 1°. Daar de lezing *πῶς* niet uit *τίνι* kan ontstaan zijn, is zij de meest bevestigde en zou voor de ware kunnen gehouden worden, indien zij te verklaren was. 2°. Het is dwaas met de Wette te ontkennen, dat de gewone lezing (*ἢ ἐν ποίᾳ παραβολῇ παραβαλῶμεν αὐτήν*) het werk van een corrector is. De lezing *ἢ ἐν τίνι αὐτὴν παραβολῇ θῶμεν* is in tegendeel de ware. Echter is het niet wel mogelijk zich van deze uitdrukking behoorlijk rekenschap te geven. 3°. Dat *ὡς κοκκῷ σινάπεως* zoo goed als onverstaanbaar is, blijkt uit de verschillende vertalingen en verklaringen, waardoor men het heeft gepoogd te verdedigen. 4°. *Ὅταν σπαρῇ* baart moeielijkheid; vooreerst toch bezigt Markus hier den aoristus verkeerd, en ten tweede is het mosterdzaad, niet alleen, wanneer het gezaaid wordt, maar altijd het kleinste van alle zaden. Tegen al deze bezwaren geven de HSS. niet het minste licht. B, dat het oudste is, zou als vertaling eischen: Welke (korrel), wanneer hij gezaaid is op de aarde, hoewel het kleinste van al de zaden, die op de aarde zijn, en wanneer het (hij?) gezaaid is, komt het (hij?) op en wordt hij grooter, dan al de moeskruiden. De overige codices geven even weinig. Tot dit resultaat komt ook v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 146).

Laat ons zien, of wij met de opmerkingen van Holwerda (waarin wij meenen zijne bewijsvoering te moeten samenvatten) kunnen medegaan.

Ad 1um meen ik dat *πῶς* zeer goed te verklaren is. Dat

Jezus, om iets te weten te komen, niemand om inlichtingen behoefde te vragen, is duidelijk. Evenwel is dit hier bij wijze van spreken medegedeeld en eene rhetorische figuur. Om dezelfde reden geloof ik ad 2um van de daar gebezigde uitdrukking mij volkomen rekenschap te kunnen geven. „Hoe toch zal ik het op de beste wijze duidelijk maken?" Een persoon behoeft volstrekt niet te worden ondersteld; Jezus doet zich zelven de vraag betreffende hen, die voor hem staan. Ad 4um diene, dat voorzeker het mosterdzaad altijd het kleinste blijft onder de zaden, doch dat hier op dat kleine, tegenover de verbazende uitbreiding die volgt, de nadruk ligt, weshalve hier de uitdrukking niet overbodig is, en juist *ὅταν* cum conj. aor. zeer op zijne plaats is, omdat het éene oogenblik van het zaaien bedoeld wordt. Ad 3um meen ik te moeten toegeven, dat de verklaringen schipbreuk geleden hebben, die men van *ὡς* gevolgd door een dativus of acc. gegeven heeft. Zie Weiss (Meyer's Markus. 1885. bl. 73) en de verdediging van de gewone verklaring: „so wie es ein em Senfkorn verglichen wird" en Kuinoel (Markus, bl. 54), die het voor *κόκκον* opneemt, met beroep op Rom. 9 : 29 (Jes. 1 : 9. Klaagl. 2 : 13. Wijsh. 7 : 10), doch er toe geneigd is, om *ὡς* voor overtollig (= nempe) te verklaren. Met geen van beiden meenen wij te kunnen medegaan. De eerste voegt, dunkt mij, iets in den tekst, dat er niet staat, de tweede zou zijn gevoelen door bewijzen moeten staven. De volgende tekst kan tot de varianten aanleiding gegeven hebben: *πῶς ὁμοιώσωμεν τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἢ ἐν τίνι αὐτὴν παραβολῇ θῶμεν, κόκκῳ σινάπεως, ὃς μικρότερον παντῶν τῶν σπερμάτων, ὅταν σπαρῇ ἐπὶ τὴν γὴν, ἀναβαίνει κ. τ. λ.* Deze gissing komt mij voor te zijn in den geest van Michelsen (Studiën 1881, bl. 160).

Mark. 4 : 35—41. De omzetting van deze verzen met

5 : 1—21 na 1 : 34 behoort in de litterarisch-historische kritiek ter sprake gebracht te worden. Echter geloof ik, dat dergelijke middelen, die bedoelen, de volgorde in de geschiedverhalen der Evangelisten gelijk te maken, weinig tot vaststelling van den echten tekst kunnen medewerken. Zie bij 1 : 34 en H. Franssen, t. a. pl. bl. 66.

Mark. 4 : 39. Καὶ διεγερθεὶς ἐπετίμησε τῷ ἀνέμῳ καὶ τῇ θαλάσσῃ καὶ εἶπεν· σιώπα, πεφίμωσο· καὶ ἐκόπασεν ὁ ἄνεμος καὶ ἐγένετο γαλήνη μεγάλη.

Het verwondert ons niet, dat wij bij deze plaats wederom eene opmerktng van Wassenbergh aantreffen in zijne Dissertatio de Glossis N. T. pag. 14. „Glossema ut plurimum sequitur verbum, quod interpretatur. Est et ubi praecedit. Sic Marc. 4 : 39 quod praecedit σιώπα interpretamentum est sequentis rarioris πεφίμωσο." Deze afschrijver moet een geringen dunk van de taalkennis zijner lezers gehad hebben; maar, behoeven wij dat wel aan te nemen. Moet overal, waar in de Evangeliën twee woorden of uitdrukkingen naast elkander voorkomen, die eenigszins op elkander gelijken en hetzelfde denkbeeld uitdrukken, telkens een hulpvaardigen librarius als vader van de eene gedacht worden? Is de stijl der Evangelisten, van Markus in het bijzonder, dan zoo correct en zoo sober; passen zij zoo juist hunne woorden af, om het ééne denkbeeld, dat zij bedoelen en niet meer daardoor uit te drukken? Bovendien kan men met hetzelfde recht καὶ ἐγένετο γαλήνη μεγάλη als een glossema beschouwen, waaraan wel niemand denken zal. Ook wordt door beide woorden volstrekt niet hetzelfde medegedeeld. Wijst het praesens op het plotselinge: „zwijg terstond", het perfectum drukt uit, dat de ingetreden toestand van eenigen duur behoort te zijn, gelijk het volgende duidelijk aangeeft. Vergelijkt men het gebruik

van σιωπᾶν en Φιμοῦν bij de N. Tische schrijvers, dan blijkt dat met recht van „rarius" sprake is. Evenwel wordt σιωπᾶν niet zooveel meer dan Φιμοῦν gebezigd, dat men σιωπᾶν als interpretamentum van het „ongebruikelijke" Φιμοῦν kan laten optreden.

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 14) zegt, dat zijn vermoeden betreffende vers 41 en dus ook betreffende deze plaats (dat ἡ θάλασσα en dus ook τῇ θαλάσσῃ zou zijn ingevoegd) tot zekerheid verheven wordt, „wanneer wij vers 39 vergelijken, waar wij lezen: ἐπετίμησε τῷ ἀνέμῳ καὶ εἶπε τῇ θαλάσσῃ, terwijl D τῇ θαλάσσῃ voor εἶπε heeft. Vele marginale aanteekeningen, in den tekst geslopen, zijn hieraan kenbaar, dat zij in verschillende codices op verschillende plaatsen staan." Te recht merkt Dr v. d. Sande Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 147) daartegen op, dat men niet te veel moet afleiden uit de afwijkende woordschikking, die in sommige HSS. voorkomt, „want er is bijna geen hoofdstuk in het N. T., in de Evangeliën althans, waar niet een of ander HS. zonder blijkbare reden de woorden omzet. Zie b. v. 1:5, 30, 33, 34, 42, 45. Michelsen zou gelijk hebben, wanneer wij met HSS. van klassieke schrijvers te doen hadden, wier tekst niet door zoovele handen is gegaan." Bovendien worde opgemerkt, dat de gewone lezing en die van q ontstaan kunnen zijn uit die van D en andere (1. 118. 131. 209. b c e.) καὶ τῇ θαλάσσῃ καὶ εἶπεν, welke, dunkt mij, gerekend met het N. Tische spraakgebruik, aanbeveling verdient.

Mark. 4:40. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τί δειλοί ἐστε οὕτως; πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν;

Dr W. C. van Manen (t. a. pl., bl. 178) vermeldt eene gissing van Fritzsche, te lezen: τί δειλοί ἐστε; οὕτως οὐκ ἔχετε πίστιν. Daar wij ons den oorspronkelijken tekst zonder

leesteekens voorstellen, vragen wij alleen of de weglating van *πῶς* gewenscht is? Dat men het, als het er stond, na *οὕτως* gemakkelijk wegliet, zal geen bevreemding baren, maar dat men het, wanneer het er niet stond, zou geschreven hebben, en dat nog wel met verandering van de *τ*, die men zag, in *π* is moeielijk aan te nemen. Bovendien, hoe verklaart men de variant van ℵBDLΔ en andere: *οὔπω*? De lezing van e q is ontstaan door dat men *οὔπω* na *οὕτως* oversloeg. Is het duidelijk uitgedrukt: *οὕτως οὐκ ἔχετε πίστιν*? Is het denkbaar, dat hier de wijze van het niet hebben van geloof wordt bedoeld? Eene conclusie was beter door *οὖν* weergegeven.

Mark. 4 : 41. *Καὶ ἐφοβήθησαν φόβον μέγαν, καὶ ἔλεγον πρὸς ἀλλήλους· τίς ἄρα οὗτός ἐστιν, ὅτι καὶ ὁ ἄνεμος καὶ ἡ θάλασσα αὐτῷ ὑπακούει;*

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 13) zegt: „In vs 41 vinden wij de volstrekt ondraaglijke constructie: *καὶ ὁ ἄνεμος καὶ ἡ θάλασσα ὑπακούει*; als toch het subject door *καί-καί* zoo uitdrukkelijk in tweeën gedeeld is, kan het werkwoord niet in het enkelvoud staan. De meeste codices AE enz. verbeteren dan ook eenvoudig *ὑπακούουσιν*. Daar hebben wij natuurlijk geen acht op te slaan. Ook D corrigeert aldus, maar leest *καὶ ἡ θάλασσα καὶ ὁ ἄνεμος*. Dat leidt ons tot het vermoeden, dat of *καὶ ἡ θάλασσα* of *καὶ ὁ ἄνεμος* eene glosse is, reeds zeer vroeg aan den kant van een der HSS. geschreven." Als oorzaak van die tusschenvoeging vermeldt Michelsen drieërlei: 1°. Men zag niet in, dat, als de wind ophield, de zee van zelf bedaarde; 2°. de vergelijking met Mattheus en Lukas, die ieder op hunne wijze in dit schijnbare gebrek hadden voorzien; 3°. er kan iemand geweest

zijn, die meende, dat de zin van Markus vs 41 gebrekkig was, niet begrijpende, dat καί zelfs beteekent." Zouden wij de woorden niet in den tekst kunnen houden? De nadruk waarmede καί gebruikt wordt en die zeer natuurlijk is bij de verwonderde schare, geeft aanleiding tot het enkelvoud. Juist op elk afzonderlijk wordt de aandacht gevestigd en zij worden alzoo gescheiden, niet samengenomen, gelijk het geval zou zijn, wanneer alleen καί tusschen ἄνεμος en θάλασσα gevonden werd — (dat èn de wind èn de zee hem gehoorzaamt). Dit merkte men niet op en gebruikte een meervoud. Dat σιώπα πεφίμωσο wel tot den wind, maar minder goed tot de zee gezegd kan zijn, behoeft, dunkt mij, zulk een groot bezwaar niet te wezen (gelijk Dr v. d. S. B. t. a. pl., bl. 146 meent, waar hij het grootendeels met Michelsen eens is), daar σιώπα tot den wind en πεφίμωσο tot de zee kan gezegd zijn (zie Bengel: desiste a sonitu — desiste ab impetu). Ook is het volstrekt niet juist, dat, wanneer de wind ophoudt, de zee van zelf bedaart. De laatste blijft altijd nog in onstuimige beweging. Het is wel vreemd, dat Mattheus en Lukas ieder op zijne wijze, maar dan toch beiden, van de zee spreken. Iemand, die niet begreep dat καί zelfs beteekent, zou natuurlijk vóór καὶ ὁ ἄνεμος een woord ingevoegd hebben; de woorden volgen evenwel. Vergelijken wij het geheele verhaal, dan zien wij, dat de onstuimigheid der zee wel grooten indruk moet gemaakt hebben en het in de scharen onbegrijpelijk zou zijn geweest, zoo zij in hunne verwondering daarover gezwegen hadden.

Mark. 5 : 1. Zie Luk. 8 : 26 en ook H. Franssen (t. a pl., bl. 47).

Mark. 5 : 1—21. Zie bij Mark. 4 : 35—41.

Mark. 5 : 7. Καὶ κράξας φωνῇ μεγάλῃ λέγει· τί ἐμοὶ καὶ

σοί, Ἰησοῦ υἱὲ τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου; ὁρκίζω σε τὸν θεόν, μή με βασανίσῃς.

A. bij Stosch (Museum criticum, pag. 16) stelt voor te lezen *βασανίσῃ*. De bezetene bezweert Jezus te bewerken, dat de demon hem niet meer kwelle. Zou dit aldus zijn uitgedrukt: *μή με βασανίσῃ?* Dan was voor de duidelijkheid nog wel eene aanwijzing noodig geweest. Doch, toegegeven dat de grammatica hiertegen geen bezwaar maakt en de C ook gemakkelijk kan zijn uitgevallen, is het verband er tegen, de bewustheid van den bezetene voor te stellen als afgescheiden van den demon, die haar bezielt, zoodat zij zou kunnen geacht worden van hem ontslagen te willen zijn. De demon, die den man bezielt, die dus ook niets anders kan doen of uitspreken, dan wat de demon hem beveelt of toestaat, bemerkt dat Jezus macht over hem heeft gelijk geen ander en is bevreesd bij zijne nadering. Daarom smeekt hij dat het bevel des Heeren niet moge worden ten uitvoer gebracht, daar hij er van overtuigd is, dat Jezus daartoe de macht heeft en het ten uitvoer brengende groote smarten aan zijn lichaam berokkenen zal. Derhalve kunnen wij deze gissing niet goedkeuren.

Mark. 5 : 15. *Καὶ ἔρχονται πρὸς τὸν Ἰησοῦν καὶ θεωροῦσι τὸν δαιμονιζόμενον καθήμενον καὶ ἱματισμένον καὶ σωφρονοῦντα, τὸν ἐσχητότα τὸν λεγεῶνα.*

Mill merkt in zijne Prolegomena voor zijn N. T. (ed. Küster 1710) bl. 43, n°. 411 op: „*τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα* commentarius est, non textus, nullum ejus vestigium est apud Lucam, Marci sectatorem." Voor een glosseem houdt ook Griesbach in zijne eerste uitgave deze woorden. Eveneens natuurlijk Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T., pag. 36),

ook Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 14). Voordat men aan deze meening zijnen bijval schenkt stelle men een getuigenverhoor in, waarbij blijken zal, dat D It. zich ten gunste van Mill laten hooren.

Mark. 5 : 20. Καὶ ἀπῆλθεν, καὶ ἤρξατο κηρύσσειν ἐν τῇ Δεκαπόλει ὅσα ἐποίησεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς καὶ πάντες ἐθαύμαζον.

Wall (bij Bowyer) ergert zich aan ἐν τῇ Δεκαπόλει, en vraagt of het niet een schrijffout is voor καθ' ὅλην πόλιν, zooals Luk. 8 : 39. Wij mogen hier eerder denken aan Gergesa ten oosten, dan aan Decapolis ten westen van de zee. Het is wel waarschijnlijk, dat de gewone lezing de oorspronkelijke is. Schrijven wij toch deze en de door Wall voorgestelde met hoofdletters, dan is onbegrijpelijk, dat men ze ooit met elkander verwart, te meer, daar men geen reden had, volgens Wall, om van verbetering te spreken, daar Decapolis hier in het verband niet past. Volgens vers 19 verbood Jezus den genezene mede naar de overzijde te gaan, en ging deze dan ook naar zijn land, waar hij begon te prediken. Dit geschiedde dus in Gadara, gelegen in het Overjordaansche (Perea). Van Decapolis weten wij ook, dat het in het Overjordaansche gelegen was (Joseph. de bell. Jud, 3. 9. 7; de grootste stad was Scythopolis), zoodat men geen strijd behoeft aan te nemen en de hulp der gissing niet noodig heeft.

Mark. 5 : 23. Καὶ παρακαλεῖ αὐτὸν πολλά, λέγων ὅτι τὸ θυγάτριόν μου ἐσχάτως ἔχει, ἵνα ἐλθὼν ἐπιθῇς τὰς χεῖρας αὐτῇ, ἵνα σωθῇ καὶ ζήσῃ.

Gaan wij het zeer vrije en veelvuldige gebruik na van ἵνα, dan meenen wij niet ver van de waarheid verwijderd

te zijn, wanneer wij hier eene omschrijving van een imperativus aantreffen, gelijk meermalen in het N. T. (2 Cor. 8:7. Eph. 5:33) en bij de Klassieken (Soph. Oed. C. 155. ἀλλ' ἵνα τῷδ' ἐν ἀφθέγκτῳ μὴ προπέσῃς νάπει ποιάεντι. Epictaetus. 23. ἂν πτωχὸν ὑποκρίνεσθαί σε θέλῃ (ὁ διδάσκαλος) ἵνα καὶ τοῦτον ἐκφυῶν ὑποκρίνῃ). Misschien is ἵνα eene afkorting van δέομαι σε, ἵνα enz., daar het na verba van verlangen, vragen enz. ook = ὅτι gebezigd wordt (zie Winer, Grammatik 7[e] Ausg. § 44. 8. a.) Wij hebben dus aan de conjectuur van Venema (bij Verschuir. Conjecturae criticae de variis N. T. locis. Edidit J. A. Lotze. 1810), te lezen ναί (= quaeso!), geen behoefte. Bovendien komt ναί in den zin, waarin de gissing het eischen zou, in het N. T. met den Conj. niet voor. De woorden van Lotze zijn overdreven; ook zou het wenschelijk zijn, dat hij zijne lezing verdedigd had: „Receptam hujus loci lectionem veram esse aegre persuaderi mihi patiar. Insignis illa diversarum lectionum copia, cujus simile exemplum difficulter invenitur, aperte docet textum vulgarem esse depravatum. Est autem ejus e codd. emendatio res ut ita dicam desperata fere. Cui rei quisque artis criticae peritissimus suffragari haud dubitabit. Nihilominus ego odorari non destiti, donec lectionem si non germanam, attamen germanae proximam deprehenderim. Ea haec est quam Vulgatus exhibet: καὶ παρεκάλει αὐτὸν πολλά, λέγων· ὅτι τὸ θυγάτριόν μου ἐσχάτως ἔχει, ἐλθὲ ἐπίθες αὐτῇ τὰς χεῖρας, ἵνα σωθῇ καὶ ζήσῃ." De varianten wijzen hier niet op een bedorven tekst en zijn ook niet zóó groot in getal. De meeste zijn gemakkelijk te verklaren en de lezing van D is uit de latijnsche vertaling verbeterd.

De Schrijver der Opmerkingen zegt (t. a. pl., bl. 50): „ἵνα ἐπιθῇς wordt naar mijn inzien geregeerd door het voorafgaande παρεκάλει αὐτὸν πολλά. De woorden „λέγων ὅτι τὸ θυγάτριόν μου ἐσχάτως ἔχει staan als in parenthese." Dit

maakt de plaats niet zoo duidelijk als men verwachten zou. De t. a. pl. aangehaalde voorbeelden zouden ἐπιθῇ eischen, en leest men ἐπιθῇς, dan is het vreemd dit nog van een verwijderd verbum te laten afhangen, te meer daar ἵνα (zie boven) verklaarbaar is, ook zonder een tusschenzin aan te nemen.

Mark. 5 : 33. Ἡδὲ γυνὴ φοβηθεῖσα καὶ τρέμουσα, εἰδυῖα ὃ γέγονεν αὐτῇ, ἦλθε καὶ προσέπεσεν αὐτῷ καὶ εἶπεν αὐτῷ πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν.

Had Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 147) voorgesteld te lezen ὃ γέγονεν αὐτῇ, hij had zich bij de lezing van ℵ BCDL en andere aangesloten. Hij verklaart evenwel de varianten ἐν αὐτῇ en ἐπ' αὐτῇ als dittografiën uit de bovenstaande lezing, hieruit ontstaan, dat de regel met γέγον eindigde, hetgeen wij moeten toestemmen. Zie v. Manen. t. a. pl., bl. 179.

Mark. 5:41. Καὶ κρατήσας τῆς χειρὸς τοῦ παιδίου λέγει αὐτῇ· ταλιθὰ κοῦμι, ὅ ἐστιν μεθερμὴνευόμενον· τὸ κοράσιον, σοί λέγω, ἔγειρε.

Reuchlin (niet Capreo, gelijk van Manen opgeeft, hetgeen waarschijnlijk caprea zijn moet, als vertaling van טביא) stelt voor hier en in Hand. 9 : 36, 40 te lezen: Ταβιά, naar het chaldeeuwsche טביא. Dit zou hier, met het oog op de varianten (zie vooral e. en d), geenszins te verwerpen zijn, ware het niet, dat het verhaal in Hand. 9 : 36 aanleiding tot de varianten kan gegeven hebben en טליתא een gewoon arameesch woord is. Waarom kan de Heer dit niet gebezigd hebben, daar het toch in de meeste HSS voorkomt? Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T. pag. 36) verklaart de woorden ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον κ. τ. λ. voor eene glosse. Dit geschiedde

volgens zijn regel Cap. II, 6, door ons besproken 3:17 en elders.

Mark. 6 : 5. Καὶ οὐκ ἐδύνατο ἐκεῖ ποιῆσαι οὐδεμίαν δύναμιν, εἰ μὴ ὀλίγοις ἀῤῥώστοις ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας ἐθεράπευσεν.

Castellio (bij Bowyer) meent, dat men eene verbetering aanbrengt, wanneer men leest ὀλίγους ἀῤῥώστους en gist daarom, dat het er oorspronkelijk zal gestaan hebben. Dit behoeft volstrekt niet het geval geweest te zijn. Rekent men de woorden tot ἐθεράπευσεν dan is de accusativus nog geen vereischte, daar zij bij ἐπιθείς staande door attractie in den dativus kunnen geplaatst zijn. Zij behooren echter bij ἐπιθείς afhangende van ἐπί. De handen werden opgelegd en dan had de genezing plaats. De volledige zin zou geweest zijn: εἰ μὴ ὀλίγους ἀῤῥώστους ἐπιθεὶς αὐτοῖς τὰς χεῖρας ἐθεράπευσεν.

Mark. 6:6a. Καὶ ἐθαύμασε διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν.

Dr v. Manen t. a. pl., bl. 179, (zie ook Michelsen, Het Evangelie van Mark., bl. 103) meent, dat dit gedeelte onecht is. „Διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν is ongetwijfeld eene kantteekening uit Mt. 13:58. Een derde, die haar in den tekst opgenomen vond, en meende, dat hier aan den zin iets ontbrak, vulde aan: καὶ ἐθαύμασε." Met v. Manen geloof ik dat Maldonatus (bij Bowyer) verkeerd doet als hij διά schrapt, evenwel niet, omdat het niets zou geven; de constructie toch zou gelijk worden aan eene gebruikelijke na θαυμάζω (zie Luk. 7:9, 24:12, Joh. 5:28, Hand. 7:31); maar omdat ik niet inzie, hoe men διά zal hebben ingevoegd, als het er niet stond. Aan onwillekeurigen misslag is niet te denken, aan opzettelijke verandering nog minder, daar het gebruik van διά bij θαυμάζω in het N. T. en de LXX niet voorkomt. De gissing van v. Manen kan ik

evenwel niet overnemen. Διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν is voorzeker taalkundig onjuist, wanneer men het op deze wijze met ἐθαύμασεν verbindt, dat Jezus zich over het ongeloof verwonderde; dan toch wordt ἐπί of ἐν gebezigd. Bovendien zou deze verwondering terecht bevreemding baren. Hiervan is het gevolg, dat ik mij ook niet kan voorstellen, dat een derde den zin in dien geest aanvulde. Waarom ook καὶ ἐθαύμασε? Hoe kwam hij daaraan meenende, dat er iets ontbrak? Is verder διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν eene kantteekening uit Mt. 13 : 58, waarom werd zij dan niet geplaatst na δύναμιν en juist na ἐθεράπευσεν, gelijk men onderstellen moet? Ik meen, dat διά hier beteekent: wegens, en den grond der verwondering aangeeft, zie Openb. 17 : 7. Aelianus H. V. 12 : 6, 14 : 36. De variant van b en c kan men verklaren uit het homoioteleuton ἐθεράπευσεν, en Δ laat de woorden wel weg, maar tegelijk eene ruimte open, tot teeken dat er wel iets gevonden werd.

Prof. Naber (Mnemosyne, 1881, pag. 280) giste, dat er stond καὶ ἐθαύμασε λίαν τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν (Mark. 1 : 35. 9 : 3. Mt. 2 : 16, 4 : 8, 8 : 28, 27 : 14, Luk. 23 : 8) doch nam deze gissing terug voor die van Michelsen. „Quod nunc facile apparet", schrijft de hoogleeraar, „Marci locus aliunde interpolatus fuit neque illud διά, quod e pristina et genuina recensione superest, sede sua exurbandum est. Neque Evangelista, uti arbitror, scripsisset ipse, miratum fuisse Jesum obstinatum civium animum, αὐτὸς γὰρ ἐγίνωσκε τί ἦν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ." Mij dunkt dat dit laatste hiervoor geen bewijs oplevert, daar de Evangelisten dezen trek niet altijd in het oog houden. Jezus vroeg meermalen. Wanneer de evangelisten overtuigd waren, dat Jezus alles wist, was het ook overbodig en vreemd dit mede te deelen.

Mark. 6 : 14. Καὶ ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς Ἡρώδης, φανερὸν γὰρ

ἐγένετο τὸ ὄνομα αὐτοῦ, καὶ ἔλεγον ὅτι Ἰωάννης ὁ βαπτίζων ἐγήγερται ἐκ νεκρῶν καὶ διὰ τοῦτο ἐνεργοῦσιν αἱ δυνάμεις ἐν αὐτῷ.

Als er eene plaats is, die men voor de oorspronkelijkheid van het Evangelie van Petrus zou kunnen aanvoeren, moet men, dunkt mij, wel het oog op deze plaats richten. De breedsprakigheid en de anakoluthie, meermalen aan te treffen, zijn hier te vinden. Op deze wijze voegt men niet in of verandert men het gevondene niet. Het begin van vers 14 wordt in vers 16 weder opgevat. Onder het gehoorde wordt verstaan wat in vers 12 en 13 wordt medegedeeld. Het voorstel van Grotius (bij Bowyer), *Φανερὸν γὰρ ἐγένετο* tusschen haakjes te plaatsen, zou ik daarom niet toejuichen, omdat mij geen andere lezing bekend is, dan de bovenstaande, waar *Φανερὸν γὰρ ἐγένετο* terstond op Ἡρώδης volgt. Stond het daar tusschen haakjes en moest het daar als verduidelijkende opmerking dienst doen, wij vragen, waarop slaat het dan? waarop wijst het neutrum *φανερόν*? Het was dan nog beter na *αὐτοῦ*, doch deze lezing is niet bekend en de opmerking zou tamelijk onbeduidend zijn. Dat een naam bekend geworden is, van welken men hoort, spreekt van zelf. Ook zouden de varianten van deze omzetting eenig blijk moeten dragen, en is het betwistbaar of *καὶ ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς Ἡρώδης τὸ ὄνομα αὐτοῦ* juist zou weergeven, wat de schrijver bedoelt. Mij dunkt, dat in *Φανερὸν γὰρ ἐγένετο τὸ ὄνομα αὐτοῦ* de figuur res possessa pro possessore beter denkbaar is dan in de door Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 15) aangeprezen omzetting.

Mark. 6 : 16. *Ἀκούσας δὲ ὁ Ἡρώδης ἔλεγεν· ὃν ἐγὼ ἀπεκεφάλισα, οὗτος ἠγέρθη.*

Reuss (Bibliotheca N. T. Graeci 1872, pag. 162) beweert,

in een N. T. van 1820 gevonden te hebben: *οὗτος ἐστίν, οὗτος ἠγέρθη*. Hieraan is geen beteekenis te hechten. Men kan zich toch niet voorstellen, dat Herodes bij de uiteenloopende meeningen uitspraak gedaan en aan één gevoelen zijn zegel gehecht zou hebben. Vergelijken wij den tekst van Mt. 14: 1 en 2, dan kunnen wij de varianten verklaren. Hier drukt Herodes zijne verwondering uit door *οὗτος ἠγέρθη*. „Deze zou opgestaan zijn" of „Deze is opgestaan?!" De invoeging is uit Mt. 14:2, waaraan ook *αὐτός* in sommige varianten zijn ontstaan te danken heeft en gemakkelijk in *οὗτος* kan zijn veranderd.

Mark. 6:20. *Ὁ γὰρ Ἡρώδης ἐφοβεῖτο τὸν Ἰωάννην εἰδὼς αὐτὸν ἄνδρα δίκαιον καὶ ἅγιον, καὶ συνετήρει αὐτόν, καὶ ἀκούσας αὐτοῦ πολλὰ ἠπόρει, καὶ ἡδέως αὐτοῦ ἤκουεν.*

Heinsius (bij Bowyer) acht de lezing *καὶ ἀκούσας αὐτοῦ πολλὰ ἐποίει* onverklaarbaar en wil die veranderen in *καὶ ἀκοῦσαι αὐτοῦ πολλὰ ἐποίει* = hij deed veel om hem te hooren. Afgezien van de vraag of de volgorde der woorden dan niet anders had behooren te zijn, geloof ik, dat *ἐποίει* evenmin duidelijk wordt. Wat wordt onder *ποιεῖν* verstaan? Deze moeielijkheid is echter opgeheven door de lezing van ℵB, van welke *ἐποίει* eene correctie is, door een onkundigen librarius gemaakt. *Ἠπόρει* past uitnemend in het verband en laat zich uit den gemoedstoestand van Herodes zeer goed verklaren. Dat de woorden *καὶ ἀκούσας αὐτοῦ πολλὰ ἠπόρει* tot vers 16 zouden behooren, gelijk Linwood (t. a. pl., bl. 23) meent is misbruik van kritiek. Wat toch geeft het recht om eene dergelijke transpositie aan te nemen, te meer daar de varianten er niet op wijzen. Linwood wil dan in vers 16 lezen: *ἀκούσας δὲ ὁ Ἡρώδης πολλὰ ἠπόρει καὶ εἶπεν.* Waartoe is het noodig, terwijl de woorden in vers 20 duidelijk zijn? Verder

wordt zonder bewijs αὐτοῦ uit den tekst gelicht. Het zou ook in vers 16 moeielijkheden baren, waar de genitivus niet op zijne plaats zou zijn. Kan het ἡδέως ἀκούειν niet met het ἀπορεῖν samengaan? Deze vraag stelde zich ook Venema. Hij meende ontkennend te moeten antwoorden, en stelde voor te lezen: καὶ ἡδέως πᾶς αὐτοῦ ἤκουεν. Het verband wordt dan plotseling afgebroken door eene losse mededeeling. Waarom moet hier juist eene tegenstelling met πᾶς gezocht worden, die bovendien niet volkomen juist is, men denke aan het „adderengebroedsel"? Was πάντες ἤκουον niet meer gewenscht geweest? Ook de opmerking van Verschuir (t. a. pl., bl. 362) kan ik niet goedkeuren. Deze schrijft: „Sensus non est, Herodem aliqua Joannis reverentia et amore fuisse ductum, sed eum metuisse, quod sciret eum pro viro sancto haberi, et multum posse apud populum, quare eum in vincula conjecit, ne populus, ab ejus ore pendens, ad seditionem incitaretur. Etenim cum audivisset eum concionantem multum haesitabat, ad angustias detrusus inexplicabiles, animoque erat ancipite, scelerumque conscientia saucio, eo magis, quia quilibet populus omnis libenter eum audiebat, cf. Mt. XIV et Luc. III; Luc. IX: 7, alia occasione de nostro Herode dicitur διηπόρει. Secundum lectionem vulgatam ipse his non obstantibus libenter inter ejus auditores erat, quod vix fidem meretur, quare Venema inserendum putat πᾶς. Posset etiam alicui in mentem venire Marcum scripsisse οὐκ ἡδέως, vel οὐκ ἄνευ δέους αὐτοῦ ἤκουεν." Dat Johannes in de gevangenis geworpen werd is niet gezegd; συνετήρει drukt eene bewaking uit (custodiebat eum), en kan ook aanduiden: zorgde dat hem geen leed geschiedde. Het vervolg van het verhaal doet ons denken aan eene verschillende gezindheid bij Herodes en bij zijne gemalin en hare moeder ten opzichte van Johannes, waarom Herodes, op zijn geboortedag, teleurgesteld was, en zijne gemalin deze gelegenheid afwachtte om eindelijk

haar wensch vervuld te zien. Daarom is deze trek in het uitvoerige verhaal medegedeeld. Herodes werd wel in verlegenheid gebracht door het gezegde, maar hield den heiligen man toch in eere en hoorde hem gaarne. Waarom zou het een het ander uitsluiten, vooral daar Herodes er van overtuigd was dat Johannes de waarheid sprak?

Mark. 6 : 25. *Καὶ εἰσελθοῦσα εὐθὺς μετὰ σπουδῆς πρὸς τὸν βασιλέα ᾐτήσατο λέγουσα· θέλω ἵνα ἐξαυτῆς δῷς μοι ἐπὶ πίνακι τὴν κεφαλὴν Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ.*

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 15) houdt *τοῦ βαπτιστοῦ* voor eene glosse, daar Markus altijd *τοῦ βαπτίζοντος* gebruikt. Daar L het laatste als lezing geeft, behoeft de hulp der gissing niet te worden ingeroepen.

Het komt mij voor, dat Dr v. d. S. Bakhuyzen zich vergist, wanneer hij opmerkt, dat Kuenen en Cobet de lezing van B *τοῦ βαπτίζοντος* vermelden. Mijne uitgave ten minste geeft pag. 108 *βαπτιστοῦ* te zien. Ook Michelsen (Studiën 1881, bl. 160) merkt dit op en meldt als reden dier vergissing: de afdwaling van des schrijvers oog van vers 25 naar vers 24.

Mark. 6 : 27. *Καὶ εὐθὺς ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς σπεκουλάτορα ἐπέταξεν ἐνέγκαι τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ.*

Drusius (bij Bowyer) gist *σπικουλάτορα*, van het latijnsche spiculator. Hoewel de ϵ in de HSS. gemakkelijk met de I kan verwisseld zijn geloof ik toch, dat aan *σπεκουλάτωρ* de voorkeur te geven is. Spiculator toch van spiculum (lans) wordt vertaald door *δορύφορος*, terwijl speculator onvertaald blijft en ook zeer goed in den zin past: Een trawant, iemand, die acht geeft op de wenken zijns meesters. Men

vergelijke Seneca, de ira 1, 16. Zij moesten ook de lijfstraffen voltrekken, zie Theophylactus op Mark. 6 : 27: σπεκουλάτωρ ὁ δήμιος λέγεται στρατιώτης, ὃς πρὸς τὸ φονεύειν τέτακται. Suetonius Claud. 35; Tacitus Annal. 2, 12, 2. Kuinoel zegt er van: .... a speculando .... quoniam satellites spectare debent, ne fiant insidiae ei, cujus corpus stipant. Hi autem satellites inter alia etiam debebant supplicia sumere a reïs et capitis damnatis, eosque decollare.

Mark. 6 : 33. Καὶ εἶδον αὐτοὺς ὑπάγοντας καὶ ἐπέγνωσαν αὐτοὺς πολλοὶ καὶ πεζῇ ἀπὸ πασῶν τῶν πόλεων συνέδραμον ἐκεῖ καὶ προῆλθον αὐτούς.

Fritzsche stelt voor, de laatste woorden te veranderen in ἐκεῖ καὶ ἦλθον πρὸς αὐτόν. Ik geloof dat hiertoe geen reden bestaat. Deze gissing kan de varianten niet verklaren. Zien wij deze in, dan blijkt het dat men προῆλθον niet begreep en naar het verband het voorzetsel en dienovereenkomstig het voornaamwoord veranderde. Προῆλθον komt hier voor in den zin van φθάνειν (vgl. Luk. 22 : 47). De scharen zorgden, dat zij Jezus en zijne discipelen vóór waren. Αὐτόν zou ik in geen geval goedkeuren, daar, met het oog op het vorige, niet Jezus alleen bedoeld was. Voor de lezing van Fritzsche, waarvan Weiss (Meyer's Comm. op Markus, 1885, bl. 100, noot) zegt, dat deze „so gut wie gar nicht beglaubigt ist," heb ik geen getuige kunnen vinden. Wel lezen sommige HSS. ἦλθον, en ook sommige πρὸς αὐτόν, maar niet ἦλθον πρὸς αὐτόν.

Mark. 6 : 36. ἀπόλυσον αὐτούς, ἵνα ἀπελθόντες εἰς τοὺς κύκλῳ ἀγροὺς καὶ κώμας ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς τί φάγωσιν.

Volgens Griesbach zijn de lezingen ἄρτους, τί φαγεῖν of τί

φάγωσιν alle toevoegsels, zoodat de zin bij ἑαυτοῖς eindigde. Met recht rangschikt Heringa (t. a. pl., bl. 429) deze wijze van handelen onder het misbruik van kritiek. Men zie bij Luk. 1 : 29.

Fritzsche zet den zin om en leest τί φαγεῖν οὐ γὰρ ἔχουσιν. Deze omzetting is wel geschikt om de varianten te verklaren. Hoe voegt men οὐ γὰρ ἔχουσιν in, wanneer het er niet gestaan heeft? daarentegen kan er door een homoioteleuton gemakkelijk eene onwillekeurige vergissing hebben plaats gehad. Toch zou ik liever φάγωσιν lezen. Dit kan gemakkelijker in φαγεῖν veranderd zijn dan omgekeerd. De ware lezing komt mij voor te zijn: ἵνα.... ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς τί φάγωσιν οὐ γὰρ ἔχουσιν.

Mark. 6 : 43. Καὶ ἦραν κλασμάτων δώδεκα κοφίνων πληρώματα, καὶ ἀπὸ τῶν ἰχθύων.

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 16) stelt voor te lezen καὶ τἀπὸ τῶν ἰχθύων, namelijk: „en hetgeen van de visschen was overgebleven." Hij wijst ter vergelijking op 7 : 4, waar eveneens τἀπ' ἀγορᾶς moet gelezen worden. Dit is volstrekt niet noodig. Hier wordt ter verduidelijking door Markus aan het verhaal iets toegevoegd wat bij de andere Evangelisten ontbreekt, nl. dat er iets van de visschen overschoot. Bevreemdend is, dat hier het voorzetsel ἀπό gebezigd wordt, terwijl dit bij κλασμάτων niet het geval is. Dit bezwaar blijft bij de gissing van Michelsen, terwijl men geen werkwoord in het verband vinden kan, dat deze ellipse zou rechtvaardigen. Duidelijker en meer gewoon is de verklaring van Grotius en Bleek (zie ook Kuinoel, Comm. bl. 82, en Weiss (Meyer's Comm. 1885. bl. 103) die τι er bij denken en voor de analogie wijzen op Mt. 27 : 9, 2 Joh. 4, „en nog eenige overblijfselen van de visschen."

Mark. 6 : 45. Καὶ εὐθὺς ἠνάγκασε τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἐμβῆναι εἰς τὸ πλοῖον καὶ προάγειν εἰς τὸ πέραν πρὸς Βηθσαϊδάν, ἕως αὐτὸς ἀπολύει τὸν ὄχλον.

Piscator (bij Bowyer) beweert, dat εἰς τὸ πέραν niet in den tekst te huis behoort. Een kantteekenaar wilde dezen tekst in overeenstemming brengen met Luk. 9 : 10 en plaatste deze woorden aan den kant. Zij kwamen later in den tekst. Waarom de tekst minder in overeenstemming is met Luk. 9 : 10 zonder εἰς τὸ πέραν begrijp ik niet. Het εἰς τὸ πλοῖον en het προάγειν πρός duiden toch genoeg aan, dat men scheep ging, terwijl de naam van de plaats de overzijde aanduidde. De lezing van 1. 118. 209 is ontstaan uit een homoioteleuton ραν en δαν; ook hebben 1. en 209: εἰς Βηθσαϊδάν.

Ten onrechte acht Wall πρός later ingevoegd. Wat beteekent dan εἰς τὸ πέραν Βηθσαϊδάν? Was dan eene andere constructie niet gewenscht met de bepaling na Βηθσαϊδάν? Bovendien, wat is de reden, dat het kan zijn ingevoegd? Of is het soms eene schrijffout voor τῆς? Hoe hier aan een onwillekeurigen misslag te denken? Wat te denken van de samenstelling εἰς τὸ πέραν τῆς Βηθσαϊδά? Waarom τῆς? De HSS. vertoonen niet eene dergelijke afwijking. Is het eene wijze van plaatsbepaling: aan de overzijde van Bethsaïda? Mij dunkt, hier is Bethsaïda het hoofdwoord en εἰς τὸ πέραν bepaling. Dit kan dus daarna geplaatst worden. De gewone lezing evenwel plaatst bij ieder een voorzetsel, hetgeen even duidelijk is.

Mark. 6 : 49. οἱ δὲ ἰδόντες αὐτὸν ἐπὶ τῆς θαλάσσης περιπατοῦντα ἔδοξαν ὅτι φάντασμά ἐστιν, καὶ ἀνέκραξαν·

Markland (bij Bowyer) acht wenschelijk ἀνέκραξαν te veranderen in συνέκραξαν. Het volgende πάντες past beter

daarbij. Ten onrechte. De beteekenis: samenroepen, te gelijk schreeuwen, staat hier niet op den voorgrond. De Evangelist bedoelt het luide schreeuwen, het uitroepen (= exclamo, vociferor), Joseph. Ant. 2, 9, 7. Mark. 1 : 23. Luk. 4 : 33. 8 : 28. 23 : 18. (LXX. I Sam. 4 : 5. Joël 3 : 16, Richt. 7 : 20. Ezech. 9 : 1) Συγκράζω komt in het N. T. niet voor.

Mark. 7 : 2. Καὶ ἰδόντες τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ὅτι κοιναῖς χερσίν, τοῦτ' ἔστιν ἀνίπτοις, ἐσθίουσι τοὺς ἄρτους,

L. Küster merkt in de voorrede voor zijne uitgave van Mill's N. T. p. 5, op: „Verba postrema τοῦτ' ἔστιν ἀνίπτοις scholion redolere et ex margine in textum irrepsisse quilibet naris paulo emunctioris facile sentit." Aan Valckenaer gaven deze woorden eveneens aanstoot. In zijn Schediasma (pag. 357) zegt hij: „Illotis manibus cibum capere dicere potuisset usitato more χερσὶν ἀνίπτοις ἐσθίειν; sed quis tandem Judaeus, more gentis vocem adhibens κοινός, de polluto vel inquinato (coenum et inquinare coeno dixere Romani) scriberet: κοιναῖς χερσί, τοῦτ' ἔστιν ἀνίπτοις, ἐσθίοντας ἄρτους, quae leguntur Marci VII : 2?"

Het verwondert ons niet, dat Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T. pag. 37) zijne instemming hiermede betuigt, wanneer hij zegt: „Manifesta apparet explicandi causa; usus videtur Hellenisticus vocis κοινός, Graecis plane incognitus. Adest etiam solemne Glossae indicium τοῦτ' ἔστι". Gaan wij het gebruik van κοινός in het N. T. na, dan bemerken wij, dat het meestal in eene andere beteekenis voorkomt dan hier. De onreinheid volgens de Levietische wetten wordt aangeduid. Kuinoel wijst op Mt. 15 : 11, ten onrechte, omdat κοινεῖν daar in verband met vers 2 beschouwd moet worden, waar de παράδοσις τῶν πρεσβυτέρων als maatstaf voor κοινός genomen wordt. Dat de Heer daarmede niet rekent is eene andere

zaak. Markus' uitdrukking onderging er den invloed van. Terwijl de HSS. bovendien volstrekt geen bedorven tekst doen vermoeden, zou ik vragen, waartoe eene glosse aan te nemen? Wel is waar is het verband zonder deze woorden duidelijk; maar is dit een reden, waarom zij er oorspronkelijk niet gestaan kunnen hebben? Is Markus' stijl doorgaans zoo sober? Is het vreemd dat de Evangelist hier dat vreemde gebruik van κοινός verklaart? Laat men geene enkele verklaring ten behoeve van de niet-Joodsche lezers toe, men kan de parenthesis v. 3 en 4 eveneens schrappen; κοινός en ἄνιπτος behooren beide in het verband, omdat in de parenthesis wordt uiteengezet, hoe van het wasschen en niet wasschen de tegenstelling tusschen ongewijd en gewijd kan worden afhankelijk gemaakt (zie Weiss, Das Markusevangelium, S. 242 en Meyers Comm. 1885, bl. 109, waar ik de woorden „gegen allen Zeugen" zou willen weglaten). De vraag naar de samenstelling van het Evangelie van Markus, door v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 147) hier aan de orde gesteld, met het oog op de verklaring van Holwerda (Bijdragen, bl. 46): „dat het niet zoo gemakkelijk te beantwoorden is of deze woorden een glossema zijn", behoeven wij niet te bespreken. Voor het gevoelen, dat de latere bewerker met het oog op de volgende verklaring deze woorden heeft ingevoegd, mag veel of weinig met recht worden aangevoerd, in allen gevalle behooren zij in het Evangelie te huis.

Dr Holwerda (Bijdragen, bl. 48) keurt in Fritzsche af, dat hij het op ἄρτους volgende ἐμέμψαντο behouden wil. „Behoudt men ἐμέμψαντο", zegt hij, „men loopt gevaar van iets te doen, daar men gewoonlijk zekere vrees voor koestert, en dat men zeker ook niet lichtvaardig doen mag, — namelijk, van eene conjectuur op te nemen, en wel eene niet geheel zekere conjectuur. Markus kan dus even goed ἐσκανδαλίσθησαν geschreven hebben. In eene critische uitgave van het N. T.

behoort dus achter ἄρτους een signum lacunae te staan, en ἐμέμψαντο in eene noot als conjectuur van een' onbekende te worden vermeld." Terecht. Vergelijken wij toch de variant van D κατέγνωσαν (de variant van de Itala is waarschijnlijk de vertaling van ἐμέμψαντο), dan zien wij, dat men de lezingen niet uit elkander verklaren kan. Aan de aanvulling van eene anakoluthie is, dunkt mij, niet te denken, gelijk Weiss (Meyers comm. op Markus, 1885, bl. 108) wil: „zur Hebung des Anacoluths ist am Schlusse ἐμέμψαντο (D κατέγνωσαν) hinzugefügt, welchem Zweck auch das ἔπειτα am Anfang von V. 5 (statt καί) dient." Men blijft toch met γάρ verlegen. Dit moet reden geven van het voorgaande, en kan niet op ἰδόντες slaan, daar het zien geen reden kan zijn, waarom de Farizeën zich aan de instellingen hielden, evenmin op het latere ἐπερωτᾶν, wat ook tegen alle regels zou indruischen. Zij vroegen, niet omdat zij gewoon waren, maar hun gewoon zijn was in tegenspraak met hetgeen zij zagen, weshalve γάρ moet slaan op een werkwoord, dat de gewaarwording uitdrukt, die zij daarbij ondervonden. Dit is niet herkenbaar geweest in de oudste HSS., waarom men gepoogd heeft het aan te vullen. Wellicht stond er ἐμέμψαντο, wellicht ook iets anders. Men late de ruimte open.

Mark. 7 : 3. *οἱ γὰρ Φαρισαῖοι καὶ πάντες οἱ Ἰουδαῖοι ἐὰν μὴ πυγμῇ νίψωνται τὰς χεῖρας οὐκ ἐσθίουσιν, κρατοῦντες τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων.*

Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 148) wijst er op, dat πυκνά reeds eene conjectuur van Erasmus was. In zijne laatste uitgave heeft Tischendorf dit opgenomen. „Alle Grieksche HSS. hadden πυγμῇ. Erasmus giste πυκνά, toch werd de lezing der HSS., hoewel die geene verklaring toeliet, als de ware aangenomen en verdedigd, totdat de cod. Sinaïticus

die versmade conjectuur is komen bevestigen." Hiertegenover stel ik met bescheidenheid de vraag, of de oorzaak, waarom men de gissing van Erasmus in den wind sloeg, wel deze was, dat alle Grieksche codices πυγμῇ lazen? Had men behoorlijk vergeleken? Wij kunnen hier niet van de lezing der HSS. spreken, daar er verscheidene lezingen zijn, die weder op die wijze kunnen verdedigd worden. „Πυγμῇ est (Bretschneider, Lexicon Manuale pag. 362) ad manus formam referendum et vertendum: nisi pugno manus laverint i. e. sic ut manum, contracta in pugnam manu, fricent, i. e., si sensum spectas, diligenter." Wij behoeven niet aan te nemen, dat πυγμῇ corrupt is, daar sommige varianten door onwillekeurigen misslag gemakkelijk hieruit kunnen zijn ontstaan, andere conjecturen zijn van afschrijvers, die het vreemde woord niet begrepen. Erasmus maakte eene conjectuur, die blijkens de lezing van א vóór hem eveneens gemaakt kan zijn, weshalve wij niet van „eene bevestigde gissing" spreken mogen en de beslissing in deze zaak aan het getuigenverhoor overlaten, dat hier de hulp van de conjectuur niet noodig heeft.

Venema (bij Verschuir, t. a. pl., bl. 363) gist dat vóór κρατοῦντες het lidwoord is uitgevallen. Ik zie de noodzakelijkheid hiertoe niet in. Waarom moet κρατοῦντες nog eens bepaald worden? Mij dunkt, de zin is duidelijk: terwijl zij niet eten enz..... houden zij de instellingen der ouden. Ook is in de HSS. geen spoor van het lidwoord overgebleven. Aan onwillekeurigen misslag kan men bij de oorzaken tot weglating niet denken.

Mark. 7 : 4. *Καὶ ἀπὸ ἀγορᾶς ἐὰν μὴ ῥαντίσωνται οὐκ ἐσθίουσιν, καὶ ἄλλα πολλά ἐστιν ἃ παρέλαβον κρατεῖν, βαπτισμοὺς ποτηρίων καὶ ξεστῶν καὶ χαλκίων.*

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 16) stelt voor

te lezen: *καὶ τἀπ' ἀγορᾶς ἐὰν μὴ ῥαντίζωνται*: en wat van de markt komt eten zij niet, tenzij het rein gemaakt wordt. Mij dunkt, hiertegen mag worden aangevoerd (zie v. d. S. Bakhuyzen t. a. pl. bl. 148) dat er dan waarschijnlijk *ῥαντίζηται* zou gestaan hebben. Wij vinden hier eene constructio praegnans, die wij meermalen in het N. T. aantreffen, zie 2 Cor. 11:3, Hand. 8:40, 23:11, Luk. 4:38, 18:3, 1 Joh. 3:17. Hand. 8:22 (Arrian. Epict. 3:19:5. *ἂν μὴ εὕρωμεν φαγεῖν ἐκ βαλανείου*). Zie Winer, t. a. pl. bl. 577 66, 2. Terecht wekt het herhaalde *οὐκ ἐσθίουσιν* bedenking; evenwel niet, dat, zooals Dr Owen wil, het geheele vers een invoegsel zal zijn, maar dat het zal zijn samengesteld. Dit behoort echter tot een ander gebied.

Mark. 7:2—4. Het gevoelen van Wilke, dat deze verzen een invoegsel zijn, is een vermoeden, dat niet door de varianten of door het verband gesteund wordt. Volgde vers 5 terstond op vers 1, waartoe dan de herhaling?

Mark. 7:7. *Μάτην δὲ σέβονταί με διδάσκοντες διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων.*

Mangey (bij Bowyer) wil vóór *ἐντάλματα* lezen *καί*. Zien wij de varianten in, dan bespeuren wij verscheidene vertalingen, die in het oorspronkelijke *καί* vonden (a c f g' i vg.). Deze zaak behoort dus elders te worden uitgemaakt. Evenwel komt mij de bovenstaande lezing waarschijnlijker voor.

Mark. 7:8. *Ἀφέντες τὴν ἐντολὴν τοῦ θεοῦ κρατεῖτε τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων.*

Beza las met de in zijnen tijd bekende getuigen na *ἀνθρώπων*: *βαπτισμοὺς ξεστῶν καὶ ποτηρίων καὶ ἄλλα παρόμοια τοιαῦτα*

πολλὰ ποιεῖτε. Daarbij teekende hij aan: „puto germanam lectionem esse καὶ πολλὰ παρόμοια τούτοις". Daar de woorden waarschijnlijk onecht zijn behoeven wij over de verandering niet te handelen. Het komt mij echter voor, dat dit bijvoegsel uit vers 13 overgenomen, niet veranderd mag worden, tenzij men in vers 13 eene zelfde verandering onderstelle, waarvan Beza niet gewaagt en de HSS. geen blijken geven. Acht men met Dr v. d. S. Bakhuyzen de gissing ook daar waarschijnlijk, dan kan ik mij daarbij niet aansluiten, meenende, dat de gissing overbodig is en de lezing uit eene verbinding van twee lezingen kan zijn ontstaan, tenzij men παρόμοια τοιαῦτα naast elkaar dulde en παρόμοια substantive gebruike.

Mark. 7 : 11. Ὑμεῖς δὲ λέγετε· ἐὰν εἴπῃ ἄνθρωπος τῷ πατρὶ ἢ τῇ μητρί· κορβᾶν, ὅ ἐστι δῶρον, ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς.

Onder den regel: „Inter Glossas simplicissimae sunt, satisque manifestae, quae verba explicant vicina, et proxime praecedentia sive illa peregrina sint, seu rariora, aut Hellenistica", noemt E. Wassenbergh (Dissertatio de Glossis, pag. 16) ook dit vers. Hij meent dat ὅ ἐστι δῶρον hier toe te brengen is. Deze verklaring echter was, met het oog op de lezers, evenmin overbodig als διανοίχθητι in vers 34. Doch men vgl. het gezegde bij 3 : 17 en S. S. de Koe, t. a. p. bl. 38, 39.

Mark. 7 : 14. Καὶ προσκαλεσάμενος πάλιν τὸν ὄχλον ἔλεγεν αὐτοῖς· ἀκούσατέ μου πάντες καὶ σύνετε.

Venema (bij Verschuir t. a. pl., bl. 364) wil in plaats van πάντες lezen πάντως of πάλιν. Hiertoe is geen reden. De zin toch is duidelijk. De verandering zou geen verbetering

zijn. Is het zoo vreemd dat een spreker, tot een schare het woord voerende, allen tot hooren opwekt? Welke reden is er, dat hier „omnino, prorsus" moest geluisterd worden? Ook kan men vragen, waarom de Heer in zijn woord tot de schare zal hebben uitgedrukt, dat Hij bij herhaling tot hen het woord voerde? Mij dunkt, het vorige πάλιν dat daar in het verhaal op zijne plaats is, stond Venema voor den geest. Bovendien, hoe πάντες te verklaren? Worden de Є en de Ω ooit verwisseld? Hoe is men bij de lezing πάλιν op de gedachte πάντες gekomen? Het omgekeerde is denkbaar.

Mark. 7 : 19. ὅτι οὐκ εἰςπορεύεται αὐτοῦ εἰς τὴν καρδίαν ἀλλ' εἰς τὴν κοιλίαν καὶ εἰς τὸν ἀφεδρῶνα ἐκπορεύεται, καθάριζον πάντα τὰ βρώματα.

Markland (bij Bowyer) gist, dat er misschien καθαρίζοντα gestaan heeft. De moeielijkheden, die aan de verklaring van deze plaats verbonden zijn, worden door deze gissing niet verminderd, daar Markland καθαρίζων in verbinding brengt met ἀφεδρῶνα, die toch niet kan gezegd worden de spijzen te reinigen. Hoe gedwongen en onnatuurlijk is in dien geest de verklaring van Weiss (Meyer's comm. op Markus, 1885, bl. 103): „ἀφεδρῶν, welcher rein macht die sämmtlichen Speisen, in dem er nämlich der dazu bestimmte Ort ist, welcher das Unreine davon (die dem Organismus fremdartigen Bestandtheile) aufnimmt". De ἀφεδρῶν reinigt niet, maar is eene plaats, die met het proces niets te maken heeft. De lezing καθάριζον zou te verkiezen zijn; het neutrum heeft dan betrekking op al het voorafgaande, waarin het proces beschreven is en waardoor de conclusie voorbereid wordt, dat de voor het organisme schadelijke bestanddeelen van de spijzen afgescheiden worden. Evenwel is er eene gissing, die de aandacht verdient. Prof. Naber nl. (Mnemosyne 1878, bl. 95)

wil *πάντα τὰ βρώματα* als subject verbinden met *ἐκπορεύεται* en *καθαρίζων* herstellen in *θύραζε* = *ἔξω* = foras. Mij dunkt, dat, al zal wellicht, met het oog op de verwisseling der klinkers, nog menigeen hiertegen bezwaar hebben, velen met Dr de Vries van Heyst (Theol. Tijdschrift, 1881) aan de waarschijnlijkheid der gissing niet meer zullen twijfelen. De hoogleeraar verdedigt in de Mnemosyne van 1881 (bl. 281), zijne meening. Te voren had hij gevraagd: „Si lacuna esset in codice et legeretur *εἰς τὸν ἀφεδρῶνα ἐκπορεύεται . . . πάντα τὰ βρώματα*, quidnam suppleremus? Unicum est vocabulum, quod satis bene convenit nempe foras. Quomodo idem Graece dicitur? *Ἔξω*, opinor. Sed temerarium est pro *καθαρίζων* rescribere velle *ἔξω*. Audio; itaque corrigam *θύραζε*". Nu voegt hij er aan toe: „Ad eam conjecturam stabiliendam nunc lubet duos locos addere, in quos postea incidi: Primus est apud Timaeum Locrum, qui p. 102 A ita scribit: *ῥεῖ γὰρ διὰ τοῦ σώματος θύραζε τὰ πνεύματα*, nam quod ibi editur: *ἔξω θύραζε*, est ea dittographia, de qua Cobetus dixit *ἐν τῷ λογίῳ Ἑρμῇ* p. 482. Sed imprimis ad rem facit Philo Judaeus, qui in argumento prorsus eodem ita disputat de Plantat. § 8. *ἀνάγκη γὰρ τὸν τροφῇ χρώμενον δεῖσθαι μὲν πρῶτον, ἔπειτα δὲ ὄργανα ηὐτρεπίσθαι, δι' ὧν καὶ τὴν εἰσοῦσαν παραδέξεται καὶ τὴν ἐκμασηθεῖσαν* ΘΥΡΑΖΕ *ἀποπέμψει*." Mij dunkt, dit is duidelijk. De zin na *καὶ εἰς τὸν ἀ.*, wordt dan een begrijpelijk geheel. Een bezwaar blijven de letters K A. Evenwel is de voorvoeging duidelijk, wanneer men de volgende letters onduidelijk las en in dit verband *καθαρίζειν* voor de hand lag.

Mark. 7 : 34. *Καὶ ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν ἐστέναξεν, καὶ λέγει αὐτῷ· ἐφφαθά, ὅ ἐστιν διανοίχθητι.*

Drusius (bij Bowyer) wil lezen *ἐθφαθά*. Het zou wel een juistere vorm voor de syrische uitdrukking in Ethpaël geweest

zijn. Deze vorm heeft zich echter geschikt naar het grieksche taaleigen, dat voor de welluidendheid de θ assimileert. Voor de verandering bestaat dus geen reden. Voor de gissing van Wassenbergh, ὅ ἐστιν διανοίχθητι als eene glosse te beschouwen, zie men bij vers 11.

Mark. 7 : 36. Καὶ διεστείλατο αὐτοῖς ἵνα μηδενὶ λέγωσιν· ὅσον δὲ αὐτοῖς διεστέλλετο, αὐτοὶ μᾶλλον περισσότερον ἐκήρυσσον.

Ik zie geen noodzaak tot de verandering van ὅσον in ὅσῳ, door A. bij Stosch (t. a. pl. bl. 18) voorgesteld. Stond μᾶλλον nog na ὅσον in plaats van vóór περισσότερον, het was toe te geven. Nu echter staan ὅσον en περισσότερον gelijk en is μᾶλλον eene versterking van den comparativus, 2 Cor. 7 : 13. Phil. 1 : 23. Zie Winer, t. a. pl. bl. 225.

Mark. 8 : 2. Σπλαγχνίζομαι ἐπὶ τὸν ὄχλον· ὅτι ἤδη ἡμέραι τρεῖς προσμένουσίν μοι καὶ οὐκ ἔχουσι τί φάγωσιν.

De opmerking van Heringa (Vertoog, bl. 429), dat Griesbach de woorden προσμένουσίν μοι wil weglaten, omdat zij (evenals hetgeen de andere HSS. lezen) het karakter van een bijvoegsel vertoonen, steunt ten onrechte op de aanteekening in de eerste uitgave van Griesbach's N. T. Men vergelijke de noot op bl. 128 van Griesbach's Commentarius Criticus en lette op de volgende woorden: „Non sine aliqua veri specie conjicere possis, utramque lectionem; προσμένουσί μοι et εἰσὶν ἀπό ποτε ὧδέ εἰσιν, insiticiam esse, primitivum autem textum breviorem fuisse, nempe hunc: ἤδη ἡμέραι τρεῖς καὶ οὐκ ἔχουσι τί φάγωσιν. Sed re curatius perpensa, nihil expungendum, sed lectionem primo loco a nobis excitatum omnino defendendam esse existimamus. Nimirum phrasis inusitata: ἤδη ἡμέραι τρεῖς προσμένουσί μοι καί (quam optimi

codices apud Matthaeum aeque ac apud Marcum tuentur), offendit librarios qui triplici modo corrigere eam tentarunt." Misbruik van kritiek treffen wij hier dus niet aan.

Mark. 8:24. *Καὶ ἀναβλέψας ἔλεγεν· βλέπω τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας.*

Veel en velerlei is bij deze plaats te berde gebracht, vooral ten opzichte van de „boomen". Prof. Naber wil de moeielijkheid, die *ὡς δένδρα* in het verband oplevert, ontkomen door in de plaats van *δένδρα* iets anders te lezen. Hij meent, dat er oorspronkelijk stond *ὅτι ὡς ὄναρ ὁρῶ περιπατοῦντας*. Nadat O in E en A in Λ veranderd was, kon gemakkelijk *ὡς* ΔΕΝΔΡΟΡΩ ontstaan." Mag dit zonder bezwaar worden toegestemd? Zegt Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 143) dat *ὄναρ* niet de eigenaardige uitdrukking voor den genezenen blinde is, en dat men eerder iets als *ὡς εἴδωλα* verwachten zou, in allen gevalle moeten bij de conjectuur van Prof. Naber nog twee letters als ingevoegd gedacht worden, nl. Δ na *ὡς* en A na ΔΡ. Verder vertaalt de hoogl.: „als in een droom", waarvan in zijn verkregen tekst niets te vinden is. Geen wonder, „als een droom zie ik wandelenden," geeft geen zin. De vertaling, die Dr v. d. Sande Bakhuyzen van den z. i. onbegrijpelijken tekst geeft, is niet juist. Hij vraagt: „Neem aan, dat *ὡς δένδρα περιπατοῦντας* eene aanduiding behelst van de onduidelijkheid, waarmede de genezene de menschen zag, wat kunnen wij dan nog maken van eene redeneering als deze: ik zie de menschen, want ik zie hen onduidelijk?" Dit behoeft daaruit niet te volgen. Uit het verhaal blijkt, dat de man vroeger gezien had, en dus van de menschen, wier vorm hij zich herinnerde, spreken kon. Hij kon dus eene vergelijking maken tusschen hetgeen hij zag en de bekende menschengestalte. „Ik zie de menschen,"

roept hij uit, „want ik bemerk (niet hen, daarvan staat niets in den tekst) als boomen wandelenden.” Evenwel komt mij de lezing van F (περιπατοῦντα) verkieslijk voor boven de andere. De C kan gemakkelijk door de scriptio continua uit het volgende woord ЄITA aangehecht zijn, omdat I en ЄI veel verwisseld worden. Met Michelsen (het Evangelie van Markus, bl. 18) kan ik evenwel de woorden ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντα niet vertalen door: want het is alsof ik wandelende boomen zie. De woordschikking is, dunkt mij, hiertegen; bovendien voegt hij iets in den tekst, dat er niet staat. Ik meen dat D de oorspronkelijke lezing bewaard heeft, of ten minste het naast bij de waarheid staat, en de volgende woorden de aanleiding tot de varianten gegeven hebben: βλέπω τοὺς ἀνθρώπους ὡς δένδρα περιπατοῦντα, ik zie de menschen als wandelende boomen. De omtrekken waren onduidelijk. Ὁρα is ontstaan uit δένδρα, waarvan de tweede lettergreep, tweemaal geschreven, later in ὁρω veranderd is en een ὅτι noodzakelijk maakte.

De gissing van Clericus sluit zich bij de lezing van F aan en behoeft hier dus niet behandeld te worden.

Mark. 8:28. Οἱ δὲ εἶπαν αὐτῷ λέγοντες ὅτι Ἰωάννην τὸν βαπτιστήν, καὶ ἄλλοι Ἡλείαν, καὶ ἄλλοι ὅτι εἷς τῶν προφητῶν.

Prof. Scholten oppert in „Het oudste Evangelie, bl. 212” twijfel aangaande τὸν βαπτιστήν en vraagt of het niet een later toevoegsel kan zijn. Is dit noodig? Kan Johannes niet dien naam ook in den mond der antwoordenden gedragen hebben tot onderscheiding van zijne alom bekende werkzaamheid en prediking? Daarentegen meen ik, dat de conjectuur van Michelsen aanbeveling verdient. Deze wil lezen: ὅ τι εἶ εἷς τῶν προφητῶν. De zin is dan grammatisch in orde. Εἶ kan gemakkelijk zijn uitgevallen.

Dat de geheele zin duister zou zijn is mij niet duidelijk. Ziet men de varianten in, dan blijkt, dat de parallele plaatsen in Mt. 16 en Luk. 9 veel geraadpleegd zijn. *Οἱ δέ* zijn de discipelen, niet sommigen van hen. Natuurlijk waren het wel verschillende antwoorden, doch de Evangelist stelt deze als één antwoord van de *αὐτοί* uit vers 27 voor. Bij *ὅτι* wordt dit antwoord ingeleid, dat loopt tot *προφητῶν*.

Mark. 9 : 1. *Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι εἰσίν τινες τῶν ἑστηκότων ὧδε οἵτινες οὐ μὴ γεύσωνται θανάτου ἕως ἂν ἴδωσι τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει.*

Michelsen (t. a. pl., bl. 19) zegt aangaande *ὧδε*: „Uit de verschillende plaatsing in de codd., terwijl D daarvoor *μετ' ἐμοῦ* heeft, blijkt dat woord eene randglosse te zijn. Het scheen onmisbaar, doch vgl. XV : 35." Uit de verschillende plaatsing in de getuigen volgt niet, dat het woord er in het geheel niet gestaan heeft. De lezing van D kan eene verklaring zijn. Bovendien is hier *ὧδε* onmisbaar, daar *ἑστηκότων* alleen geen goeden zin oplevert; *παρεστηκότων* in Mark. 15 : 35 is zonder nadere aanduiding verstaanbaar, waarom een beroep hierop niet baat. De plaatsing van *ὧδε* na *τίνες* is te verklaren uit *οἵτινες*. De vertaling van b en i: „sunt quidem circumstantes," behoeft niet te wijzen op de weglating van *ὧδε* (zie Tischend. VIII) in het oorspronkelijke. De samenstelling kan dit uitdrukken. Andere hebben: adstantes, stantes. Sluit Michelsen zich bij Tischendorf aan, dan mag hij hier niet van eene gissing spreken.

Mark. 9 : 7. *Καὶ ἐγένετο νεφέλη ἐπισκιάζουσα αὐτοῖς καὶ ἐγένετο φωνὴ ἐκ τῆς νεφέλης· οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἀκούετε αὐτοῦ.*

Uit het verschil der lezingen van BCLΔ en de overige

maakt Michelsen (t. a. pl., bl. 19) op, dat ἐγένετο vóór φωνή moet geschrapt worden. Terecht maakt Dr v. d. Sande Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 150) daartegen bezwaar. Uit dergelijke varianten de onechtheid van een woord af te leiden is gevaarlijk. Hij wijst op de varianten in 1 : 16, 21, 36 en 40, om aan te toonen, dat de verbeterende hand van afschrijvers telkens te zien is, waar juist niet onechtheid te bespeuren is. Ἦλθε kan dus in ADNXΓΠ en andere eene verbetering zijn, niet „van het minder welluidende ἐγένετο", maar omdat de afschrijver onderstelde, dat met de νεφέλη iets anders geschiedde dan met de φωνή. Markus echter kan γίνομαι voor twee verschillende zaken gebezigd hebben. Er werd gezien en er werd gehoord.

Mark. 9 : 11—13. Καὶ ἐπηρώτων αὐτὸν λέγοντες ὅτι λέγουσιν οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ Γραμματεῖς ὅτι Ἠλείαν δεῖ ἐλθεῖν πρῶτον; ὁ δὲ ἔφη αὐτοῖς· Ἠλείας ἐλθὼν πρῶτον ἀποκαθιστάνει πάντα. Καὶ πῶς γέγραπται ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἵνα πολλὰ πάθῃ καὶ ἐξουθενωθῇ· ἀλλὰ λέγω ὑμῖν ὅτι καὶ Ἠλείας ἐλήλυθε καὶ ἐποίησαν αὐτῷ ὅσα ἤθελον καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν.

Velen meenen, dat het verband in deze verzen onduidelijk is en dat hier de logische samenhang ontbreekt, waarom zij tot eene transpositie de toevlucht nemen of aan eene glosse denken. Zoo sluit Fritzsche zich aan bij de lezing van AKMΔ καθώς (in plaats van καὶ πῶς) en plaatst καθὼς γέγραπται ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἵνα πολλὰ πάθῃ καὶ ἐξουθενωθῇ achter ὅσα ἤθελον, met verwerping van de woorden van 13b καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν. Voor een gedeelte sluit Michelsen (het Evangelie van Markus, bl. 20) zich bij hem aan. Slechts wil hij vers 13b terstond op 12a laten volgen. „Vs 12b en 13b moeten met elkaar van plaats ruilen; aldus: Elia komt eerst en herstelt alles, gelijk met het oog op hem geschreven staat.

Maar ik zeg u, dat Elia reeds gekomen is en zij hem gedaan hebben al wat zij wilden, gelijk geschreven staat van des menschen zoon, dat hij veel moet lijden en veracht worden." Stel, wij konden ons vinden in de transpositie, dan nog zouden wij de plaatsing van vs 13^b na vs 12^a niet aanbevelen. Geven de volgende woorden een duidelijken zin: Ἡλείας ἐλθὼν πρῶτον ἀποκαθιστάνει πάντα, καθὼς γέγραπται ἐπ' αὐτόν, ἀλλὰ λέγω ὑμῖν ὅτι καὶ Ἡείας ἐλήλυθε κ. τ. λ. en lossen zij de moeielijkheid op, die de voorstellers van de transpositie in de verbinding van deze beide zinnen gelegen achten? Ik geloof het niet. De eerste uitspraak toch doet ons denken aan een toekomstig komen van Elia, waarop de Schrift wijzen zou, de andere spreekt dit tegen en verplaatst ons in het verleden. Na ὁ δὲ ἔφη αὐτοῖς passen deze beide uitspraken niet bij elkaar. Bovendien begrijp ik niet, hoe de gissing van Fritzsche de lezing van AKM en andere verbetert, daar het, evenmin als bij deze, denkbaar is, dat iemand kan geschreven hebben: „zij hebben hem gedaan wat zij wilden, gelijk geschreven is (niet van hem, maar) van den Zoon des menschen, dat hij veel moet lijden enz. (zie Dr v. d. S. Bakhuyzen, t. a. p., bl. 151.) Een uitspraak betreffende den Zoon des menschen kan men toch niet beschouwen als betrekking hebbende op Elia.

Michelsen (Studiën 1881, bl. 160) neemt het nogmaals voor Fritzsche op. Hij zegt: „Me dunkt, 't bezwaar (van Dr v. d. S. Bakhuyzen, nl.) tegen Fritzsche's omzetting, zou evenzeer op de parall. plaats Mt. 17 : 2 drukken en zou dus gerust voor ongegrond kunnen verklaard worden, indien de echtheid van Mt. 17 : 12^b vaststond, vgl. D." Daar de echtheid van Mt. 17 : 12^b niet vaststaat behoeft het bezwaar niet ongegrond te zijn. Echter zie ik niet in, wat de tekst van Mattheus hierbij noodig heeft. Het geval kan immers gedacht worden, dat Mattheus zijn stof uit Markus geput heeft. Boven-

dien bewijst ook de aanhaling uit Mattheus niet veel, daar zijne woorden zeer goed te verklaren zijn. Mattheus zegt meer dan Markus en maakt een geleidelijken overgang: καὶ οὐκ ἐπέγνωσαν αὐτόν, ἀλλ' ἐποίησαν ἐν αὐτῷ ὅσα ἠθέλησαν· οὕτως καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου μέλλει πάσχειν ὑπ' αὐτῶν. Dit is duidelijk. Het bezwaar bij Markus was juist hierin gelegen, dat een Schriftwoord betreffende den Zoon des menschen op het lijden van Elias werd toegepast. Verder is mij niet duidelijk, wat de lezing van D It. (door Tischendorf weggelaten en door Volcmar aanbevolen) Ἠλείας ἐλθὼν πρῶτον ἀποκαθιστάνειN πάντα καὶ πῶς, ter verdediging van Fritzsche's meening zou kunnen bijbrengen. Fritzsche wil de woorden καὶ πῶς veranderen in καθὼς, dat in het verband van D It. niet past. Voert Michelsen het aan ter bestrijding van het gevoelen van Dr v. d. S. Bakhuyzen, dan geloof ik, dat deze lezing er niet veel toe zou hebben bijgedragen, dezen geleerde in zijne meening, dat de tekst onherstelbaar bedorven is, te doen wankelen.

Ewald en Holtzmann meenen, dat na ὅσα ἤθελον de woorden οὕτως καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου μέλλει πάσχειν ὑπ 'αὐτῶν weggevallen zijn. Misschien bevreemdde hun de verwijzing naar de Schriften, ten einde de behandeling van Elia te leeren kennen, daar hun geene opteekening dienaangaande bekend was. De bijvoeging zou wel tot de duidelijkheid hebben bijgedragen, maar juist niet tot die van het geheel, gelijk zij de woorden καὶ πῶς γέγραπται κ. τ. λ. niet verklaart. Wij kunnen dus deze gissing niet steunen. Het verband is zonder deze duidelijk. De gissing van Dr Harting (Verslagen en mededeelingen der Kon. Ak. v. Wetenschappen, Afd. Letterkunde, 2e reeks, dl. IX) berijkt evenmin haar doel. Καὶ πῶς γέγραπται — ἐξουθενωθῇ heeft oorspronkelijk achter ὅτι Ἠλείας δεῖ ἐλθεῖν πρῶτον gestaan, en de ware tekst luidde vertaald aldus: En zij vroegen hem zeggende: De Schriftgeleerden zeggen, dat Elia eerst komen moet en hoe staat

er geschreven van den Zoon des menschen, dat hij veel moet lijden en veracht worden? En hij zeide tot hen: Elia komt wel en herstelt alles; doch ik zeg u, dat Elia ook gekomen is en zij hebben hem gedaan al wat zij wilden, gelijk van hem geschreven staat." Te recht stelt Dr v. d. S. Bakhuyzen de volgende vragen. „Past de vraag: hoe staat er geschreven van den Zoon des menschen, dat hij veel moet lijden en veracht worden, wel in den mond der leerlingen? Kenden dezen dan profetieën omtrent een lijdenden Messias, of kon het in de bedoeling van den auteur zijn hun die kennis toe te schrijven? Welk verband bestaat er tusschen de twee deelen hunner vraag? Welk verband tusschen de komst van Elias en het lijden van den Zoon des menschen? Mogen wij *ὅτι καὶ Ἡλείας ἐλήλυθε* vertalen: dat Elias ook gekomen is, als behoorde *καί* bij *ἐλήλυθε*?" Moeten wij daarom tot het besluit komen, dat deze verzen onherstelbaar bedorven zijn? Raadplegen wij het „Marcusevangelium und seine Synoptischen Parallelen" van Weiss, dan ontvangen wij den indruk, dat, ook bij kennisneming van de gemaakte conjecturen, eene verklaring van den gewonen tekst mogelijk, ja aan te bevelen is. Wanneer Weiss *ὅτι* recitativum behouden wil kan ik mij evenmin bij hem aansluiten als bij Michelsen, die *ὅτι τι* leest (men vgl. 2:7). Wij kunnen hier ook *τί ὅτι* lezen, daar *τί* gemakkelijk kan zijn uitgevallen (TЄCTIOTI). Gaan wij het verband na, dan bespeuren wij, dat deze verzen behooren tot dat gedeelte van het tweede Evangelie, waarin ons het onderwijs des Heeren aan zijne discipelen geschetst en meer dan eens van zijn naderend lijden gewag gemaakt wordt. Hier geeft eene vraag der discipelen aanleiding om over dit laatste te spreken. Na de verheerlijking op den berg kwelde hen de vraag: „hoe toch de Schriftgeleerden hadden kunnen zeggen, dat Elia e e r s t moest komen." Nu eerst hadden zij Elia gezien en de

Messias, wiens komst hij moest voorbereiden, was er reeds lang. De Schriftgeleerden hadden dus ongelijk in hun πρῶτον, of Jezus was de Messias niet. Dat de Elias, dien zij gezien hadden, niet de persoon was, in Maleachi 3:24 bedoeld, kwam niet bij hen op. Dit wil Jezus hen doen opmerken. In zijn antwoord vermeldt hij (getuige het praesens) de bekende uitspraak, doch gaat de tegenstelling, door zijne discipelen aangevoerd, met stilzwijgen voorbij. Hij wijst op een veel gewichtiger tegenstelling, gelegen in de uitspraak aangaande den voorlooper, en het lot van hem, wiens komst hij voorbereidde. Elias zou eer genieten en ook een toestand van geluk voorbereiden (zoo waren immers de verwachtingen van hen, die zeiden: Ἡλείας ἐλθὼν πρῶτον ἀποκαθιστάνει πάντα); en ziet, de Messias zou lijden en gesmaad worden. (De Evangelist had δέ kunnen gebruiken, maar de vraag doet de tegenstelling beter uitkomen.) Hoe nu is die tegenstelling te verklaren? Elias, die alles weder herstellen zou, is gekomen, maar heeft dat niet gedaan, heeft niet de stichting van een wereldsch koninkrijk voorbereid. Johannes de Dooper werd door zijn volk niet aangezien voor den in Maleachi bedoelden Elias, en de tijdgenooten, die dat wereldsch koninkrijk verwachtten, bewezen hem de eer niet, die hij verdiende, omdat zij hem niet begrepen, maar vooral omdat hij het ἀποκαθιστάναι geheel anders opvatte dan zij. Is het wonder, dat zij met hem deden ὅσα ἤθελον, en dat den Messias hetzelfde lot bereid werd? Neen, voorwaar, en de uitspraken der Schrift zullen blijken niet met elkander te strijden, hoewel men het soms meenen zou.

Deze verklaring geven de tekstwoorden aan de hand en maakt de gewone volgorde der verzen mogelijk. Er bestaat dus geen reden om den tekst te veranderen.

Mark. 9 : 18. Καὶ ὅπου ἐὰν αὐτὸν καταλάβῃ ῥάσσει καὶ

ἀφρίζει καὶ τρίζει τοὺς ὀδόντας καὶ ξηραίνεται· καὶ εἶπα τοῖς μαθηταῖς σου ἵνα αὐτὸ ἐκβάλωσιν, καὶ οὐκ ἴσχυσαν.

De gissing van Bentley (bij Ellis, Bentleii Critica sacra 1862, pag. 9), ῥήσσει te veranderen in ῥάσσει, door Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 152) met het oog op de LXX (Jes. 9 : 11 en Richt. 9 : 8) en de varianten van Luk. 9 : 39 gesteund, sluit zich aan bij de lezing van D en de Itala, weshalve eene verdediging hier niet op hare plaats wezen zou. Iets anders levert de conjectuur van Prof. Naber (Mnemosyne 1878, pag. 96). Ξηραίνεται geeft volgens den hoogleeraar geen zin. Het συντρῖβον αὐτόν van Luk. 9 : 39 verspreidt het gewenschte licht. De knaap lag als verslagen. Vapulabat puer. Hij stelt dus voor ξαίνεται. Terecht. Gaan wij de wijze na, waarop ξηραίνεται verdedigd wordt, dan bespeuren wij telkens gedwongenheid, daar men op het geheele lichaam toepast wat doorgaans van een enkel lid gezegd wordt en van de gewone verklaring (vgl. יָבֵשׁ arefio, exaresco, tabesco) afwijkt. Men zie Bretschneider (Lexicon Manuale) en Harting (Woordenboek). Het ongewone woord, dat in het N. T. niet voorkomt, kan aan een afschrijver aanleiding gegeven hebben om het bekende woord, een in dergelijke gevallen niet vreemd verschijnsel aanduidende, er voor in de plaats te stellen. Voor ξαίνω (= slaan) zijn vele voorbeelden uit de klassieke letterkunde aan te halen.

Mark. 9 : 20. *Καὶ ἤνεγκαν αὐτὸν πρὸς αὐτόν· καὶ ἰδὼν αὐτὸν τὸ πνεῦμα εὐθὺς συνεσπάραξεν αὐτόν, καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς ἐκυλίετο ἀφρίζων.*

Bentley (bij Ellis, Bentleii Critica Sacra pag. 9) vindt dit vers niet duidelijk. Hij vraagt: „Cur πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς, quia ἐσπάραξεν laceravit, laniavit? Immo ex superiori ῥάσσει sine

dubio hic legendum ἔρραξεν αὐτόν et inde apposite additur καὶ πεσών." Ik geloof, dat deze vraag ten onrechte gesteld en onjuist toegelicht is. Stel ἐσπάραξεν is de ware lezing, dan nog kan het zeer goed in het verband aan πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς vooraf gaan. Het werkwoord toch beteekent niet alleen lacerare, maar ook distorquere, vehementer discerpere. Is het zoo vreemd dat een lijder, na deze hevige aandoening, ter aarde valt? Het komt mij voor, dat èn hier èn Luk. 9 : 42 de lezing συνεσπάραξεν de voorkeur verdient. Het voorzetsel verhoogt de beteekenis van het simplex. Wanneer Bentley op vers 18 wijst vergeet hij, dat de ontmoeting met Jezus een heviger indruk op den man kan gemaakt hebben, en dat in vers 18 ook niet van πεσεῖν en van κυλίεσθαι gesproken wordt.

Mark. 9 : 23. Ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ· τὸ εἰ δύνῃ; πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι.

Vergelijken wij de talrijke verklaringen, van deze plaats gegeven, dan wordt ons duidelijk, dat de meeste uitgaan van de lezing van den Receptus τὸ εἰ δύνασαι πιστεῦσαι. Zoo stelt Markland (bij Bowyer) voor aldus te lezen: τί, εἰ δύνασαι; δύνασαι πιστεῦσαι· πάντα κ. τ. λ. Een afschrijver kon gemakkelijk het tweede δύνασαι overslaan. Hoewel hiertegen op zich zelf geen bezwaar is te maken, mag toch de vraag rijzen, hoe de lezing van א en B te verklaren en hoe de zin van groote breedsprakigheid vrij te pleiten? Gaan wij het verband na, dan kunnen wij geenszins onderstellen, dat de Heer den vader δύνασαι πιστεῦσαι zal hebben toegevoegd. De vraag van den vader was immers tegelijk een beroep op het δύνασθαι van den Heer. Daarbij sloot zich de opmerking des Heeren aan, gevolgd door het algemeene πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι. Aan het kunnen gelooven van den vader wordt

hier niet gedacht. Het antwoord van den vader is dan ook een gevolg van *πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι*. Met het oog daarop is dus eene invoeging niet noodig. De verandering van *τό* in *τί* (eveneens door L. Capellus voorgedragen) is niet aan te bevelen. Kan van eene onwillekeurige verandering geen sprake zijn, waarom zou men opzettelijk eene ongewone spreekwijze voor eene verstaanbare gekozen hebben? Echter komt mij *τί εἰ δύνασαι* zeer vreemd en hard voor, waarom ik, moest *τί* in den tekst blijven, aan de gissing van Michelsen (het Evangelie van Markus, bl. 11) de voorkeur zou geven. Zich aansluitende aan Straatman meent deze dat de tekst volkomen en ontwijfelbaar hersteld is, wanneer gelezen wordt: *τί τὸ εἰ δύνῃ*. Nu hij de lezing van א en B verkiest, zie ik niet in, dat *τί* hem verder brengt. Het kan zeer goed gemist worden, weshalve wij de slordigheid van een librarius niet hebben te hulp te roepen. Was het ook niet passender na *εἰ* geweest, zooals waarschijnlijk a en de koptische vertaling in hun HS. vonden? Deze gissing heeft evenveel recht als de bewering van Michelsen, dat zij op Straatsmans gissing wijzen zouden. De gissing van Lachmann (praef. II. p. VII) *τὸ εἰ δύνῃ πιστῶσαι* i. e. istud „si potes", in quo dubitatio est, facito ut certum et confirmatum des, ut fiat „potes", heeft de waarschijnlijkheid tegen zich, dat de Heer meer nadruk op de woorden dan op de zaak zal gelegd hebben. Bovendien gaat zij uit van de onechte lezing van den Receptus, waar *πιστεῦσαι* duidelijk een bijvoegsel is. Onwaarschijnlijk is de gissing van Bornemann (Stud. und Krit. 1843, p. 122): *εἰ δύνῃ* is een glosseem „aus einer Erklärung des Participiums *τῷ πιστεύοντι* entstanden." Hoe toch is het verband duidelijk zonder deze vraag? Is er een glosseem in den tekst ingeslopen, waarom juist daar? Waarom luidt het ook niet *εἴ τι δύνῃ*? Dit was, met het oog op *πάντα*, wel zoo verkieslijk. Hoe wordt

πιστεύοντι verklaard door εἰ δύνῃ? Neemt men een glosseem aan dan slaat πιστεύοντι op εἴ τι δύνῃ. Jezus zeide: „alles is mogelijk voor hem die gelooft. Ik geloof, derhalve is de vraag, of ik iets kan, overbodig." Dat dit de beteekenis dezer woorden niet is zal wel duidelijk zijn. Ook kan ik mij bij de gissing van Dr v. d. S. Bakhuyzen niet aansluiten. Hij meent dat τό uit de herhaling van de laatste lettergreep van αὐτῷ ontstaan is en dus εἶπεν αὐτῷ εἰ δύνῃ de oorspronkelijke lezing is. Wij zouden aan een onwillekeurigen misslag te denken hebben. Behalve dat τό in D 13, 69, ontbreekt en wij alzoo, naar het aangenomen spraakgebruik, niet met eene gissing hebben te doen, komt het mij waarschijnlijker voor, dat τό uitgevallen, dan dat het herhaald is. Bovendien is de vorm τὸ εἰ δύνῃ als nominativus absolutus te verklaren (vgl. Winer § 28, 3; § 63, 1, 2, d.) Luk. 21 : 6. 1 Joh. 2 : 24, 27. Joh. 6 : 39; 7 : 38; 15 : 2; 12 : 36. Rom. 8 : 3. Hebr. 8 : 1.

Mark. 9 : 28. Καὶ εἰσελθόντος αὐτοῦ εἰς οἶκον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κατ' ἰδίαν ἐπηρώτων αὐτόν ὅτι ἡμεῖς οὐκ ἠδυνήθημεν ἐκβαλεῖν αὐτό;

Heinsius (bij Bowyer) en Michelsen (t. a. pl., bl. 11) willen lezen ὅτι τι ἡμεῖς. Met het oog op de varianten komt mij deze gissing zeer onwaarschijnlijk voor, zie 2 : 7.

Mark. 9 : 29. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτο τὸ γένος ἐν οὐδενὶ δύναται ἐξελθεῖν εἰ μὴ ἐν προσευχῇ.

Uitgaande van den Receptus wil Venema (bij Verschuir t. a. pl., bl. 365) νηστείᾳ in πίστει veranderen, terwijl Lotze bij Mt. 17 : 21 opmerkt: „Desideratur hoc comma in quibusdam recensionis Alexandrinae codd. et versionibus; suspicatus

est Millius huc e Marc. 9 : 29 esse invectum, quod parum probabile videtur Griesbachio (Comm. crit. in textum gr. N. T. pag. 146). Venemae emendationem praecedenti orationi melius convenire quam lectionem receptam, equidem nullus ut opinor negabit; at vel sic tamen vellem potius legere ἐν πίστει καὶ προσευχῇ, nec aliter in laudato Marci loco." Met geen van beiden kan ik mij vereenigen. Wel heeft Mt. 17 : 21 allen schijn van uit Markus te zijn geïnterpoleerd, maar καὶ νηστείᾳ past in het geheel niet in het verband, waarom dit mij voorkomt na de inlassching in Mattheus en van daar weder in Markus te zijn ingevoegd. Daar καὶ νηστείᾳ niet tot den echten tekst behoort, kan de conjectuur van Venema onbesproken blijven. Toch zij opgemerkt, dat προσευχή (en νηστεία, wanneer het echt was) beschouwd dient te worden als een gebed van den geloovige, in het vaste vertrouwen, dat hij het gewenschte zal verkrijgen. Hieraan ontbrak het bij de discipelen; daarom hadden zij τοῦτο τὸ γένος (δαιμόνων) niet kunnen uitwerpen. Het is dus onnoodig πίστει nog eens te vermelden. Hierdoor verliest ook de gissing van Lotze hare waarde, tenzij men van een hendiadys zou willen spreken (geloovig gebed.)

Mark. 9 : 34. Οἱ δὲ ἐσιώπων· πρὸς ἀλλήλους γὰρ διελέχθησαν ἐν τῇ ὁδῷ τίς μείζων.

Reuss (Bibliotheca N. T. Graeci 1872, pag. 172) deelt mede, dat E. Wells in zijn N. T. 1709—19 dit vers tusschen haakjes plaatst. Het komt hem dus verdacht voor. De herhaling van ἐν τῇ ὁδῷ kan hiervan de reden zijn geweest. Het komt mij voor, dat wij hier niet aan eene glosse te denken hebben. Vooreerst toch zou niet wenschelijk zijn deze met οἱ δὲ ἐσιώπων te laten aanvangen, daar deze woorden het kenmerk van den verhaaltrant dragen en geenszins met het

spraakgebruik van Markus in strijd zijn. Voor het overige treft men te veel verklaringen met γάρ in de Evangeliën aan, om hier terstond aan een hulpvaardigen librarius te denken. Bovendien bewijst juist de herhaling van ἐν τῇ ὁδῷ dat het in den tekst behoort. Een kantteekenaar zou het niet herhaald en ook den aoristus niet gebezigd hebben. Was het eene verklaring dan zou deze bij διελογίζεσθε behoord en aldus geluid hebben: διελογίζοντο γὰρ κ. τ. λ. Ook levert πρὸς ἀλλήλους bezwaar op.

Mark. 9 : 38. Ἔφη αὐτῷ ὁ Ἰωάννης· διδάσκαλε, εἴδομέν τινα ἐν τῷ ὀνόματί σου ἐκβάλλοντα δαιμόνια, ὃς οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, καὶ ἐκωλύομεν αὐτόν, ὅτι οὐκ ἠκολούθει ἡμῖν.

Griesbach (Comm. Crit. pag. 138) maakt bezwaar tegen de echtheid van de woorden ὅτι οὐκ ἠκολούθει ἡμῖν. Omdat zij verschillend gelezen worden in de HSS. zijn beide latere toevoegsels. Mij dunkt, dat wij hiertegen met recht mogen opkomen en van misbruik van kritiek kunnen spreken. Michelsen sluit zich bij de lezing van B (ὅτι) aan en gist, dat die woorden eene bijvoeging uit Luk. 9 : 49 zijn. Het is wel mogelijk. Met zekerheid kunnen wij hier niet spreken. Dat er meer kracht in de weglating zou gelegen zijn, is mij niet duidelijk. Dat deze oorzaak voor het κωλύειν wordt opgegeven, mag geen breedsprakigheid genoemd worden. De tekst van Lukas kan evengoed uit Markus aangevuld of verbeterd en μεθ' ἡμῶν in ἡμῖν veranderd zijn.

Mark. 9 : 41. Ὃς γὰρ ἂν ποτίσῃ ὑμᾶς ποτήριον ὕδατος ἐν ὀνόματί μου, ὅτι Χριστοῦ ἐστέ, ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ ἀπολέσῃ τὸν μισθὸν αὐτοῦ.

Prof. Scholten (Het Evangelie naar Johannes, bl. 251) houdt

de woorden ἐν ὀνόματι ὅτι Χριστοῦ ἐστέ voor corrupt. Daar μου in den tekst schijnt te behooren en Tischendorf (VIII) mij voorkomt terecht te zeggen: „videtur propter pleonasmum omissum esse; si quis intulisset μου, ejecisset opinor ὅτι Χριστοῦ ἐστέ" kan ik de gissing van den hoogl. overnemen. Dateert het spraakgebruik Χριστός voor Ἰησοῦς van later tijd, dan kan de invoeging het werk zijn van een interpolator, die verduidelijken wilde wat zulks niet noodig had. Uit de Evangeliën kunnen wij niet afleiden dat Χριστοῦ εἶναι een gebruikelijke uitdrukking was tijdens Jezus' omwandeling op aarde. Wij mogen ons echter niet beroepen op Mt. 10:42, waar in andere woorden dezelfde zaak wordt voorgesteld, en het εἰς ὄνομα μαθητοῦ op zich zelf niet verhindert, dat hier ὅτι Χριστοῦ ἐστέ gebruikt zou zijn. De verklaring van Weiss (Meyer's Markus 1885, pag. 149): „so dass die Dienstleistung in dem Namen, in der characteristischen Benennung dass ihr Messiasschüler seid, ihren motivirenden Grund hat, d. i.: um des Namens willen" verklaart wel de uitdrukking, maar volstrekt niet waarom juist deze bijvoeging noodzakelijk is. In het verband is ἐν ὀνόματί μου even duidelijk, want op den persoon, niet op den naam, behoort toch de nadruk gelegd te worden.

Mark. 9:45. Καὶ ἐὰν ὁ πούς σου σκανδαλίζῃ σε, ἀπόκοψον· καλόν ἐστίν σε εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωὴν χωλόν, ἢ τοὺς δύο πόδας ἔχοντα βληθῆναι εἰς τὴν γέενναν.

Geenszins beamen wij de opmerking van Bentley (bij Ellis, t. a. pl., bl. 9): „Cod. D εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον, in ignem inextinguibilem. Sed Cod. C delet εἰς ... ἄσβεστον. Inde forte interpolatum." Immers heeft geen enkel HS. gezag en kan eene lezing om verschillende gronden zijn ingevoegd of uitgelaten. Conjecturaalkritiek is hier echter overbodig. Bij

D sluiten zich aan ANXΓΠ en bij C de meeste getuigen, o. a. ℵBLΔ 1, 28, 118, 251.

Mark. 9:49. Πᾶς γὰρ πυρὶ ἁλισθήσεται.

Deze plaats heeft reeds menige verklaring uitgelokt. Velen meenen geslaagd te zijn, anderen beweren wanhopige moeite gedaan te hebben, daar de tekst van dien aard is, dat men zelfs naar de bedoeling des schrijvers niet raden kan, o. a. Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 134). Gaan wij de gissingen na. Jos. Scaliger riep Lev. 2:13 te hulp en veranderde de woorden aldus: πᾶσα γὰρ πυρία ἁλισθήσεται. Het is mij een raadsel, wat dit in het verband beteekenen zou; γάρ moet dan toch iets verklaren. Hiernaar zoek ik te vergeefs. Wat is het offer? Πυρία komt geen enkele maal in het N. T. voor en bij de LXX is θυσία het gebruikelijke woord. Bij de klassieken beteekent πυρία een droog damp- of zweetbad. Even weinig aanbeveling verdient de gissing van sommigen (bij Bowyer), te lezen πυρά. Aan opzettelijke verandering zal men, zonder andere emendaties, wel niet behoeven te denken, en nog minder aan onwillekeurigen misslag, waar het er op aankomt de varianten te verklaren. De gissing van P. Junius (bij Bowyer) ἁλισθήσεται te veranderen in ἁλωθήσεται (ἀναλωθήσεται kan als zoodanig niet in aanmerking komen, daar k het waarschijnlijk las) is eene poging om vers 48 en 49 met elkander in overeenstemming te brengen, waarbij de beteekenis der vorige verzen niet in rekening gebracht wordt. Tot de gissing van Jablonski en Kellinghusen (bij Stosch, t. a. pl., bl. 19) kan het verband nooit aanleiding gegeven hebben. Πῶς γὰρ πυρὶ ἁλισθήσεται wilden zij lezen. Van een ἁλισθῆναι was geen sprake geweest, weshalve de verwondering uitdrukkende vraag niet op hare plaats is. Reiske (Mnemosyne 1852, p. 334) stelt

voor te lezen πᾶς γὰρ ἀκάθαρτος πυρὶ ἀλισθήσεται. De lezing van 11. 230 en eenige andere HSS. πᾶς γὰρ ἄρτος bracht hem tot de volgende opmerking: „Manifestum vitium procul dubio. Sed habet semina verae lectionis, quae in vulgatis prorsus obliterata sunt." Met Dr v. d. Sande Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 154) twijfel ik aan de waarheid dezer gissing. Ἄρτος kan een poging zijn door een afschrijver aangewend om aan de woorden, wier samenhang met de vorige hij niet begreep, een verstaanbaren zin te geven. Πυρὶ ἀλίζεσθαι wordt ook daardoor niet verklaard. Ten onrechte verbindt men vers 49 met het naast voorgaande; beide hebben betrekking op het geheele vorige verband. Gelijk men bij πῦρ niet te denken heeft aan het helsche vuur, zoo mag ter verklaring van ἀλισθήσεται de oudtestamentische offerritus geenszins te hulp geroepen worden. Het eerste verbiedt vers 48, het tweede de kennis, die de lezers van Markus' Evangelie betreffende de Joodsche wetten bezaten. Wij hebben hier beeldspraak. Gelijk het vuur beproeft en loutert en het zout aangenaam en welgevallig maakt, is het de smart, die den mensch tot God brengt en hem Gode welgevallig doet zijn. Terecht Weiss (t. a. pl., bl. 153): „Jeder kann nur Gott wohlgefällig gemacht werden, wann er durch das Läuterungsfeuer der Trübsal von allen Schlacken der Sünde gereinigt wird, und darum darf man sich auch vor den schmerzhaften Opfern nicht scheuen, welche nach vs 43—48 die Selbstbewahrung vor der Sünde fordert".

Mark. 10:1. Καὶ ἐκεῖθεν ἀναστὰς ἔρχεται εἰς τὰ ὅρια τῆς Ἰουδαίας καὶ πέραν τοῦ Ἰορδάνου, καὶ συμπορεύεται πάλιν ὁ ὄχλος πρὸς αὐτόν, καὶ ὡς εἰώθει πάλιν ἐδίδασκεν αὐτούς.

Michelsen (t. a. pl., bl. 21) meent, dat er moet gelezen worden συμπορεύονται πάλιν ὁ ὄχλος, of misschien συνέρχονται

πάλιν ὁ ὄχλος, omdat συμπορεύεσθαι elders noch bij Markus noch bij Mattheus voorkomt. Dit is, dunkt mij, een reden waarom wij het in den tekst kunnen behouden, daar het gemakkelijker in een meer gebruikelijk werkwoord kan veranderd zijn dan omgekeerd συνέρχεται in συμπορεύεται. Ik meen dus de lezing van D te moeten veranderen, al is tegen het enkelvoud geen bezwaar. Michelsen beweert ook zelf, dat ὄχλος met het enkelvoud bij Markus te vinden is. 4:1.

Mark. 10 : 10. Καὶ εἰς τὴν οἰκίαν πάλιν οἱ μαθηταὶ περὶ τούτου ἐπηρώτων αὐτόν.

Holwerda (De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den bijbel, bl. 28) sluit zich bij Griesbach aan, die ἐν τῇ οἰκίᾳ afkeurt. Nu wij andere lezingen kennen, moeten wij den Receptus als poging tot verbetering beschouwen; εἰς τὴν οἰκίαν ἐπερωτᾶν τινά geeft echter geen zin. Daarom moet vóór εἰς τὴν οἰκίαν iets zijn uitgevallen (vgl. Michelsen, Studiën 1881, bl. 160). Holwerda gist, dat dit geweest is: εἰσελθόντα αὐτόν, εἰσελθόντος αὐτοῦ of εἰσελθόντων. Het laatste is te verkiezen, daar men bij de lezing εἰσελθόντα αὐτόν met het tweede αὐτόν verlegen zit en bij εἰσελθόντος αὐτοῦ eene breedsprakigheid niet te loochenen valt. Ook is het begrijpelijker dat de schrijver hier het geheele gezelschap, dan dat hij Jezus alleen laat binnentreden, wanneer wij in het oog houden dat hij de gebeurtenissen zoo nauwkeurig mogelijk schildert. Dat τήν bezwaar zou opleveren, gelijk Michelsen (t. a. pl., bl. 21) beweert, is niet duidelijk. Vooreerst toch zou juist εἰς οἰκίαν wijzen op zijn te huis (2:1 en 3:20); doch bovendien is het geen vereischte, dat het lidwoord alleen het bekende huis in Kapernaum aanduidt. Wordt in 9:33 het lidwoord gebezigd, het is, omdat daar van het bepaalde huis gesproken wordt. Dit kan hier evengoed

het geval zijn. Het huis, waar hij zijn intrek zou nemen, of, waar men hem genoodigd had kan bedoeld zijn. In 7 : 17 en 24 hebben sommige HSS. het lidwoord.

Mark. 10 : 17. Καὶ ἐκπορευομένου αὐτοῦ εἰς ὁδὸν, προςδραμὼν εἷς καὶ γονυπετήσας αὐτὸν ἐπηρώτα αὐτόν· διδάσκαλε ἀγαθέ, τί ποιήσω ἵνα ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσω;

Venema (bij Verschuir t. a. pl., bl. 365) acht het eene verbetering te lezen διδάσκαλε, τί ἀγαθὸν ποιήσω; In de overtuiging, dat deze verandering volstrekt niet in het verband past, daar het antwoord des Heeren geheel op het διδάσκαλε ἀγαθέ is aangelegd, kan ik deze gissing niet steunen. Zij blijkt volkomen eene verandering te zijn naar den tekst van Mattheus, waarmede wij in Markus niets te maken hebben.

Mark. 10 : 30. ἐὰν μὴ λάβῃ ἑκατονπλασίονα νῦν ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ οἰκίας καὶ ἀδελφοὺς καὶ ἀδελφὰς καὶ μητέρας καὶ τέκνα καὶ ἀγροὺς μετὰ διωγμῶν καὶ ἐν τῷ αἰῶνι τῷ ἐρχομένῳ ζωὴν αἰώνιον.

De meening van Heinsius (bij Valckenaer heb ik niets dienaangaande aangetroffen), διωγμῶν te veranderen in διωγμόν, door Dr van de Sande Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 154) afgekeurd, kan niet als conjectuur beschouwd worden, daar y[scr] en eenige andere getuigen διωγμόν schijnen gevonden te hebben. Ik acht het waarschijnlijker dat de schrijver den accusativus bedoeld, dan dat hij door den genitivus de gelijktijdigheid uitgedrukt zal hebben. De belooningen toch zouden volgen na de vervolgingen. Wat hij schreef kunnen wij niet uitmaken, daar in de HSS. O en Ω tallooze malen verwisseld worden. Zie de praef. van Kuenen en Cobet voor de uitgave van den Vaticanus, LXI.

Mark. 10 : 32. Ἦσαν δὲ ἐν τῇ ὁδῷ ἀναβαίνοντες εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ ἦν προάγων αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς καὶ ἐθαμβοῦντο, οἱ δὲ ἀκολουθοῦντες ἐφόβουντο, καὶ παραλαβὼν πάλιν τοὺς δώδεκα ἤρξατο αὐτοῖς λέγειν τὰ μέλλοντα αὐτῷ συμβαίνειν.

Michelsen (t. a. pl., bl. 22) ergert zich aan ἐθαμβοῦντο. Dit maakt een onderscheid tusschen hen, die vreesden, alsof sommigen, die vreesden, niet volgelingen van Jezus waren. Markus schreef: ἐθαμβεῖτο, οἱ δὲ ἀκολουθοῦντες κ. τ. λ., d. i.: „Jezus was beangst, benauwd door het voorgevoel van hetgeen hem in Jeruzalem wachtte, en die gemoedsstemming deelde zich aan zijn jongeren mede, zoodat zij hem volgden met vreeze." Het is niet te ontkennen dat door deze gissing het verband toegelicht en de tekst duidelijk gemaakt wordt. Θαμβεῖσθαι van Jezus te zeggen behoeft geen bezwaar te zijn, al is het niet onwaarschijnlijk, dat een afschrijver hiertegen bezwaar maakte en het enkelvoud in het meervoud veranderde, om den jongeren (zonder eenige aanleiding) bevreesd zijn toe te schrijven. Was Jezus ontroerd, dan moest dit voor zijne volgelingen merkbaar zijn en noodzakelijk invloed uitoefenen op hunne gemoedsstemming. Met Michelsen houd ik de door Tischendorf (VII) opgenomen lezing voor eene mislukte verbetering, waarmede bedoeld wordt καὶ ἀκολουθοῦντες ἐθαμβοῦντο καὶ ἐφοβοῦντο. De gissing van een ongenoemde (bij Bowyer), te lezen: ἀκολουθοῦντες καὶ ἐφοβοῦντο, behoeven wij dus niet te bespreken, daar wij aan de lezing, waarop zij zich grondt, niet de voorkeur geven.

Mark. 10 : 36. Ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς· τί θέλετέ με ποιήσω ὑμῖν;

Terecht keurt Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 154) de meening van Michelsen (t. a. pl., bl. 22) af, om met eenige Itala- en Vulgata HSS. te lezen ἵνα ποιήσω. Waar

toch blijft men met *με*? En hoe de lezing *ποιῆσαι* te verklaren? Daar wij 10:51, 14:12, 15:9 de constructie van den conjunctivus zonder voegwoord eveneens aantreffen, is er grond voor het vermoeden van v. d. S. Bakhuyzen, dat er hoogstwaarschijnlijk twee lezingen bestaan hebben, *τί θέλετε ποιήσω* en *τί θέλετέ με ποιῆσαι*, en dat die van B uit de vermenging van beide ontstaan is. Deze toch geeft geen zin en is ook niet in staat de varianten te verklaren. De beide genoemde lezingen passen in het verband en verklaren de varianten.

Mark. 10:46. *Καὶ ἔρχονται εἰς Ἰερειχώ, καὶ ἐκπορευομένου αὐτοῦ ἀπὸ Ἰερειχὼ καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ ὄχλου ἱκανοῦ ὁ υἱὸς Τιμαίου Βαρτιμαῖος, τυφλὸς προσαίτης, ἐκάθητο παρὰ τὴν ὁδόν.*

Beza zegt in zijne Annotationes aangaande *υἱὸς Τιμαίου*: „Si vera est haec lectio, dubium non est quin haec explicatio nominis Tyri ex albo libri in contextum irrepserit. Sed mihi omnino rectum videtur quod habet Syrus interpres, nempe Timaeus, filius Timaei. Non est autem temere nomen caeci istius expressum, quum dicatur postea Jesum sequutus, ut probabile sit celebrem fuisse postea inter discipulos. Sed et Hieronymus (de nominibus Hebraeis) aliam lectionem annotat, nempe: filius Timaeï, Bar Semia, filius caecus, quae est certe vera lectio, quamvis corruptam esse existimet." Hiertegen worde opgemerkt, dat eene uitlegging waarschijnlijk wel niet vóór maar na het woord uit den rand in den tekst zal geplaatst zijn; dat met het lidwoord, in sommige getuigen vóór *υἱός* te vinden, niet gerekend wordt; dat bij de lezing van de Syrische vertaling de woorden *ὁ υἱός* vóór *Τιμαίου* worden weggelaten, terwijl geen reden te bedenken is, waarom ze er zouden zijn ingevoegd, wanneer zij er niet stonden, en bij de bekendheid van het verhaal, tegen den verkeerden

naam, aan den blinde gegeven, geen bezwaar zou gemaakt zijn. Nog vreemder kómt mij voor dat een zoon van Timaeus Bar Simea zou geheeten hebben. De tekst is echter goed te verklaren. De zoon van den bekenden Timaeus (latijnsche vorm voor טִמָאִי), die natuurlijk Bartimaeus heette, werd genezen. Petrus heeft dit aan Markus medegedeeld zonder den naam te verzwijgen, waarom mij de gissing van Wilke en B. Bauer, dat de woorden ὁ υἱὸς Τιμαίου Βαρτιμαῖος eene invoeging van later tijd zouden zijn, evenmin noodig voorkomt. Welke reden kan men gehad hebben om dit in te lasschen? In de overige Evangeliën wordt de naam niet vermeld.

Mark. 10:50. Ὁ δὲ ἀποβαλὼν τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ ἀναπηδήσας ἦλθε πρὸς τὸν Ἰησοῦν.

Battier (bij Bowyer) wil in plaats van ἀποβαλών lezen ἀπολαβών. Ik zie de noodzakelijkheid tot de verandering niet in. Ἀποβάλλειν past hier zeer goed in het verband, daar het van den genezene in zijne vreugde zeer verklaarbaar is, dat hij van alle belemmeringen wil vrij zijn, en dus zijn kleed afwerpt, om naar Jezus te gaan, zie Hom. Il. 2, 183, βῆ δὲ θέειν, ἀπὸ δὲ χλαῖναν βάλε. Ἀπολαμβάνω beteekent terugontvangen, terugbekomen, en zou, in plaats van den zin te verduidelijken, hem duister maken.

Mark. 11:4. Καὶ ἀπῆλθον καὶ εὗρον τὸν πῶλον δεδεμένον πρὸς τὴν θύραν ἔξω ἐπὶ τοῦ ἀμφόδου καὶ λύουσιν αὐτόν.

Michelsen (t. a. pl., bl. 106, noot) gist, dat in plaats van τοῦ ἀμφόδου moet gelezen worden τῆς ἀμπέλου, en beroept zich op Just. Ap. I. c. 32, p. 74. Hoewel de zin er niet onder lijden zou en het bezwaar, dat ἄμφοδος verder in het

N. T. niet voorkomt, zou zijn opgeheven, geloof ik toch, dat de gewone lezing te verkiezen is Niet gemakkelijk kan hier van eene onwillekeurige verandering sprake zijn. Ligt de overgang van Λ in Δ voor de hand, niet alzoo die van Π in Φ en Ε in Ο. Ook is het verschillend geslacht van het lidwoord geen gering bezwaar. Daar het bericht in vele opzichten zoo nauwkeurig is, dat wij hier wel onderstellen mogen de eigen woorden van den bode aangehaald te vinden, zou ik vragen, of het woord *ἄμφοδος* zoo vreemd is? Kan het veulen niet gedacht worden te staan bij den weg, die het huis, waarvan de deur, of de omheinde plaats, waarvan de poort genoemd wordt, omgaf? Mij dunkt, aan eene opzettelijke verandering behoeft men ook niet te denken, daar *ἄμπελος* geen verduidelijking toelaat. Doch hoe komt men dan aan *ἄμφοδος*? Bovendien is *ἡ ἄμπελος* bij de deur buiten vreemd. Wij behoeven den tekst niet te veranderen, daar hij geen kenteekenen van corruptie draagt.

Mark. 11 : 10. *Εὐλογημένη ἡ ἐρχομένη βασιλεία τοῦ πατρὸς ἡμῶν Δαυείδ, ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις.*

Dr Owen (bij Bowyer) beschouwt de woorden *εὐλογημένη* — *Δαυείδ* als een invoegsel, waarop niets bij de andere Evangelisten gelijkt. Wij vragen: heeft men recht tot zulk eene bewering? Mogen wij iets schrappen op grond hiervan, dat de andere Evangelisten het niet hebben? Zij kunnen het evengoed hebben weggelaten, wanneer zij Markus gebruikten, daar het volstrekt niet een noodzakelijk bestanddeel van den uitroep is. De vraag is hier: Passen die woorden in het verband en geven de varianten aanleiding om aan corruptie te denken? Op de eerste vraag antwoorden wij bevestigend, op de tweede ontkennend. Wij hebben hier de hulp der gissing niet noodig.

Mark. 11 : 13. Καὶ ἰδὼν συκῆν ἀπὸ μακρόθεν ἔχουσαν φύλλα ἦλθεν εἰ ἄρα τι εὑρήσει ἐν αὐτῇ, καὶ ἐλθὼν ἐπ' αὐτὴν οὐδὲν εὗρεν εἰ μὴ φύλλα· οὐ γὰρ ἦν ὁ καιρὸς σύκων.

Michelsen (t. a. pl., bl. 22) tracht de moeielijkheid, die de uitleggers verhindert zich aangaande dit verhaal eene heldere voorstelling te maken en die vooral door de laatste woorden van vers 13 niet opgeheven wordt, door de toepassing van de conjecturaalkritiek weg te nemen. Hij zegt: „De reden, waarom Jezus vijgen kon verwachten, moet, behalve de bladeren, ook deze geweest zijn, ἦν γὰρ ὁ καῖρος σύκων. Dit stond er ongetwijfeld oorspronkelijk. Daaruit verklaart zich het verschil van lezing, dat ontstond door de bijvoeging van οὐ; het kon niet anders dan voor ἦν staan; γάρ moet de tweede plaats innemen; vandaar dat ἦν, van zijne plaats gebracht, in den eenen codex hier, in den anderen ginds kwam te staan. De bijvoeging van οὐ is veroorzaakt door de opmerking van den een of ander, dat het omstreeks Paschen de tijd der vijgen niet is." Hoewel ik de bewering, dat de aanwezigheid van bladeren aan den vijgeboom ook vruchten zou moeten doen verwachten, niet voor mijne rekening neem, meen ik mij, voor het overige, bij Michelsen te kunnen aansluiten, en stem ik Dr v. d. S. Bakhuyzen niet toe, dat een schrijver de opmerking ἦν γὰρ ὁ καιρὸς σύκων niet maken kan. De boom had vruchten kunnen dragen, want het was de tijd. Dit is er bij gevoegd volledigheidshalve, gelijk Markus meer dergelijke opmerkingen, als tusschen haakjes, invoegt. Dat het verhaal hier niet tehuis behoort is duidelijk, daar de tijd, waarin Jezus Jeruzalem naderde, niet die der vijgen was. Dit is uit het verhaal duidelijk genoeg, weshalve het niet door een afschrijver nog opzettelijk behoefde vermeld te worden. Bovendien kunnen wij het doel niet vatten, waarmede deze invoeging zou zijn geschied. Met het gevoelen

van Tittmann, Venema, Wassenbergh (Dissert. de Glossis, pag. 39) en Toup (bij Bowyer) kan ik mij dus niet vereenigen Michelsen's gissing verdient verreweg de voorkeur.

De gissing van Heinsius (bij Bowyer), te lezen οὗ γὰρ ἦν en dat met ἦλθον te verbinden, komt mij voor zeer gezocht te zijn. Eene lezing, die hiermede strookt, zal men bezwaarlijk kunnen aanwijzen, en eene verklaring van de varianten uit deze nog minder. De gissing van Lotze (bij Verschuir, t. a. p. pag. 365), den zin om te zetten en οὐ γὰρ ἦν καιρὸς σύκων vóór καὶ ἐλθὼν κ. τ. λ. te lezen, verplaatst de moeielijkheid en geeft geen licht in de hoofdzaak. Wat beteekent οὐ γὰρ ἦν καιρὸς σύκων in dit verband? Het is alleen te verklaren uit de redeneering van een afschrijver, die zich in het oorspronkelijke niet kon vinden en met het oog op het naderende Paaschfeest οὐ invoegde.

Mark. 11:19, 20. Καὶ ὅταν ὀψὲ ἐγένετο, ἐξεπορεύετο ἔξω τῆς πόλεως· καὶ παραπορευόμενοι εἶδον τὴν συκῆν ἐξηραμμένην ἐκ ῥιζῶν.

Holwerda (Betrekking enz., bl. 106) twijfelt of ὀψέ hier staan kan, en beweert dat de gebrekkige samenhang tusschen vers 19 en 20 een groot bezwaar tegen de ongeschondenheid dezer verzen oplevert. „Moest het niet zijn: En toen het avond geworden was, gingen zij buiten de stad. En den volgenden dag keerde hij (of keerden zij) des morgens vroeg weer naar de stad terug en zagen toen in het voorbijgaan, enz.? Tot nog toe is hier de ware lezing niet gevonden." Ik meen, dat het met den tekst nog zoo wanhopig niet gesteld is. Terwijl ik voor ὅταν naar bl. 20 verwijs, en dit meen te kunnen verklaren, al komt mij de vertaling „zoo dikwijls als" (Michelsen t. a. pl., bl. 23) ongepast voor, geloof ik ὀψέ te mogen laten staan. Komt het gebruik van

adverbia pro adjectivis weinig voor, χωρὶς εἶναι (Ef. 2 : 12), πόῤῥω εἶναι (Luk. 14 : 32) bewijzen dat het kan plaats hebben. Zie ook Xen. Hell. 6, 2, 39. Bovendien wordt ὀψέ in het bijzonder gebezigd voor een zekeren tijd van den dag (= vespera), Mt. 28 : 1 ὀψὲ τῶν σαββάτων, of als benaming van eene der nachtwaken, waarin de nacht verdeeld was, Mt. 13 : 35 ὀψέ, μεσονύκτιον, ἀλεκτοροφωνία en πρωΐ. Vgl. LXX Jes. 5 : 11 οὐαὶ οἱ ἐγειρόμενοι τὸ πρωΐ, καὶ τὸ σίκερα διώκοντες, οἱ μένοντες τὸ ὀψέ· ὁ γὰρ οἶνος αὐτοὺς συγκαύσει. Gen. 24 : 11 καὶ ἐκοίμισε τὰς καμήλους ἔξω τῆς πόλεως παρὰ τὸ φρέαρ τοῦ ὕδατος τὸ πρὸς ὀψὲ ἡνίκα ἐκπορεύονται αἱ ὑδρευόμεναι. — Te recht beweert Michelsen (t. a. pl., bl. 23) dat πρωΐ moet wegvallen. Des morgens was de vijgeboom vervloekt, dus zagen zij hem verdord, toen zij er des avonds voorbijgingen en niet eerst den volgenden morgen. Het kan er ingevoegd zijn door iemand, die met Mt. 21 rekenende in vers 17 ook van een ἔξω τῆς πόλεως en van een ηὐλίσθη gewag vond gemaakt en dus het πρωΐ uit vers 18 hier geenszins ongepast achtte. Hij vergat dat de volgorde der verhalen bij de synoptici verschillend is, en in Mattheus eerst na de uitdrijving van de wisselaars de geschiedenis van het verdorren van den vijgeboom verhaald wordt. De verschillende plaats en het ontbreken van πρωΐ in de HSS. wijst er op. De tekst is duidelijk, terwijl de varianten niet op corruptie wijzen. Jezus ging des avonds de stad uit en zag bij het voorbijgaan den vijgeboom, dien hij des morgens vervloekt had. Behoort πρωΐ niet tot den oorspronkelijken tekst, dan vervalt, dunkt mij, het bezwaar ontleend aan den gebrekkigen samenhang tusschen de verzen 19 en 20.

Mark. 11 : 28—33. Het voorstel van Dr J. G. Ottema (Jaarboeken VI, bl. 662—693), deze verzen tusschen vers 18 en 19 te plaatsen, raakt het gebied der litterarische histori-

sche kritiek en kan hier dus buiten behandeling blijven. Men vgl. bl. 9.

Mark. 11 : 29. Ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς· ἐπερωτήσω ὑμᾶς ἕνα λόγον, καὶ ἀποκρίθητέ μοι, καὶ ἐρῶ ὑμῖν ἐν ποίᾳ ἐξουσίᾳ ταῦτα ποιῶ.

Markland (bij Bowyer) stelde voor te lezen: κᾂν ἀποκρίθητέ μοι (en indien gij mij antwoordt), en Michelsen (t. a. pl., bl. 162, noot) volgde hem hierin. Ik sluit mij bij Dr v. d. S. Bakhuyzen aan, wanneer hij (t. a. pl., bl. 155) deze gissing goedkeurt. De samenhang, anders moeielijk te vatten, is dan duidelijk, en door een onwillekeurigen misslag kunnen de varianten uit deze lezing ontstaan zijn.

Mark. 11 : 32. ἀλλὰ εἴπωμεν· ἐξ ἀνθρώπων; ἐφοβοῦντο τὸν λαόν· ἅπαντες γὰρ εἶχον τὸν Ἰωάννην ὄντως ὅτι προφήτης ἦν.

Michelsen (t. a. pl., bl. 23) merkt bij deze plaats op: „Deze zin is geheel en al onverstaanbaar en onvertaalbaar. Alle overige lezingen zijn halve en heele correcties zonder waarde; alleen dit is opmerkenswaardig, dat alle Codd., behalve BC, λαόν lezen in plaats van ὄχλον. Van waar dit? λαός komt niet overeen met het spraakgebruik van Markus, dus zouden wij ὄχλον verkiezen, maar waarom zou iemand ὄχλον in λαόν hebben veranderd? Dat brengt ons op het denkbeeld τὸν ὄχλον (of τὸν λαόν) te schrappen. Veranderen wij vervolgens εἴπωμεν in εἰπεῖν, dan krijgen wij dezen duidelijken zin ἀλλ' εἰπεῖν ἐξ ἀνθρώπων ἐφόβουντο. Vgl. voor de constructie van φοβεῖσθαι Mark. 9 : 32. Mattheüs en Lukas hebben, ieder op zijn eigene wijze, Mark. 11 : 32[a] gemaakt tot een directe rede, behelzende de overlegging der priesters en der oudsten. Naar hun tekst is die van Markus veranderd."

Hiertegen zal, dunkt mij, weinig bezwaar zijn. Bij de vergelijking van de teksten van Mattheus en Lukas blijken beide afgeleid te zijn, terwijl de door Michelsen voorgestelde lezing aanleiding tot de gevonden lezing kan gegeven hebben. Dat het ἐξ οὐρανοῦ werd uitgesproken is duidelijk, gelijk het verklaarbaar is, dat het ἐξ ἀνθρώπων, door allen noodzakelijk daarbij gedacht, geen onderwerp van gedachtenwisseling behoefde te zijn. Alleen sluit zich 32[b] wat abrupt bij 32[a] aan, vooral wanneer wij bedenken dat de beide 3[e] pers. plur. ieder een ander subject hebben. Ook is eenige gedwongenheid in den zinbouw niet te ontkennen. Men verwacht eer een ander voegwoord dan ἀλλά, terwijl de verwisseling van εἰπεῖν aan de andere synoptici wordt toegerekend en dus voor de tekstkritiek niet is na te gaan. Deze bezwaren zijn echter te gering in vergelijking van het vele, waardoor zich de gissing aanbeveelt.

Mark. 12 : 4. Καὶ πάλιν ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς ἄλλον δοῦλον κἀκεῖνον ἐκεφαλίωσαν καὶ ἠτίμασαν.

Verschillende pogingen heeft men aangewend om hetzij ἐκεφαλαίωσαν hetzij ἐκεφαλίωσαν (volgens de oudste getuigen) te verklaren. Voerde men tegen het eerste terecht aan, dat κεφαλαιόω slechts beteekent: iets in hoofdzaak behandelen, samenvatten (zie Thuc. 3, 67, 5. 8, 53, 1. Herod. 3, 159.), Wakefield (Silva critica, II. p. 76) had er eene verklaring op gevonden, die terstond als gezocht in het oog springt. Schrijft Tischendorf in zijne Octava: „κεφαλιοῦν a κεφάλιον pari jure atque κεφαλαιοῦν uti videtur", v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 156) maakt de opmerking dat hij, gelijk zoo meermalen, om den wille van de HSS. (א en L) de eischen der taal voorbij ziet. „Immers, κεφάλιον wordt nooit gebruikt, wanneer van menschen, alleen wanneer van planten

of kleine dieren sprake is." Af te keuren is ook de wijze waarop Bretschneider (Lexicon Manuale) met het oog op eenige woordvormingen van Aristophanes κεφαλαιόω verklaart. Uit γναθόω bij Aristophanes volgt nog niet κεφαλαιόω bij Markus (vgl. Fritzsche, Comm., pag. 505, en Kuinoel, Comm. pag. 155). Te recht heeft men daarom naar herstel van den tekst uitgezien. Michelsen (t. a. pl., bl. 24) wijst op het volgende werkwoord, waaruit de minachting volgt, waarmede men den man behandelde, en wilde dit door ἐξεφαύλισαν uitgedrukt hebben. Dit woord komt in dezen zin voor bij Josephus, Lucianus en Aelianus. Mattheus, die dit vers in het oog had, toen hij 22: 6 schreef, geeft daarvoor ὕβρισαν, dat dezelfde beteekenis heeft. Past dit werkwoord in het verband, of de varianten daaruit te verklaren zijn blijft nog de vraag. De gissing van Prof. Naber (Mnemosyne, 1878, pag. 96) is verkieslijker. Deze geleerde schrijft: „Non opus est demonstrare quod omnes consentiunt, κεφαλαιοῦν non significare in capite vulnerare, sicuti in Latina versione invenitur. Sed fac eam esse significationem verbi κεφαλαιοῦν, ne tum quidem Marcus poterit hoc verbum usurpavisse videri, quia in sancio capite nulla ἀτιμία nec coniungi poterunt verba in capite vulnerare et ἀτιμάζειν." Daarom wil hij het werkwoord φαλακροῦν gebruiken. Het verschil tusschen ΕΚΕΦΑΛΑΙΩΣΑΝ en ΕΦΑΛΑΚΡΩΣΑΝ komt hem gering voor. Geven de aangehaalde plaatsen uit de LXX licht over de beteekenis van φαλακροῦν (2 Sam. 10 : 4; 2 Kon. 2 : 23; Jes. 3 : 24, 15 : 2; Ezech. 7 : 18), toch komt het mij voor dat, al is er gelijkenis, voor eene onwillekeurige verandering niet zoo heel licht aanleiding was, vooral omdat de gewone beteekenis van κεφαλαιοῦν in het verband volstrekt niet paste en dus een librarius niet voor den geest kan gekomen zijn. Aan eene opzettelijke verandering mogen wij niet denken, daar men voor een duidelijk verstaanbaar toch geen onge-

bruikelijk vreemd woord in de plaats stellen zal. Zijn wij het dus met den hooggeleerden criticus eens, wanneer hij op de bedorvenheid der plaats wijst, met zijne gissing meenen wij niet te kunnen medegaan. Wenschelijker komt ons voor die van Linwood (t. a. pl., bl. 293), ontleend aan Mt. 26 : 67 en Mark. 14 : 65, en goedgekeurd door Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 156). Ἐκολάφισαν past zeer goed in het verband, kan gemakkelijk in ἐκοφάλισαν veranderd zijn en tot de lezingen door correctie aanleiding gegeven hebben.

De bespreking van het gevoelen van Hitzig (Ueber Joh. Markus und seine Schriften. S. 205—224), Joh. 7 : 53—8 : 11 tusschen Mark. 12 : 17 en 18 in te lasschen, behoort niet tehuis in de tekstkritiek, maar daar, waar over de samenstelling van het Evangelie van Markus gehandeld wordt. Ook de Koe (t. a. pl., bl. 122) liet de bespreking achterwege.

Mark. 12 : 21. Καὶ ὁ δεύτερος ἔλαβεν αὐτήν, καὶ ἀπέθανεν μὴ καταλιπὼν σπέρμα· καὶ ὁ τρίτος ὡσαύτως.

Michelsen (t. a. pl., bl. 24) wil μὴ καταλιπὼν σπέρμα schrappen. Te recht haalt hij daarvoor de volgende gronden aan: 1° καταλείπω wordt door Markus niet gebezigd in de beteekenis van nalaten; 2° de jongere unciaal-HSS. lezen καὶ οὐδὲ αὐτὸς ἀφῆκε σπέρμα. Beide lezingen dragen het kenmerk van de glosse. Daar echter de Itala-codex k de woorden weglaat, moet hier eene keuze tusschen verschillende lezingen gedaan worden, en blijft de conjecturaalkritiek buiten spel.

Mark. 12 : 23. Ἐν τῇ ἀναστάσει, ὅταν ἀναστῶσιν, τίνος αὐτῶν ἔσται γυνή; οἱ γὰρ ἑπτὰ ἔσχον αὐτὴν γυναῖκα.

Er is, dunkt mij, geen reden om de woorden ἐν τῇ ἀναστάσει

met Rinck als invoeging van later tijd te beschouwen. Gelijk Weiss te recht opmerkt heeft hier de overgang plaats van het algemeene tot het bijzondere. „Bij de opstanding, wanneer zij (nl. de vrouw en de 7 mannen) opstaan, enz." Eerder zou men kunnen denken aan de waarschijnlijkheid der lezing van ℵBCDLΔ en andere, die *ὅταν ἀναστῶσιν* weglaten. Echter is deze nauwkeurige wijze van uitdrukken niet vreemd aan Markus' stijl. Zie Michelsen, t. a. pl., bl. 24.

Mark. 12 : 27. *Οὐκ ἔστιν θεὸς νεκρῶν ἀλλὰ ζώντων· πολὺ πλανᾶσθε.*

De gissing van Markland (bij Bowyer), vóór *θεός* in te voegen *ὁ θεός*, door v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 156) terecht bestreden, sluit zich aan bij de lezing van 13. 33. 69. 108. 124. 346, en kan dus buiten behandeling blijven.

Mark. 12 : 32. *Καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ γραμματεύς· καλῶς, διδάσκαλε, ἐπ' ἀληθείας εἶπες ὅτι εἷς ἐστὶν καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος πλὴν αὐτοῦ.*

De Schrijver van de Opmerkingen betreffende de Statenoverzetting teekent (bl. 52) het volgende aan: „Ik oordeel, dat wij de woorden dus moeten onderscheiden: *καλῶς, διδάσκαλε, ἐπ' ἀληθείας εἶπας* (hij las volgens ℵ^c ABGKMSUΓΠ) *ὅτι κ. λ.* Zeer goed, meester! Gij hebt in der waarheid gezegd, dat enz... *Καλῶς* maakt op zich zelf eene lofspraak uit, bij manier van uitroeping. Zoo in het Latijn: recte, bene, pulchre! *εὖ, ὀρθῶς, καλῶς.* Plutarch., de recta ratione aud., 15: *οὗτοι καὶ θειῶς καὶ θεοφορήτως, καὶ ἀπροσίτως ἐπιλέγοντες, ὡς οὐκ ἔτι τοῦ καλῶς καὶ σοφῶς, καὶ τοῦ ἀληθῶς ἐξαρκοῦντος.* Zet men achter *καλῶς* geen punctum, moest er gelezen worden: *καλῶς, διδάσκαλε, καὶ ἐπ' ἀληθείας εἶπας.*" Noodzakelijk is het laatste

niet; evenmin is het duidelijk, waarom de verdedigde opvatting boven de gewone zou te verkiezen zijn. Terwijl wij de interpunctie natuurlijk laten rusten, vragen wij, welk bezwaar er is tegen twee bepalingen bij εἶπες. Kan iets, dat naar waarheid wordt gezegd, nog niet op eene bijzondere wijze gezegd zijn? Beteekenen καλῶς en ἐπ' ἀληθείας ongeveer hetzelfde, gelijk de Schrijver van de Opmerkingen wil, maar ik niet kan toestemmen, dan nog is Markus' breedsprakigheid hiertegen geen bezwaar. Bovendien hoe zou καί zijn uitgevallen?

Mark. 12:38. Καὶ ἐν τῇ διδαχῇ αὐτοῦ ἔλεγεν· βλέπετε· ἀπὸ τῶν γραμματέων τῶν θελόντων ἐν στολαῖς περιπατεῖν καὶ ἀσπασμοὺς ἐν ταῖς ἀγοραῖς.

De gissing van Mangey, in plaats van στολαῖς te lezen στοαῖς, wordt besproken bij Luk. 20:46.

Mark. 12:40. Οἱ κατεσθίοντες τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι, οὗτοι λήμψονται περισσότερον κρίμα.

F. L. Abresch (Anim. ad Aeschylum. Accedunt adnot. ad quaedam loca N. T. 1743, p. 560) stelt voor οὗτοι vóór λήμψονται weg te nemen en vóór οἱ κατεσθίοντες te plaatsen. Vraag: waartoe? De tekst vertoont geen sporen van bedorven te zijn en de bovenstaande lezing past zeer goed in het verband en verklaart de varianten. Bovendien is men bij de voorgestelde lezing met het lidwoord vóór κατεσθίοντες verlegen. Behoort het bij οὗτοι, dan staan de woorden οὗτοι οἱ op zich zelf; op die wijze worden zij nimmer gebezigd; οὗτοι οἱ λήμψονται komt mij voor vreemd grieksch te zijn.

behoort het bij κατεσθίοντες, dan is men verplicht het als pronomen relativum te nemen en κατεσθίουσιν te lezen, doch daartegen pleit προσευχόμενοι, waarvan geen variant προσεύχονται bekend is, terwijl de afstand tusschen οὗτοι en zijn praedicaat verdenking zou wekken. Door οὗτοι achteraan te plaatsen wint het gezegde in nadruk.

Mark. 12 : 42. Καὶ ἐλθοῦσα μία χήρα πτωχὴ ἔβαλε λεπτὰ δύο, ὅ ἐστιν κοδράντης.

Beza merkt op dat de waardebepaling niet juist is en dus de woorden ὅ ἐστι κοδράντης als invoeging zijn te beschouwen. Deze onderstelling is niet noodig, daar Markus voor zijne heidenchristelijke lezers de waarde in Romeinsche munt bij benadering kan hebben weergegeven.

Mark. 13 : 7. Ὅταν δὲ ἀκούσητε πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων, μὴ θροεῖσθε· δεῖ γενέσθαι, ἀλλ' οὔπω τὸ τέλος.

Holwerda (Betrekking enz., bl. 101) hield ἀκούετε voor de lezing van B en besloot daaruit, dat de andere lezing ἀκούσητε eene correctie is naar Luk. 21:9. „Markus schreef ὅταν ἀκούητε." Bij nauwkeuriger vergelijking van B bleek dit handschrift alzoo te lezen, zoodat de beslissing in deze zaak niet op het gebied der conjecturaalkritiek tehuis behoort. Wij veroorloven ons evenwel de vraag, of Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 157) terecht opmerkt, dat door het vinden van de lezing ἀκούητε de conjectuur juist bleek te zijn. Past deze in het verband, geeft zij aanleiding tot de varianten en is zij met het spraakgebruik van den schrijver in overeenstemming, dan is zij juist, en wordt zij als lezing gevonden, hare waarde blijft eene betrekkelijke.

Mark. 13:14. Ὅταν δὲ ἴδητε τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως ἑστηκότα ὅπου οὐ δεῖ, ὁ ἀναγινώσκων νοείτω, τότε οἱ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ φευγέτωσαν εἰς τὰ ὄρη, κ. τ. λ.

De schrijver van de „Freimüthige Versuche über verschiedene in Theologie und Biblische Kritik einschlagende Materien" (Berlin und Stettin 1783) oppert twijfel aangaande de echtheid der woorden τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Δανιὴλ τοῦ προφήτου, en meent dat zij van den rand in den tekst gekomen zijn, waarin hij Griesbach volgt. Daar deze woorden niet in ℵBDL en andere getuigen voorkomen, behoeven wij niet van eene gissing te spreken. Slechts worde opgemerkt, dat Dr v. Manen ten onrechte spreekt van de aanhaling uit Daniel. Daarover toch handelde genoemde schrijver niet. De naam Daniel gaf aanleiding tot de gissing, daar de schrijver van oordeel was dat het boek, naar Daniel genoemd, zou geschreven zijn om der Joden verwachting te staven, dat zij de laatste vijfde monarchie zouden oprichten, om hen over de verdrukkingen der Grieksche koningen te troosten. Hiermede zijn de woorden van Jezus Δανιὴλ τοῦ προφήτου in strijd. Hoe is die strijd te verklaren? Had Jezus zich naar het spraakgebruik geaccomodeerd? Zoo niet, dan moesten deze woorden wel een glosse zijn.

Mark. 13:20. Καὶ εἰ μὴ ἐκολόβωσε κύριος τὰς ἡμέρας οὐκ ἂν ἐσώθη πᾶσα σάρξ· ἀλλὰ διὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς οὓς ἐξελέξατο ἐκολόβωσε τὰς ἡμέρας.

Dr Owen (bij Bowyer) meent, dat de woorden οὓς ἐξελέξατο overbodig zijn. Hiervoor is geen reden. Wij zouden op de nauwkeurigheid van Markus kunnen wijzen en als voorbeeld het vorige vers aanhalen. Evenwel geloof ik dat deze bijvoeging nog eene bijzondere beteekenis heeft. De door God

uitverkorenen moeten afzonderlijk in het oog gehouden worden, en wel in dien zin, dat hunne uitverkiezing door God niet zou blijken te vergeefsch te zijn geweest. Te recht merkt Weiss (Meyer) op, dat het de trouw van God is „welche durch die Verkürzung der Trübsalszeit hindert, dass die von Ihm Erwählten abfallen und so des Ziels, zu dem zie erwählt sind, verlustig gehen."

Mark. 13 : 27. *Καὶ τότε ἀποστελεῖ τοὺς ἀγγέλους καὶ ἐπισυνάξει τοὺς ἐκλεκτοὺς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων ἀπ' ἄκρου γῆς ἕως ἄκρου οὐρανοῦ.*

Weiss (Comm. van Meyer) verdedigt deze lezing met de volgende woorden: „Vom äussersten Rande der Erde (als Fläche gedacht) wird das *ἐπισυνάγειν* anheben und durch geführt werden bis zum entgegengesetzten Ende, wo der äusserste Rand des Himmels (*κατὰ τὸ φαινόμενον* des Horizonts) die Ende begränzt. Der Ausdruck ist poëtischer als bei Mattheus." Te recht maakt Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 157) hiertegen bezwaar. Ook mij komt die verklaring zeer gezocht voor. De geheele uitgestrektheid toch van het heelal wordt aangeduid zonder dat de gang wordt beschreven en de weg, waarlangs het *ἐπισυνάγειν* plaats heeft. De uitdrukking strijdt tegen het doorgaande spraakgebruik. Aan eene conjectuur is dus behoefte, daar de varianten ons niet verder brengen. Piscator (bij Bowyer) leest *ἕως ἄκρου γῆς*. Men zou dit, als gewone hebreeuwsche spreekwijze, met Deut. 4 : 32, 13 : 7 kunnen verdedigen. Ook is de gewone lezing beter uit *γῆς* te verklaren, dan uit *αὐτῆς*, gelijk een ongenoemde (bij Bowyer) voorstelde. Dit laatste geschiedde alleen met het oog op Mt. 24 : 31, waarmede onze tekst niet te rekenen heeft. Het herhaalde *γῆς* wekte achterdocht, weshalve men het laatste in *οὐρανοῦ* veranderde.

Mark. 13 : 29. Οὕτως καὶ ὑμεῖς ὅταν ἴδητε ταῦτα γινόμενα, γινώσκετε ὅτι ἐγγύς ἐστιν ἐπὶ θύραις.

Dr Owen (bij Bowyer) miste, evenals in Mt. 24 : 33, het subject bij ἐστιν. In Luk. 21 : 31 lezen wij ὅτι ἐγγύς ἐστιν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ. Hij wil daarom op beide plaatsen lezen ὅτι ἐγγύς ἐστιν ὁ κύριος. In zijne meening, dat ἐπὶ θύραις overtollig is, kan ik hem niet volgen. De uitdrukkingen ἐγγύς en ἐπὶ θύραις komen meer voor in verbinding met elkander, zie b.v. Philo, de Agric. p. 208. D. ὅταν ὁ πόλεμος ἐγγὺς καὶ ἐπὶ θύραις ὢν ἤδη τυγχάνῃ, zoodat men evenmin tot de weglating van ἐγγύς zou behoeven te besluiten, (vgl. H. Franssen, t. a. pl., bl. 129, die Owen's gissing niet bespreekt). Zullen wij de verandering ὁ κύριος goedkeuren? Mij dunkt, daarvoor bestaat geen grond. Vooreerst toch is het vreemd, dat noch in Mattheus, noch in Markus (waar dezelfde lezing gevonden wordt) de HSS. de minste corruptie vertoonen; maar ook is het subject van ἐστιν in het vorige gegeven. Na de vergelijking treedt natuurlijk degene, die in het vorige op den voorgrond staat, als subject op, nl. ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, waarom het dus onwaarschijnlijk is, dat hier ὁ κύριος zou gebezigd zijn.

Mark. 13 : 32. Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἢ τῆς ὥρας οὐδεὶς οἶδεν, οὐδὲ οἱ ἄγγελοι ἐν οὐρανῷ οὐδὲ ὁ υἱός, εἰ μὴ ὁ πατήρ.

Dr Owen (bij Bowyer) houdt de woorden ἢ τῆς ὥρας voor eene kantteekening. Waarom? De woorden passen zeer goed in het verband, als nadere bepaling na eene ruimere tijdsaanwijzing. Het woord ὥρα komt zeer dikwijls bij Markus in deze beteekenis voor, en de getuigen doen geen corruptie vermoeden. De gissing is dus overbodig en af te keuren. De vraag, of de woorden οὐδὲ ὁ υἱός in den tekst behooren

worde behandeld, waar men uit de verschillende getuigen den echten tekst tracht op te sporen. X prag. laten ze weg. Vgl. de aanteekening van Tischendorf VIII op deze plaats en vooral op Mt. 24 : 36.

Mark. 13 : 34. Ὡς ἄνθρωπος ἀπόδημος ἀφεὶς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ καὶ δοὺς τοῖς δούλοις αὐτοῦ τὴν ἐξουσίαν, ἑκάστῳ τὸ ἔργον αὐτοῦ, καὶ τῷ θυρωρῷ ἐνετείλατο ἵνα γρηγορῇ.

Pearce (bij Bowyer) meent, dat na ἀπόδημος is uitgevallen ὅς, daar ἐνετείλατο geen subject heeft. Hoewel hiertegen op zichzelf geen bezwaar te maken is en ὅς door onwillekeurigen misslag gemakkelijk kan zijn uitgelaten, kan ik toch niet met Pearce medegaan. Waar toch blijft men met καί vóór τῷ θυρωρῷ, dat in geen enkelen getuige wordt weggelaten, en ook niet kan zijn ingevoegd, daar het eer den zin onduidelijk dan helder maakt? De beteekenis van „ook" mag men aan καί niet geven, daar juist het ἐντέλλειν aan den θυρωρός volgens het verband het voornaamste bestanddeel van den zin is en dus niet als ondergeschikt kan beschouwd worden. Wij hebben hier eene anakoluthie, waarin, gelijk door het hebreeuwsche וְ, door καί de hoofdzin als een onderdeel aan den zin is vastgehecht, alsof een indicativus was voorafgegaan (ὅς ἔδωκε).

Mark. 14 : 3. Καὶ ὄντος αὐτοῦ ἐν Βηθανίᾳ ἐν τῇ οἰκίᾳ Σίμωνος τοῦ λεπροῦ, κατακειμένου αὐτοῦ ἦλθε γυνὴ ἔχουσα ἀλάβαστρον μύρου νάρδου πιστικῆς πολυτελοῦς· συντρίψασα τὸν ἀλάβαστρον κατέχεεν αὐτοῦ τῆς κεφαλῆς.

Men behoeft slechts even de commentaren in te zien, om tot de overtuiging te komen, dat de exegeten het over de verklaring van het adjectivum πιστικός lang niet eens zijn.

Stelden velen zich tevreden met te denken aan echte, onvervalschte zalf (vgl. Wakefield, Silva critica I, pag. 156), bij anderen kwam de bedenking op, dat dit toch beter en eenvoudiger door *πιστός* zou uitgedrukt zijn, te meer, daar de gewone beteekenis van *πιστικός* een geheel andere is, nl. overtuigend, overredend, trouw (Xen. Cyrop. 1, 6, 10. *πιστικωτέρους* ..... *λόγους* ..... Artemidorus. Oneir. 2, 32, p. 121. *γυνὴ πιστικὴ καὶ οἰκουρός*). Fritzsche leidt het daarom af van *πίνω* (= *πιπίσκω*), nardus potabilis, en beweert dat zalfolie met wijn vermengd gedronken werd. Hiertegen is terecht opgemerkt, dat alweer *πιστός* drinkbaar beteekent en het verband volstrekt niet op eene bedoeling wijst, die de nardus als drank behoeft voor te stellen. Andere verklaringen, zooals die van de Vulgata, spicatus, en die van Scaliger, gestampte nardus (van *πτίσσω*), hebben het spraakgebruik tegen zich, dat andere woorden zou doen verwachten. Geen wonder, dat Weiss (Meyers' Commentaar op Markus, 1885, bl. 207) van het appellativum begint af te zien, en zegt: „Haben Andere *πιστικῆς* von dem Nom. propr. irgend eines unbekannten Ortes (Pistische Narde) abgeleitet, wie schon Augustin, so war freilich der Knoten zerhauen. Doch darf die Möglichkeit, dass es das Adjectiv eines Ortsnamens sei, nicht abgesprochen werden." Hij wijst op Schol. Aesch. Pers. 1: *τάδε μὲν Περσῶν πιστὰ καλεῖται πόλις ἔστι Περσῶν Πίστειρα καλουμένη, ἣν συγκόψας ὁ ποιητὴσ Πίστα ἔρη*, en op de vertaling pistici van de Vulgata en eenige Itala-HSS. bij Joh. 12 : 3. Geen wonder dat wij eene gissing, die zich hierbij aansluit, beginnen toe te juichen. Harting (bij Bowyer) onderstelt dat er gestaan heeft *'Οπιστικῆς*, afgeleid van Opis, eene stad in Babylonië. Hiertegen kan met het oog op de lezingen geen bezwaar zijn, daar de O na OΤ gemakkelijk kan zijn uitgevallen en men daarna getracht heeft den zin te redden. Geeft men dit niet toe, dan moet men de

beteekenis van *πιστός* aan *πιστικός* toeschrijven, gelijk Weiss (eine Narde, auf welche man sich verlassen kann) door eene aanhaling van Eusebius (Demonstr. Ev. 9) staaft: *εὐφροσύνη τοῦ πιστικοῦ τῆς καινῆς διαθήκης κράματος* — of, wat meer aan te bevelen is, men beschouwe *πιστικός* met Winer (Grammatik, S. 93) als een koopmansterm, waarin datgene wat gewoonlijk van personen gebezigd wordt ook aan zaken is toegeschreven.

Mark. 14:19. *Ἤρξαντο λυπεῖσθαι καὶ λέγειν αὐτῷ εἷς κατὰ εἷς· μήτι ἐγώ;*

Markland (bij Bowyer) stelt voor te lezen *εἷς κἆτα εἷς*. Ook Beza (zie bij Tischendorf VIII t. d. pl.). Zoo als duidelijk is geeft het voor de schrijfwijze der HSS. geen verschil. Toch meen ik deze gissing voor onjuist te moeten houden. Markland ergerde zich waarschijnlijk aan den nominativus na *κατά*, vergetende, dat hier *κατά* als adverbium gebezigd wordt. Men vergelijke Joh. 8:9, Rom. 12:5, 3 Macc. 5:39 en de voorbeelden door Winer (Grammatik S. 234) aangehaald.

Mark. 14:41. *Ἔρχεται τὸ τρίτον καὶ λέγει αὐτοῖς· καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε· ἀπέχει· ἦλθεν ἡ ὥρα, ἰδοὺ παραδίδοται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἁμαρτωλῶν.*

De verklaringen, die men doorgaans van *ἀπέχει* geeft, zijn niet geheel van gedwongenheid vrij te pleiten. Men wijst op Anacr. 28:33 voor de beteekenis sufficit (zie de Vulgata) en past dit toe op het slapen, op het waken (Fritzsche), op de trouw, door de discipelen betoond (Klostermann), en ook op „der von Jesu in seinem Interesse gewünschten Wachsamkeit." Zou de grond, waarop deze verklaringen rusten,

vast en de verklaring zelve duidelijk zijn? Op de laatste, die Weiss boven de vorige verkiest, is behalve meer ook dit af te dingen, dat ἀπέχει alleen onmogelijk deze gedachte kan te voorschijn roepen. Bovendien was er van waakzaamheid bij de discipelen geen sprake geweest, zoodat van een voldoende zijn moeielijk gewaagd kan worden. Zij hadden niet gewaakt. Uit de verdere woorden van Weiss maken wij op, dat hij ook iets anders bedoelt: „Jesus hat eben gesiegt in dem schweren Kampf und bedarf der Gemeinschaft seiner Jünger nicht mehr; daher will er ihnen jetzt Ruhe lassen." Dus aan het wenschen van die waakzaamheid kan een einde komen. Alzoo is ἀπέχει een alleenspraak van Jezus. Dit is geenszins aan te bevelen.

C. de Pauw (bij Bowyer) trachtte den tekst te herstellen door ἀπέχω te lezen. Is het verband van 41[a] daar niet tegen, het vervolg wordt er niet duidelijker op, terwijl de stijl stroef blijft. Ook zijn de varianten niet te verklaren. Dit is eveneens het geval met de gissing van Dr Owen (bij Bowyer), te lezen ἀπέχεσθε. Hoe kon iemand dit schrijven in dit verband, en hoe het in ἀπέχει veranderen, dat nog minder begrijpelijker is?

Zeer veel is te zeggen voor de gissing van Michelsen (t. a. pl., bl. 25—27.). De vertaling „het is genoeg" afkeurende verwerpt hij de meening van hen, die aan ἦλθεν de beteekenis van een perfectum toekennen. „De aoristus laat geene andere verklaring toe, dan dat Jezus verhalenderwijze mededeelt: de ure kwam; wat volkomen zinneloos is. Markus gebruikt dikwijls het praesens en imperfectum (historicum) in plaats van den aoristus, maar niet omgekeerd." De lezing van D ἀπέχει τὸ τέλος καὶ ἡ ὥρα brengt hem tot het besluit, dat de plaats zeer bedorven is, daar dit geen correctie wezen kan. Schrijven wij met kapitale letters dan is er eenige overeenkomst tusschen ΤΕΛΟΣ en ΗΛΘΕ. Daar er van ἦλθε in

geen geval iets te maken is, zou er wellicht met τέλος iets zijn aan te vangen. Michelsen wil derhalve lezen ἀπέχει τέλος ἡ ὥρα. Wanneer hij de beteekenissen van ἀπέχειν nagaat voldoen deze hem niet: iets verwijderd houden of ook verwijderd zijn (intrans.), omdat daarbij een genitivus niet gemist kan worden. Echter meent hij dat Mt. 6 : 2, 5, 16, Luk. 6 : 24, Filip. 4 : 18, Filemon 15, den weg wijzen naar de juiste verklaring. Hier toch treffen wij ἀπέχει aan in den zin van: ontvangen hebben. Brengt dit ons op den weg? Mij dunkt dat hiertegen wel eenig bezwaar bestaat. Vooreerst hindert ons nog altijd de T, die niet zoo heel gemakkelijk kan uitgevallen zijn, voorts komt ons dat ἀπέχει, van eene zaak gebruikt — de aangehaalde plaatsen en ook Gen. 13 : 22. Num. 32 : 19 wijzen op een persoon — vreemd voor, te meer, nu Michelsen als voorbeeld aanhaalt Luk. 22 : 37, waar τὰ περὶ ἐμοῦ τέλος ἔχει voor ἀπέχει weinig bewijst (zie ook Mark. 3 : 26 en Luk. 1 : 33.). Ook verliest de bedenking tegen Mattheus' opvatting in kracht, wanneer wij zien, dat ook in Markus de discipelen weldra tot opstaan worden opgewekt. Evenwel schaar ik mij gaarne onder hen, die deze gissing onder de voorgedragene voor de meest waarschijnlijke houden, al wacht ik met verlangen naar de beslissing van iemand, „die het Grieksch van de twee eeuwen vóór en na het begin onzer jaartelling machtig is" en hier het gewenschte licht zal bijbrengen.

Mark. 14 : 65. Καὶ ἤρξαντό τινες ἐμπτύειν αὐτῷ καὶ περικαλύπτειν αὐτοῦ τὸ πρόσωπον καὶ κολαφίζειν αὐτὸν καὶ λέγειν αὐτῷ· προφήτευσον· καὶ οἱ ὑπηρέται ῥαπίσμασιν αὐτὸν ἔλαβον.

Prof. Naber stelt voor (Mnemosyne 1878, pag. 97) ἔλαβον te veranderen in ἔπαιον. Dit is niet noodig. Denken wij aan de latijnsche uitdrukking accipere aliquem verberibus

(Cicer. Tuscul. 2, 14, 34), en geeft het verband aanleiding te onderstellen, dat de τίνες Jezus aan de ὑπηρέται hebben overgeleverd, dan is het zoo vreemd niet, dat deze laatsten Jezus een onaangename ontvangst bereidden, en hem, toen hij in hunne macht was, met stokslagen martelden. Ook komt het ons voor, dat „met slagen slaan" minder juist is uitgedrukt.

Mark. 14 : 67. Καὶ ἰδοῦσα τὸν Πέτρον θερμαινόμενον ἐμβλέψασα αὐτῷ λέγει· καὶ σὺ μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα.

Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T. pag. 41) en Michelsen (Het Evangelie van Markus bl. 27) houden de woorden τοῦ Ἰησοῦ in vele getuigen voorkomende voor een ingeslopen kantteekening. Te recht. Wanneer wij de varianten nagaan, dan bespeuren wij, dat τοῦ Ἰησοῦ op zeer verschillende plaatsen voorkomt. א leest μετὰ τοῦ Ἰησοῦ ἦσθα τοῦ Ναζαρηνοῦ, BCL μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα τοῦ Ἰησοῦ, D It. enz. μετὰ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα, A en andere μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ Ἰησοῦ ἦσθα. Wij stemmen v. d. S. Bakhuyzen toe, dat dit op eene glosse wijst, en zijn niet in het onzekere, aan welke getuigen wij bij het getuigenverhoor onzen steun verleenen. Vgl. de aanteekening van Tischendorf VIII en de woorden van Wassenbergh: Recte omnino pauci illi, (7 HSS.) qui hoc omittunt. Vocis contumeliosae: Καὶ σὺ μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα! vim corrupit quicumque Glossema istud in contextum intulit.

Mark. 14 : 69. Καὶ ἡ παιδίσκη ἰδοῦσα αὐτὸν ἤρξατο πάλιν λέγειν τοῖς παρεστῶσιν ὅτι οὗτος ἐξ αὐτῶν ἐστίν.

Aan het verlangen van Michaëlis (Einleitung S. 738), dat er een HS. mocht gevonden worden, waarin het lid-

woord voor *παιδίσκη* weggelaten wordt, is waarschijnlijk voldaan, daar e[scr] en eenige andere vertalingen het niet schijnen gevonden te hebben. Deze zouden eene conjectuur overbodig maken. Hoe dit zij, de gemaakte conjecturen hebben toch bezwaren tegen zich. Het doel van Michaëlis, de verhalen der Evangelisten met elkander in overeenstemming te brengen, mag nimmer bij de tekstkritiek op den voorgrond staan. Bovendien waartoe is het noodig? De Evangelisten deelen het verhaal ieder op zijne eigene wijze mede. Ook het verband eischt volstrekt niet, dat de tekst veranderd worde, gelijk Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 27) wenscht. In plaats van ΚΑΙΗΠ*αιδίσκη* wil hij lezen ΚΑΛΛΗΠ*αιδίσκη*. Ik meen, dat de zin zeer goed te verklaren is met de gewone lezing, terwijl het bij de gissing van Michelsen onverklaarbaar is, hoe de gewone lezing uit de voorgestelde door opzettelijke verandering zal zijn ontstaan (aan onwillekeurige is niet zoo gemakkelijk te denken). Daar Petrus zich toornig verwijderd had kan het zeer goed de opmerkzaamheid van hetzelfde meisje getrokken hebben, dat hij weder terugkeerde, hetgeen haar aanleiding gaf om de aandacht der omstanders op hem te vestigen.

Mark. 14:72. *Καὶ εὐθὺς ἐκ δευτέρου ἀλέκτωρ ἐφώνησεν. Καὶ ἀνεμνήσθη ὁ Πέτρος τὸ ῥῆμα ὡς εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς ὅτι πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι τρίς με ἀπαρνήσῃ. Καὶ ἐπιβαλὼν ἔκλαιεν.*

Wanneer wij de Commentaren inzien bemerken wij, dat men allerlei pogingen heeft aangewend om *ἐπιβαλών* in dit verband te verklaren. Men vgl. Weiss (Meyer's Markus, 1885 bl. 223) en de verklaring van Buttmann: „als er darauf gemerkt hatte, nämlich auf dieses *ῥῆμα* 'Ἰησοῦ, als er seine Erwägung darauf gerichtet hatte." Geen wonder, dat wij, wanneer de getuigen geen hulp verleenen, tot de conjecturen

de toevlucht nemen. Twee komen als zoodanig in aanmerking. Verschuir (t. a. pl., bl. 366) noemt eene gissing van P. Conradi, leerling van Venema: „Suspicabatur legendum esse pro ἐπιβαλών: ἔτι λαλῶν; adhuc loquenti et magistrum abneganti jam lacrimae ex oculis erumpebant. Quae verba divitem habent sensum; indicant Petrum galli cantu, Servatoris nutu, indeque orta recordatione ejus praedictionis, adeo vehementer et inopinato fuisse commotum, ut ipsi, adhuc in Christi abnegatione occupato, jam lacrimae ex oculis eruperint." Hiertegen kan men met recht inbrengen, dat van ἔτι geen sprake is, daar het κλαίειν onmogelijk voor het ἀναμιμνήσκειν kan hebben plaats gehad; dit nu moet men zich na het uitspreken van de woorden van Petrus voorstellen. Volgde καὶ ἔτι λαλῶν dadelijk na de verloochening, men zou met de gissing vrede kunnen hebben, nu niet.

Zeer aan te bevelen is de gissing, door Holwerda bij de bespreking van Luk. 10 : 35 (N. Jaarboeken, 1861) op deze plaats voorgesteld. Daar de varianten hem niet voldoen, beschouwt hij ze als verklaringen of verschrijvingen van ἐκβαλών, „en zich weg gemaakt hebbende, weende hij." Daar vele verba transitiva, in het bijzonder βάλλειν, intransitief gebezigd worden, en de Hellenisten ἐκβάλλειν in de beteekenis van gaan, met spoed gaan, bezigen, komt mij deze gissing aannemelijk voor, al is het dat zij door de aanhaling van meer plaatsen, waar ἐκβάλλειν in het N. T. zoo voorkomt, tot meerdere zekerheid zou gebracht worden.

Mark. 15 : 8. Καὶ ἀναβὰς ὁ ὄχλος ἤρξατο αἰτεῖσθαι καθὼς ἀεὶ ἐποίει αὐτοῖς.

Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 28) zegt betreffende deze plaats: „καθὼς ἐποίει αὐτοῖς lezen BL; de overigen καθὼς ἀεὶ ἐποίει αὐτοῖς. 'Αεί is hier onmisbaar, maar,

daar het nergens elders bij Markus voorkomt, vermoed ik, dat er moet gelezen worden καθὼς εἰώθει, ποιεῖν αὐτοῖς, wat mij toeschijnt ook door den zin gevorderd te worden." Deze gissing verdient wel aanbeveling. De verklaringen toch, op de lezingen der getuigen gegrond, voldoen niet. Men vergelijke b. v. Winer, t. a. pl., bl. 543, die van de ellipse het onmogelijke verwacht (zu bitten gemäss dem, was er ihnen immer that), en Weiss (Comm. op Markus, 1885, bl. 226): „so zu fordern, wie —, eine Forderung demgemäss zu stellen, wie —, d. h. dem reëllen Sinne nach: das zu fordern, was." Ἀεί wijst op eene lacune, die het stroeve der constructie ons reeds vermoeden deed. Het bezwaar van v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 159) mag niet al te zeer wegen, daar wij in vers 6 eveneens παρῃτοῦντο zonder αὐτόν aantreffen. Bovendien is het eerder denkbaar, dat αὐτόν wegvalt wanneer een groote menigte volks dan wanneer één persoon sprekende wordt ingevoerd. Niet ieder richtte hier persoonlijk tot den stadhouder het woord.

Mark. 15 : 20. Καὶ ὅτε ἐνέπαιξαν αὐτῷ, ἐξέδυσαν αὐτόν τὴν πορφύραν καὶ ἐνέδυσαν αὐτὸν τὰ ἴδια ἱμάτια αὐτοῦ.

Griesbach houdt de lezingen τὰ ἴδια, τὰ ἴδια αὐτοῦ en αὐτοῦ als bepalingen bij τὰ ἱμάτια voor onecht. Terecht wordt dit door Heringa (Vertoog, bl. 430) afgekeurd. Men vgl. bij Luk. 1 : 29.

Mark. 15 : 22. Καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ τὸν Γολγοθᾶν τόπον, ὅ ἐστιν μεθερμηνευόμενον κρανίου τόπος.

Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T., pag. 41) houdt hier en in vs. 34 de woorden ὅ ἐστιν μεθερμηνευόμενον κρανίου

τόπος voor eene verklarende kantteekening. Hiertoe bestaat geen reden, (vgl. het gezegde bij 3 : 17).

Mark. 15 : 36. Δραμὼν δέ τις καὶ γεμίσας σπόγγον ὄξους περιθεὶς καλάμῳ ἐπότιζεν αὐτόν, λέγων· Ἄφετε ἴδωμεν εἰ ἔρχεται Ἠλείας καθελεῖν αὐτόν.

De vraag rijst hier: Is de tekst ongeschonden of niet? Zij wordt bevestigend beantwoord o. a. door Michelsen (Ev. van Markus, bl. 184, en Studiën, 1881, bl. 161), terwijl Holwerda (Uitlegkundige aanteekeningen, bl. 18) dit niet kan inzien. Ik meen mij bij den eerste te moeten aansluiten. Bij de bewering van Holwerda blijft het altijd nog te bewijzen, dat de man, die Jezus te drinken gaf, dit niet deed om hem te bespotten, en dat ἄφετε ἴδωμεν uit zijn mond onverstaanbaar wezen zou. „Het kan niet anders beteekenen, dan „sinite videamus", en is dus een verzoek van de spottende omstanders tot meerderen gericht, waarbij men dan moet aannemen, dat er behalve dien éénen, die Jezus te drinken gaf, ook nog anderen, althans eenige weinigen waren, die zijn bedrijf goedkeurden". Waarom is dit laatste ongerijmd en is „sinite" alleen van de spottende omstanders te verstaan? Zien wij Lukas' mededeeling betreffende dit feit, dan maken wij de gevolgtrekking, dat hij de voorstelling welke wij bij Markus vinden evenmin onaannemelijk achtte.

Mark. 15 : 42. Καὶ ἤδη ὀψίας γενομένης, ἐπεὶ ἦν παρασκευή, ὅ ἐστιν προσάββατον.

Met het oog op de laatste woorden teekent Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T., pag. 42) aan: „Explicationem istam vocis παρασκευή ab ipso Marco profectam vix crediderim." Ten onrechte. Was het niet noodig παρασκευή voor

de lezers duidelijk te maken? Kon iemand er niet iets geheel anders bij denken? Men vgl. 3 : 17.

Mark. 16 : 2. Καὶ λίαν πρωΐ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνῆμα, ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου.

Dat deze plaats corrupt is mag wel vaststaan. Λίαν πρωΐ en ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου sluiten elkander uit, zoodat het af te keuren is, evenals Bengel: „alterum pertinet ad Mariam Magdalenam (Joh. 20 : 1), alterum ad ceteras", den woorden geweld aan te doen. Was λίαν niet in den tekst geplaatst, men zou nog kunnen denken aan nadere bepaling van πρωΐ. Daarbij komt, dat de verhalen der overige Evangelisten geheel iets anders te lezen geven en zich bepaald bij λίαν πρωΐ aansluiten; dit mag, al beslist het niet, toch niet buiten rekening gesteld worden. Mattheus zegt: τῇ ἐπιφωσκούσῃ, Lukas: ὄρθρου βαθέως, Johannes: σκοτίας ἔτι οὔσης. Beza stelt zich in zijne Annotationes de vraag, of de lezing van zijn Handschrift (den Cantabrigiensis) te verkiezen is (ἀνατέλλοντος), òf dat hij, naar aanleiding van ἔτι, dat sommige HSS. lezen en in de oud-christelijke letterkunde met ἤδη afwisselt, οὐκ ἔτι lezen moet. Het laatste is wel verkieslijk. De lezing van D toch heeft waarschijnlijk haar ontstaan te danken aan een afschrijver, die den aoristus in het verband ongepast achtte. Met deze lezing blijft λίαν toch onverklaarbaar. Met verklaringen als die van Weiss, „man muss sich denken, dass eben erst die Sonne über den Horizont getreten ist", zal men moeielijk kunnen volstaan. Ik dacht, dat dit juist onder ἀνατέλλειν verstaan werd. Maar misschien kan Weiss de hoogte aangeven, waarop men van ἀνατεῖλαι spreken kan. De gissing van Pearce, te lezen οὔτε kan meer tot de varianten aanleiding gegeven hebben en verdient daarom de voorkeur boven die van Beza. Hoe toch het wegvallen van οὐκ te verklaren?

Mark. 16 : 4. *Καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀνακεκύλισται ὁ λίθος· ἦν γὰρ μέγας σφόδρα.*

De transpositie van de woorden *ἦν γὰρ μέγας σφόδρα* vóór *ἀναβλέψασαι κ. τ. λ.* als gissing beschouwende, miskent men de bestaande varianten. D toch en eenige andere getuigen lezen zoo, waarom de waarschijnlijkheid van de transpositie, aan wier mogelijkheid wij geenszins twijfelen, hier niet behoeft te worden uitgemaakt.

Mark. 16 : 8. *Καὶ ἐξελθοῦσαι ἔφυγον ἀπὸ τοῦ μνημείου· εἶχον γὰρ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις, καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπον· ἐφοβοῦντο γάρ.*

Michaëlis (Einleitung, S. 738) vraagt of het niet beter is te lezen: *οὐδὲν εἶπον*? Ik geloof, dat deze vraag bevestigend moet beantwoord worden. Het behoeft, gelijk Weiss beweert, geen verklaring op grond van Luk. 24 : 9 te zijn, dat zij onder weg niets spraken. Dit is in allen gevalle zeer natuurlijk. Daar zij vervuld waren met *τρόμος* en *ἔκστασις* verwondert het ons niet, dat zij de eerste oogenblikken zwegen, en evenmin, dat zij spoedig het bevel van den engel (vs 7) ten uitvoer brachten. Bovendien is de gewone lezing gemakkelijk uit onwillekeurigen misslag te verklaren. In verscheidene drukken van Tischendorfs Editio Academica (ad VIII maj. conformata) vond ik *καὶ οὐδὲν εἶπον*. Dit is waarschijnlijk uit vergissing ontstaan.

Mark. 16 : 14. *Ὕστερον ἀνακειμένοις αὐτοῖς τοῖς ἕνδεκα ἐφανερώθη καὶ ὠνείδισε τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν καὶ σκληροκαρδίαν, ὅτι τοῖς θεασαμένοις αὐτὸν ἐγηγερμένον οὐκ ἐπίστευσαν.*

Michaëlis (Einleitung. S. 738) beweert dat *ἀνακειμένοις αὐτοῖς* KAI *τοῖς ἕνδεκα* overeen zou komen met Luk. 24 : 36, waarom

hij meent, dat het er oorspronkelijk gestaan heeft. Afgezien van de vraag of de overeenstemming der synoptici hier hoofdzaak is, betwijfel ik toch, of door die gissing beider tekst gelijkluidend zou worden en in den gewonen tekst eene tegenstrijdigheid opgesloten is. Als de *ἀνακείμενοι* kunnen toch nooit anderen dan de *ἕνδεκα* gedacht worden, die in het vorige vers als niet geloovenden waren voorgesteld, weshalve het vreemd is en tegen het verband strijdt, *αὐτοί* op anderen te laten slaan, in casu op de Emmausgangers. Jezus verscheen aan de elven zelf, die, op het hooren van zijne verschijning aan anderen, niet geloofd hadden.

Mark. 16 : 18. *ὄφεις ἀροῦσι κἂν θανάσιμόν τι πίωσιν οὐ μὴ αὐτοὺς βλάψει, ἐπὶ ἀρρώστους χεῖρας ἐπιθήσουσι καὶ καλῶς ἕξουσιν.*

Heumann (bij Heringa, Vertoog, bl. 408) stelt voor, *ὄφεις ἀροῦσι* te schrappen. Daar een christelijk schrijver uit de 4e eeuw, Jacobus Nisibenus, deze woorden eveneens weglaat, hebben wij de hulp der conjectuur niet noodig en kan de tekstkritiek beslissen, aan welke van de getuigen zij de voorkeur verleent.

De echtheid van Mark. 16 : 9—20 meenen wij hier niet te moeten bespreken, omdat, in geval deze quaestie niet in de litterarisch-historische kritiek te huis behoorde, eene verwijzing naar אB k. arm. voldoende zou zijn, om de hulp der conjectuur als onnoodig te doen beschouwen.

BEOORDEELING VAN DE CONJECTUREN OP DEN TEKST VAN HET EVANGELIE VAN LUKAS.

Luk. 1 : 29. Ἡ δὲ ἐπὶ τῷ λόγῳ διεταράχθη, καὶ διελογίζετο ποταπὸς εἴη ὁ ἀσπασμὸς οὗτος.

Op grond van deze lezing van אBDLX 1. 131. 152. 184. 2pe sah^munt cop^schw en andere heeft Tischendorf in zijne Octava het elders voorkomende ἰδοῦσα geschrapt. De meening van sommigen (bij Bowyer) in plaats van ἰδοῦσα te lezen ἀκούσασα, daar τῷ λόγῳ het schijnt te vorderen — waartegen B. te recht opmerkt, dat λόγος ook een feit aanduidt — komt mij voor niet als gissing te kunnen beschouwd worden, daar onder de verschillende lezingen 130^lat. vg. (beh. fu.) schijnen gevonden te hebben: ἀκούσασα (δ. quae haec audiens aut quae cum scivisset aut quae cum vidisset, zie ook Prot. Jac. 11 : 2 ἡ δὲ ἀκούσασα διέκριθη). De aanteekening van Beza op deze plaats kan tot de opmerking in Bowyer aanleiding gegeven hebben.

Een ander geval is het met de meening van Griesbach, vermeld door Heringa (Vertoog, bl. 430). Deze is genegen alleen te lezen: ἡ δὲ διεταράχθη καὶ διελογίζετο, terwijl hij het overige, op onderscheidene wijze in grieksche en latijnsche HSS. gebruikt, verwerpt. Dit is een voorbeeld uit de vele gevallen, waarin Griesbach, wanneer er in HSS. of andere

getuigen twee verschillende lezingen voorkomen, die behoudens den zin kunnen gemist worden, beide verwerpt. Te recht wordt deze wijze van behandeling van den tekst door Heringa veroordeeld, en wijst de Koe (t. a. pl. bl. 19) er op, dat deze regel stellig voor onjuist te houden is. „Gemeenlijk zal er aan de verschillende lezingen iets ten grondslag liggen, waaruit die lezingen zijn ontstaan. Eene enkele maal moge het zijn, dat meerdere overschrijvers of bezitters van HSS. onafhankelijk van elkander, uit zucht tot verduidelijking van den tekst, daaraan iets hebben toegevoegd, doch meestal zijn de verschillende lezingen aanwijzing van eene oorspronkelijke lezing, die verloren is gegaan of die met of zonder wijziging in één der varianten te zoeken is. Elk geval moet derhalve afzonderlijk behandeld worden, doch gewoonlijk valt het kiezen tusschen twee of meer lezingen op die waarschijnlijkheidsgronden, welke de tekstkritiek heeft aan te voeren, buiten de conjecturaalkritiek.”

In dit geval is de meening van Griesbach niet oorspronkelijk. C* laat eveneens de woorden weg. Ook de varianten, de plaats van *ἐπὶ τῷ λόγῳ* met of zonder *αὐτοῦ* vóór en na *διεταράχθη*, blijven onverklaarbaar.

Luk. 1 : 39. *Ἀναστᾶσα δὲ Μαριὰμ ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις ἐπορεύετο εἰς τὴν ὀρεινὴν μετὰ σπουδῆς εἰς πόλιν Ἰούδα.*

De woorden *εἰς πόλιν Ἰούδα* hebben menige verklaring moeten ondergaan. De gramm. vorm is onberispelijk, nl. genitivus van *Ἰούδας* (zie Winer bl. 59, § 8. 1). Men verstond daaronder den griekschen vorm van den hebreeuwschen eigennaam יְהוּדָה, vierde zoon van Jakob, Mt. 1 : 2, 3, Luk. 3 : 33, naar wien de stam Juda genoemd is, Op. 5 : 5, 7 : 5, en wegens het overwicht van dien stam het latere rijk van Juda in onderscheiding van Israël, Hebr. 8 : 8. In dien zin wil Bengel

(Gnomon.) het opgevat hebben: „Nomen urbis montanae sacerdotalis non ponit Lucas; tribus vero nomen Juda notanter ponit. Hic igitur conceptionem Jesu Christi factam esse non temere existimaverimus.... Nunc dominus et respectu matris et progenitorum et respectu conceptus aeque ac natus est, ex Juda est ortus." Wordt deze verdediging van Ιούδα o. a. door het bezwaar gedrukt, dat 'Ιούδα nooit in het N. T. voorkomt voor Z. Palestina, Judaea, er is ook geen reden om Hebron als de πόλις 'Ιούδα aan te nemen (hetgeen met het oog op Jos. 21:11 Beza, Grotius en Lightfoot en anderen Bengel doet volgen). Waarom was zij juist de Judastad en waarom had dan πόλις (de bekende stad) het lidwoord niet?

Andere verdedigers van 'Ιούδα denken aan Jeruzalem, de hoofdstad (Ambrosius, Beda, Camerarius). Jeruzalem wordt echter nimmer met dien naam genoemd. Bovendien blijft εἰς τὴν ὀρεινὴν onverklaard.

Het komt mij daarom voor, dat de woorden van Wassenbergh (Selecta e scholiis Lud. Casp. Valckenarii in libros quosdam Novi Testamenti 1815 I p. 43) de aandacht verdienen: „In urbem Judae (vel Judaeae). Mirum sanequam est, si urbs fuit Judae, cur nomen urbis Lucas non addiderit! Hujus rei ne probabilem quidem rationem dare potuerunt interpretes. Rem videtur acu tetigisse Relandus in Palestina, cui ipsum illud 'Ιούδα nomen est urbis, vulgo scriptum 'Ιούτα." Knapp (Sylloge notabiliorum conjecturarum etc.) en Weiss vermelden deze conjectuur op naam van Valesius. יוּטָה of יֻטָּה is waarschijnlijk bedoeld, Jos. 21:16, 15:55. De naam is onjuist geschreven. Doch het kan de gangbare grieksche uitspraak zijn. Er tegen pleit niet, dat de naam der stad vroeger niet genoemd is. Bovendien zou men (was 'Ιούδα de lezing) πόλις τῆς 'Ιουδαίας (zie 1:26) verwacht hebben. Het was gelegen in het stamgebied van Juda, zuidelijk van Hebron

op het gebergte. Prof. Frohnmeyer merkt op, dat er nu nog een groot mohammedaansch vlek Jatta is, zuidwestelijk van Ziph. Het bezwaar van sommigen, dat na de ballingschap het zuiden van het gebergte van Judaea door Edomieten bezet was, mag niet wegen. Dit verhinderde toch een priester niet daar te wonen.

Luk. 1 : 42. *Καὶ ἀνεφώνησε κραυγῇ μεγάλῃ καὶ εἶπεν· εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξὶν καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου.*

Markland (bij Bowyer) wil lezen *ἀντεφώνησεν*. Waarschijnlijk bedoelde hij dat meer op het antwoorden dan op de wijze van spreken gelet moest worden. Daar *ἀντιφωνέω* evenmin in het N. T. voorkomt als *ἀναφωνέω*, baat een beroep daarop niet. De klassieke letterkunde behoort dus te hulp geroepen te worden; een reeks plaatsen pleit evenzeer voor *ἀναφωνέω* als voor *ἀντιφωνέω*. *Ἀναφωνέω* is echter een gewoon woord, dat wij in de LXX herhaaldelijk gebezigd vinden: 1 Chron. 15 : 28, 16 : 5, 2 Chron. 5 : 13. Bij Plutarchus komt het eveneens meermalen voor. *Ἀντιφωνέω* wordt vooral gebezigd in den zin van tegenspreken, tegenklinken, er tegen in brengen. Was dit bedoeld, mij dunkt er zou wel een pronomen *αὐτῇ* of iets dergelijks bijgestaan hebben. Nu leidt het geheele verband er toe te denken aan een werkwoord, dat met juichen, opgetoogen zijn, prijzen in verband staat; ook *κραυγῇ μεγάλῃ* geeft een wenk. De variant van ℵ C F en enkele minusculi is beter uit *ἀναφωνέω* dan uit *ἀντιφωνέω* te verklaren.

Luk. 1 : 47. *Καὶ ἠγαλλίασε τὸ πνεῦμά μου ἐπὶ τῷ θεῷ τῷ σωτῆρί μου,*

L. C. Valckenaer (Schediasma, pag. 359) stelde voor te lezen: *ἠγαλλιάσατο τὸ πνεῦμά μου*. Dr Holwerda (Uitlegkundige

aanteekeningen, bl. 12) en Dr van de Sande Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 160) sluiten zich daarbij aan. In de LXX wordt steeds het medium gebruikt, als vertaling van רָנַן עָלַץ גִּיל en שׂוּשׂ, Ps. 9 : 15, 12 : 5, 12 : 6, 15 : 9, 20 : 1, 39 : 9, 39 : 17, 88 : 17, 89 : 14, Jes. 41 : 17. Eveneens in het N. T. Luc. 10 : 21. Hand. 2 : 26, 16 : 34. (Op. 19 : 7 heeft B. ἀγαλλιώμεθα.) Het is dus wel waarschijnlijk, dat het activum in deze beteekenis niet gebruikt werd en dit dus ook hier niet kan gestaan hebben. Cod. F. raadplegende werd ik in deze meening versterkt. Vond ik daar overal ook in dit hoofdstuk de ν ephelc. (ook voor τ), op deze plaats niet (ἠγαλλίασε τό). Harting (Woordenboek op het N. T.) geeft dan ook alleen deze plaats voor het activum op. De aoristus past hier beter om de aanleiding, die de uitgang το kan gegeven hebben met het oog op het volgende τό te worden overgeslagen. Ook eene verandering van H in A zou moeten worden aangenomen. Verkeerdelijk geeft Bretschneider in zijn Lexicon Manuale: ἠγαλλιάσεται op.

Luk. 1 : 66. Καὶ ἔθεντο πάντες οἱ ἀκούσαντες ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν λέγοντες· τί ἄρα τὸ παιδίον τοῦτο ἔσται; καὶ γὰρ χεὶρ κυρίου ἦν μετ' αὐτοῦ.

De meening van sommigen, in plaats van τί te lezen τίς (zie Bowyer op deze plaats, en Wassenbergh I. p. 59) sluit zich aan bij de lezing der Vulgata: quis puer iste erit? en behoort dus hier niet ter sprake te komen.

Luk. 1 : 72, 73. Ποιῆσαι ἔλεος μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ μνησθῆναι διαθήκης ἁγίας αὐτοῦ, ὅρκον ὃν ὤμοσεν πρὸς Ἀβραάμ· τὸν πατέρα ἡμῶν, τοῦ δοῦναι ἡμῖν κ. τ. λ.

Reeds Calvijn en Beza wilden κατὰ ὅρκον lezen en op hun

voetspoor J. Bos (bij Bowyer). — Vitringa P. (Observationes sacrae 1. 17) gist ὅρκου, ὅν, — Wassenbergh (t. a. pl. I bl. 62) vermeldt het gevoelen van J. Elsner, waarbij zich Valckenaer aansloot (zie ook Schediasma, p. 338). Deze meenen dat, hier evenals Mt. 41 : 42, I Kor. 10 : 16, eene attractie plaats heeft en dus de accusativus zeer op zijne plaats is. Bornemann (Schol. in Ev. Lucae 1830) staaft dit nog met de volgende voorbeelden, Luk. 20 : 17, Mark. 12 : 10, Hand. 10 : 36. Xenoph. Anab. III. 1. 6. I. 4, 15. Tevens merkt hij op: „Vaterus quid sibi voluerit non satis assequi me fateor, nam interpretatio ejus ita comparata est, ut cum δοῦναι videatur ὅρκον conjungere voluisse id, quod linguae leges non magis admittunt, quam probare argumenta poterunt, quibus interpretes utrumque casum cum μνησθῆναι copularunt." Dit laatste ziet waarschijnlijk op Kuinoel, die op voorgang van Euthym. Zigab. μιμνήσκεσθαι een accusativus laat regeeren, daarbij wijzende op de LXX. Jes. 63 : 7. Gen. 9 : 16. Ex. 20 : 8. Kan hierbij nog de getuigenis van Hom. Il. 6. 222. Herod. 7 : 18. Soph. O. R. 1057 worden aangevoerd, en vers 55 als bewijs gelden dat een werkwoord met twee casus kan worden geconstrueerd, toch meen ik aan het gevoelen van Elsner de voorkeur te moeten geven, omdat in het N. T. mij geen geval bekend is, waar μιμνήσκεσθαι met twee casus voorkomt. Aan verandering van den tekst behoeft dus niet gedacht te worden, daar ὅρκον zeer goed te verklaren is.

Luk. 1 : 76. Καὶ σὺ δὲ παιδίον προφήτης ὑψίστου κληθήσῃ· προπορεύσῃ γὰρ ἐνώπιον κυρίου ἑτοιμάσαι ὁδοὺς αὐτοῦ.

Schmidt (bij Bowyer) wil lezen προβήτης. Een lezer zal προβήτης niet begrepen en dus het bekende er voor in de plaats gesteld hebben. Het verband zou dit gevoelen kunnen

staven, daar waarlijk het volgende γάρ geen aanwijzing geeft aangaande iemand, op wien het N. Tische προφήτης doelen kan. De laatste benaming toch geldt van iemand, die den wil der goden aangaande de toekomst bekend maakt (προφήτης τῶν μελλόντων bij Plato), doch ook in ruimeren zin van een tolk der goden, dus iemand die uitspreekt wat hem door den Geest Gods wordt geopenbaard. Dit past niet bij: προπορεύσῃ ἐνώπιον κυρίου ἑτοιμάσαι ὁδοὺς αὐτοῦ. Eene samenstelling met βαίνω zou dus meer gewenscht zijn. Evenwel treffen wij noch in de klassieke letterkunde noch in het N. T. προβαίνω aan in den zin van voorafgaan (praeambulare). Het beteekent voortgaan, vooruitgaan, vooruitzetten; Euripides Or. 1407, ἀρβύλαν. Eur. Ph. 1412, κῶλον δεξιόν, of voortgang hebben, gelukken, Eur. Med. 1117, uitbreiden. Herod. 1. 134: προέβαινε τὸ ἔθος ἄρχον καὶ ἐπιτροπεῦον, vooruitbrengen; Pind. Od. 8. 63. τίς τρόπος ἄνδρα προβάσει. Zie ook Mt. 4:21, Mark. 1:19, Luk. 1:7, 18, 2:36. De gissing verdient derhalve geen goedkeuring. Προφήτης is te verklaren uit eene andere werkzaamheid van den voorlooper, nl. het roepen (Jes. 40:2, 3).

Luk. 1:78. Διὰ σπλάγχνα ἐλέους θεοῦ ἡμῶν, ἐν οἷς ἐπισκέψεται ἡμᾶς ἀνατολὴ [1]) ἐξ ὕψους.

Price (bij Bowyer [2])) wenscht te lezen: ἄνωθεν. Hij zegt:

---

1) Evenals bij ἥλιος, γῆ, οὐρανός, θάλασσα, μεσημβρία, kan ook bij ἀνατολή het lidwoord weggelaten worden, (zie Winer. Grammatik. S. 113), zoodat één argument van Price vervalt. — Segaar (Observationes philologicae et theologicae in Ev. Lucae cap. XI priora pag. 73), vergelijkt het gebruik van het lidw. bij het gebruik van het hebr. הַ en wijst op de volgende plaatsen: 1:32, 35, 76, 6:35, 8:28, Hebr. 7:1, Hand. 7:48.

2) Deze noemt ook Bentley als voorsteller van deze gissing. Valckenaer (Scholia ed. Wassenb. I. p. 65) meent dat Wetstein hiervan de schuld

„Corruptam a multis iam saeculis puto esse lectionem contextus Graeci, scribendumque ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἄνωθεν ἐξ ὕψους = visitavit nos desuper ex alto.” Meenende dat niet van Christus gesproken werd vond hij de gewone lezing aanstootelijk. Zijn ἐπεσκέψατο komt mij voor verwerpelijk te zijn voor de lezing van א*BL cop. syr.sch arm.sch ἐπισκέψεται, welk futurum in onderscheiding van den aor. (vers 68) gebezigd is. Ἀνατολή is het opgaan van de zon, Mt. 5 : 45, Openb. 7 : 2, Hom. Od. 12 : 4, Herod. 4 : 8, (Num. 24 : 17). Dit wordt door sommigen op den persoon overgebracht, met wiens optreden volgens Maleachi 4 : 2 de heileeuw begint. „Op grond waarvan ons bezoeken zal (Luc. 7 : 16. Judith 8 : 33. Sir. 46 : 14. Xenoph. Cyr. 5 : 4, 10.) het Messiaansche heil.” Dezen, die van oordeel zijn dat צֶמַח, door de LXX door ἀνατολή vertaald (Jes. 4 : 2. Jer. 23 : 5. 33 : 15. Zach. 2 : 8. 6 : 12), hier niets ter verklaring zou kunnen bijbrengen met het oog op ἐξ ὕψους en ἐπιφᾶναι, vergeten, dat bij de verschillende beteekenis van ἀνατολή tot verklaring ἐξ ὕψους kan zijn toegevoegd, צֶמַח oorspronkelijk beteekent: splenduit, explenduit, en ἐπιφαίνειν als schijnen, licht geven, niet kan worden gebezigd. Dit brengt ons tot de gissing van Michelsen (Studiën, 1881, bl. 161). Volgens dezen is de zin met ἀνατολή onverstaanbaar, omdat men aan ἐπιφᾶναι als neutrum blijft vasthouden. Neemt men het actief en dus ἀνατολή in den acc., dan is de zin duidelijk: „God heeft ons bezocht, om een licht uit den hooge te doen schijnen over...” Is het futurum, om de genoemde reden waarschijnlijker, de acc. kan (met het oog op de schrijfwijze in de HSS.) gemakkelijk in een nom. veranderd

---

draagt: „incogitanter etiam in editione sua nupera Wetstenius minime coctam Pricaei conjecturam contribuit Bentleio, qui nihil dabat, nisi lenta cogitatione subactum.” — Ellis (Bentlei Critica Sacra) blijkt dan ook die gissing niet te kennen.

zijn. Wij besluiten alzoo met Dr v. d. Sande Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 160) dat de conjectuur van Price onnoodig is. De gissing van Venema (bij Verschuir, Opuscula pag. 367), ὡς ἀνατολή te lezen, verdient geene aanbeveling. Deze gaat uit van de onderstelling, dat God het subject is. Het verband is hier tegen. Hoe kan God worden vergeleken met een opgang uit de hoogte? Bovendiën verschijnt Hij niet aan de v. 79 bedoelden.

Luk. 2 : 2. Αὕτη ἀπογραφὴ ἐγένετο πρώτη ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου.

Bij de behandeling van deze plaats moet worden in het oog gehouden, dat ten tijde van Jezus' geboorte niet Quirinius, maar Q. Sentius Saturninus proconsul van Syrië was. Op dezen volgde Q. Varus, daarna eerst P. Sulpicius Quirinius. Tusschen Saturninus en Quirinius ligt eene tijdsruimte van ± 10 jaren (Tertullianus adv. Marc. 4, 19 en Joseph. Antiquit. 17, 5, 2). Judaea behoorde toen nog niet tot de Romeinsche wingewesten, zoodat er dus van een census geen sprake kon wezen [1]). Er moet dus ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις (vers 1) iets hebben plaats gehad, dat, van de Romeinsche regeering uitgaande, en zich tot Judaea uitstrekkende, met den naam ἀπογραφή kon bestempeld worden. Wat is ἀπογραφή? Men onderscheide het van ἀποτίμησις. Dit beteekent schatting, census, van ἀποτιμάω. Ἀπογραφή is de opteekening, die

1) Dit tegen Bengel, die bij πρώτη (Gnomon p. 141) opmerkt: „prima, respectu Iudaeorum, qui antea citra censum tributa penderant." — Eerst na de regeering van Archelaus is Judaea schatplichtig geworden en bij Syrië ingelijfd (759). Onder de regeering van Herodes Magnus, die als rex socius aan den Romeinschen staat verbonden was, kon Augustus wel eene telling, niet eene schatting eischen.

natuurlijk met verschillend doel kan plaats hebben. Te vergeefs trachten Bretschneider (Lexicon Manuale p. 43) en Weiss (Comm. op Lukas) het onderscheid uit te wisschen, de laatste door er op te wijzen, dat in vers 2 *ἀπογραφή* en *ἀποτίμησις* op gelijke lijn gesteld worden, en de *ἀπογραφή* in allen gevalle het wezenlijk bestanddeel der *ἀποτίμησις* vormt, de andere door bij census aan te teekenen: „qui fiebat, cum cives nomina reditus quaestum apud censores profitebantur, qui, quae quisque professus fuerat, in tabulas referebant." Een beroep op vers 2 baat niet, daar het niet vaststaat, dat dit een bestanddeel is van den echten tekst en dus een afschrijver *ἀπογραφή* en *ἀποτίμησις* kan verward en op eene lijn gesteld hebben. *'Απογραφή* ziet op het vooraf- gaande feit van het schrijven, *ἀποτίμησις* op het betalen. In Hand. 5 : 37 (door Bretschneider aangehaald) is *ἀπογραφή* als pars pro toto gebezigd, zie Josephus Ant. 18, 1, 1, *τιμητὴς τῶν οὐσιῶν*. Wij hebben hier dus niet aan een' census (*ἀποτίμησις*) te denken. Met Weiss verwerpen wij het gevoelen van Wieseler. Deze denkt aan een census, die zich slechts tot de bewoners der provinciën uitstrekte en in achtereenvolgende jaren met inachtneming van de eigenaardigheden van iedere provincie uitgevaardigd werd. Lukas spreekt van *πᾶσα ἡ οἰκουμένη* 1) en stelt zich voor (vers 3) dat met het *ἀπογράφεσθαι*

---

1) Dat *οἰκουμένη* = de bewoonde wereld, in dit bepaalde geval het Romeinsche rijk aanduidt, is het gevoelen van verreweg de meeste uitleggers. — De voorbeelden door Kuinoel (t. a. pl. bl. 316) aangebracht kunnen mij niet overtuigen, dat hier aan Judaea moet gedacht worden. — *Οἰκουμένη* bepaald gebezigd put zijne beteekenis uit het verband waarin het voorkomt. — Dit verband eischt hier in geen geval Judaea (Syrië zou nog te verdedigen zijn), maar ontegenzeggelijk het Romeinsche rijk (*Καίσαρος Αὐγούστου*). Luk. 21 : 20, 21 bewijst niet dat in vers 26 *οἰκουμένη* Judaea beteekent. In vers 25 begint een nieuw gedeelte (zie Mt. 24 : 29 en Mark. 13 : 24—26); men zie ook Mt. 24 : 14. — In Hand. 11 : 28 en

terstond een begin wordt gemaakt. Het komt mij waarschijnlijk vóor, dat hier gesproken wordt van een maatregel, door Augustus genomen, ten einde te weten te komen, hoe groot het aantal zijner onderdanen was en wat ieder van hen bezat. Deze opschrijving had dus plaats onder Saturninus, terwijl ± 10 jaren later onder Quirinius de bekende schatting (census *ἀποτίμησις*) werd opgelegd. Op verschillende wijzen heeft men getracht deze feiten met Luk. 2 : 2 in overeenstemming te brengen.

Sommigen leggen den nadruk op het ontbreken van het lidwoord bij *πρώτη* en vertalen: zij geschiedde eerst —, kwam niet eerder tot stand vóór —. Niettegenstaande het betoog van Stemler (Studiën, V, bl. 341), zich aansluitende bij A. Kluit (Vindiciae articuli *ὁ*, *ἡ*, *τὸ* in Novo Test. 1768—1771) en Stokmann (Stosch, Museum criticum, vol. II, fasc. I.), geloof ik dat deze vertaling *ὕστερον* zou geeischt hebben. De ordinalia kunnen met en zonder het artikel voorkomen, zie Thucydides, II, 70. 5, IV. 90. 3, zoodat aan het ontbreken geen gewicht te hechten is. Bovendien geeft dit gevoelen aan de woorden eene beteekenis, die eerder van een interpolater, dan van Lukas te verwachten is. Zie ook van Manen t. a. pl., bl. 192.

Lange (Leben Jesu, II, 1, p. 94), Hofmann (Weissag. und Erf. II, p. 54) en anderen volgen Paulus, die op *αὕτη* den nadruk legt. „De eerste opteekening zelf geschiedde onder Quirinius, het bevel reeds ten tijde van Jezus' geboorte." Bij deze opvatting doet zich de vraag voor: waartoe deze

---

Joseph Ant. 8, 13, 5 kan *οἰκουμένη* door het verband Judaea aanduiden, maar dit bewijst niets voor deze plaats. Dat de Hebreën Judaea הָאָרֶץ of כָּל־הָאָרֶץ noemden bewijst niet dat Judaea *οἰκουμένη* genoemd wordt. — In de aangehaalde plaatsen, Ruth. 1 : 1, 2 Sam. 24 : 28, vertalen de LXX niet *οἰκουμένη* maar *γῆ* (nl. land).

vermelding, die terstond door vers 3 zou zijn tegengesproken, waarin de uitvoering van het bevel bericht wordt? Is de plaats van αὕτη vóór ἀπογραφή niet vreemd? Moet bovendien om deze beteekenis te verkrijgen αὕτη wel uitgedrukt zijn? Waartoe de opmerking dat de beschrijving zelve de eerste is? Moest dan niet liever gelezen worden: αὕτη ἀπογραφὴ πρώτη αὕτη ἐγένετο κ. τ. λ.?

Calvijn (ook Köhler, Gerlach en anderen) meent, dat onder het tweede bestuur van Quirinius eerst uitgevoerd is, wat onder het eerste reeds bevolen was. Deze meening geeft aan ἐγένετο eene beteekenis, die het niet heeft. Ook is volstrekt niet te bewijzen, dat Quirinius tweemalen proconsul van Syrië geweest is (gelijk Webster, The Syntax and Synonyms of the Greek Testament, p. 239 beweert). De woorden ITERUM SYRIAM van de Tiburtijnsche inscriptie zijn niet duidelijk genoeg, omdat er iets aan den zin ontbreekt en men dus niet weet, waarbij ITERUM te plaatsen. Beza stemt dit toe maar meent dat ἡγεμονεύοντος in breederen zin moet worden opgevat (zoo ook Casaubonus, Scaliger, Grotius en anderen). Terecht onderstelt Beza dat πρώτη met het oog op eene δευτέρα van Quirinius gezegd is. Aan een eersten census in het Romeinsche rijk kan niet worden gedacht en evenmin aan een eersten in Judaea. Quirinius zou als buitengewoon gezant des keizers die ἀπογραφή in Syrië geleid hebben. Beza beroept zich op de gunst, die Q. genoot, op een bericht in Tac. 3:48, dat spreekt van een bijzondere opdracht in het Oosten aan Q. gegeven en op de analogie met den door Germanicus uitgevoerden gallischen census (Tac. 1:31). Hiertegen is aan te voeren, dat dit gebruik van ἡγεμονεύειν nog moet bewezen worden, het bericht van Tacitus niet van Syrië spreekt en eene verwarring plaats heeft tusschen ἀπογραφή en ἀποτίμησις, een van welke ten opzichte van de andere πρώτη genoemd wordt. Van grond ontbloot is ook de meening

van Gerlach: „Quirinius zou als legatus proconsulari potestate den proconsul ter zijde gestaan hebben," en van Aberle: „Quirinius was wel tot proconsul benoemd, maar werd als rector juventutis van den keizerlijken kleinzoon in Rome teruggehouden." Aan een proleptisch gebruik van ἡγεμονεύοντος te denken (Lardner bij Bowyer) verbiedt het eenvoudige der constructie, waarin ὕστερον op zijne plaats zou geweest zijn.

Venema (in Verschuirii Opuscula p. 367) en Kuinoel (Comm. op Lucas, bl. 319) stellen voor te lezen: αὕτη ἡ ἀπογραφὴ πρώτη· ἡ β (i. e. ἡ δεύτερα) ἐγένετο ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου. Valckenaer (Wassenbergh, I, t. a. pl. bl.. 70 en Schediasma p. 359) sluit er zich bij aan. Hij meent dat die twee letters gemakkelijk kunnen zijn uitgevallen. Tegen deze conjectuur, die Venema zelf terugnam, moet worden aangevoerd, vooreerst, dat voor eene onwillekeurige weglating van HB niet zoo heel gemakkelijk aanleiding was, en ten tweede, dat zij weder doet denken aan eene πρώτη ἀπογραφή in Judaea [1]). Waarom anders de bijvoeging vers 2[b], daar de datum van een feit, dat de πᾶσα οἰκουμένη aanging, toch niet aangeduid wordt door de regeering van een vorst in een klein onderdeel. Bovendien stelt Venema de opschrijving onder Saturninus en den census onder Quirinius op gelijke lijn en noemt deze met denzelfden naam, hetgeen niet goed te keuren is.

Erasmus, Perizonius, Alberti, Tholuck, Caspari en anderen meenen dat πρώτη zooveel beteekent als πρότερος, terwijl de volgende genitivus door den comparativus geregeerd wordt.

---

1) Aan eene πρώτη ἀπ., die zich, van de Rom. regeering uitgaande, tot Judaea zou uitgestrekt hebben, kan Venema niet gedacht hebben, daar Judaea eerst in 759 provincie werd. Evenmin aan eene πρώτη ten opzichte van Quirinius, — want juist van de tweede wordt in tegenstelling met deze gezegd, dat zij onder hem plaats had.

Dit gevoelen, door Valckenaer eene mera divinatio genoemd, brengt hem tot den uitroep: „Profecto mirandum est, homines eruditissimos in ejusmodi interpretationum ludibria a praejudicatis opinionibus perductos labi." Mij dunkt, te recht. Met hand en tand moest dit vers in den tekst gehouden en dus eene verklaring gezocht worden, die niet met de geschiedenis in strijd was. Doch waartoe diende dan toch die mededeeling van Lukas? Wat bedoelde hij er mede, en hoe kwam zij met het oog op ἐν ταῖς ἡμέραις hier te pas (zie ook Dr van de Sande Bakhuyzen, t. a. pl. bl. 161 en Winer, Grammatik. S. 229)? De superlativus wordt wel eens in plaats van den comparativus gebruikt, maar de voorbeelden, door de genoemde geleerden aangehaald, geven volstrekt niet het voldoende bewijs, dat πρώτη, gebezigd zooals hier, ooit in de beteekenis van antequam zou kunnen voorkomen: Sophocles, Ant. 637, 701, 703. Jer. 29:2. Joh. 1:15; 15:18. Herod. 2:2; 9:27. Ook is het met de soberheid van Lukas' stijl onvereenigbaar en niet te onderstellen, dat hij een woord in eene ongewone beteekenis zou gebruikt hebben, als de gewone de lezers op het dwaalspoor brengen kon. Lukas zou den zin aldus hebben geformuleerd: πρὸ τοῦ of πρίν of πρὶν ἢ ἡγεμονεύειν, zie 2:21, 22:15. Hand. 23:15:

De gissing van Bouillier (bij Bowyer) eerst overgenomen door Uloth (Godgeleerde Bijdragen 1858, bl. 881) te lezen πρὸ τῆς (sc. ἀπογραφῆς) is niet aan te bevelen. Uloth gaf haar dan ook later op. Αὕτη ἀπογραφὴ ἐγένετο πρὸ τῆς ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου. Hoe omslachtig uitgedrukt en hoe zonder eenige analogie! Waar is bij de N. Tische schrijvers een voorbeeld van eene dergelijke ellipse te vinden? Behalve dat deze conjectuur de varianten niet verklaart, gelden hier dezelfde bezwaren als bij de gissing van Venema. Ook heeft de zin veeleer het voorkomen van eene glosse dan van eene

aanteekening van Lukas. Hetzelfde geldt met betrekking tot de conjectuur van Michaëlis (Einleitung S. 69), πρώτη ἐγένετο πρὸ τῆς ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου.

Mede om de geschiedenis met den overgeleverden tekst in overeenstemming te brengen giste Huetius [1]), in plaats van ΚΥΡΗΝΙΟΥ te lezen: ΚΥΝΤΙΛΙΟΥ of Κ. ΟΥΑΡΟΥ. In Josephus Ant. 5 : 2. 13 : 5 lezen wij wel dat Varus Saturninus opvolgde, maar niet, dat hij tijdens de geboorte des Heeren proconsul was. Ook is niet duidelijk hoe deze woorden door onwillekeurige of opzettelijke verandering zullen verminkt zijn. Door op deze wijze den tekst geweld aan te doen, zou men dus niets uitrichten. Hetzelfde geldt van de conjectuur van Valesius (Eusebius Hist. Eccles. 1. 5). Uitgaande van de woorden van Tertullianus: „census constat actos in Judaea per Sentium Saturninum," gist hij, dat er oorspronkelijk gestaan heeft: ἡγεμονεύοντος ΣΑΤΟΥΡΝΙΝΟΥ. Wat kan de reden zijn, dat dit in de HSS. opzettelijk in ΚΥΡΗΝΙΟΥ veranderd is. Ook is het niet waarschijnlijk, dat men juist eene verkeerde opgave in de plaats van eene juiste zou vermelden? Voor de curiositeit vermelden wij de conjectuur van Heumann, ΚΡΟΝΙΟΥ, als vertaling van Saturninus. De eigennamen werden niet vertaald.

De conjectuur van Linwood, te lezen πρώτῳ ἔτει, is evenmin met de geschiedenis in overeenstemming als de lezing die zij tracht te verbeteren, en daarom te verwerpen. Weiss meent de echtheid van het vers hierdoor waarschijnlijk te kunnen maken, dat de vroegere werkzaamheid van Quirinius in het Oosten hem „in allmähliger Verdunkelung und Vermengung der Erinnerungen zum Praeses Syriën jener Zeit machte, da er es später war, und dass man die beregte

---

1) Bowyer schrijft deze gissing ten onrechte aan Beza toe.

Katastrirung zu einem Census machte, weil er später als Statthalter wirklich einen Census verwaltet hat, aus welcher Vermengung der Zeit und Sache zugleich folgte, die ἀπογραφή als πρώτη, welche ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου geschehen zei, zu bezeichnen. So hat Lucas was wirklich geschehen ist, in der irrigen Gestalt, welche es von der Tradition empfangen hat, berichtet." Wij kunnen er ons niet mede vereenigen. Het is onwaarschijnlijk dat Lukas, in strijd met zijne gewoonte, eene onware overlevering voetstoots zou hebben overgenomen. Wij hebben immers geen reden er aan te twijfelen, dat hij alles ἀκριβῶς zal hebben onderzocht (1:3). Ook is de tijdsruimte, verloopen tusschen de regeering van Saturninus en het op schrift brengen van dit Evangelie, zoo lang niet, dat men ten opzichte van algemeen bekende feiten eene „Verdunkelung und Vermengung der Erinnerungen" kan aannemen. Over het ondersteld gebruik van ἡγέμων zie men boven.

Mij dunkt, dat v. d. Sande Bakhuyzen den weg wijst. Een later afschrijver meende aan den rand te moeten opteekenen: „dit was de (bekende) census onder Quirinius." Een volgende voegde er bij: πρώτη, nl.: dit was de eerste; omdat hij de fout opmerkte en de ἀπογραφή met de opteekening verwarde. Zie ook Bowyer.

Luk. 2:11. Ὅτι ἐτέχθη ὑμῖν σήμερον σωτήρ, ὅς ἐστι Χριστὸς κυρίου, ἐν πόλει Δαυείδ.

Het gevoelen van Markland (bij Bowyer), uitgaande van de lezing: ὅς ἐστι Χριστὸς κύριος, de woorden, ὅς ἐστιν χριστὸς κύριος te schrappen, door Heringa (Vertoog bl. 402) bestreden, voor v. d. S. Bakhuyzen (Verhandeling bl. 161) boven twijfel verheven, is te vinden in 71 en g^{scr}, en behoeft dus hier niet ter sprake te komen.

Valckenaer (Schediasma, pag. 336) stelt voor te lezen: ὅς ἐστιν ὁ Χριστός, evenals kort te voren ὅτι ἐτέχθη ὑμῖν ὁ σωτήρ. Hierbij sluit zich v. d. S. Bakhuyzen aan. Ik meen te recht. De herders behoorden tot diegenen, die bepaald een redder verwachtten (zie ook 2 : 15, 20). Het spraakgebruik Χριστός dagteekent van later tijd. De geboorte van den Gezalfde des Heeren wordt bekend gemaakt (vers 26). De genitivus κυρίου zonder lidw. komt ook vers 9 en 39 voor, weshalve wij aan de lezing van syr^{hr}, door Michelsen (Studiën 1881, bl. 161) als gissing van Gersdorf vermeld, de voorkeur geven, te meer omdat wij in dit geval het lidwoord niet noodig hebben. Wel is waar kan $\overline{\text{KC}}$ na $\overline{\text{XC}}$ gemakkelijk zijn uitgevallen; dat het er echter zonder lidwoord zou gestaan hebben, komt mij onwaarschijnlijk voor. Neemt men aan, dat het door vergissing uit $\overline{\text{XC}}$ ontstaan is, dan moet $\overline{\text{XC}}$ tweemalen geschreven zijn geweest, daar de lezing ὅς ἐστι κύριος niet aangetroffen wordt.

Luk. 2 : 14. Δόξα ἐν ὑψίστοις θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία.

De gissing van Markland (bij Bowyer), na εἰρήνη te lezen ἡ ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, komt mij voor niet aannemelijk te zijn. Waarschijnlijk wordt ἡ ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία als subject gedacht, waarvan δόξα (= oorzaak van lof) en εἰρήνη (= oorzaak van lof of heil) praedicaten zijn met een verzwegen ἐστι. Meent Markland bij εὐδοκία het lidwoord te moeten plaatsen, wij vragen, waarom niet bij δόξα en bij εἰρήνη? Dit is, dunkt mij, een vereischte. Daar nu vóór δόξα en εἰρήνη het lidwoord moeielijk kan zijn uitgevallen, besluiten wij, dat het bij εὐδοκία ook niet gestaan heeft, hoewel H na H gemakkelijk kan zijn overgeslagen.

Verkeerdelijk noemt Bowyer (zie ook v. Manen, t. a. pl.,

bl. 192) als gissing van Beza, de woorden *ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία* als interpolatie te beschouwen. Beza was een voorstander van de lezing *εὐδοκίας*, die hier niet ter sprake behoeft te komen. Hetzelfde geldt van de meening van Andr. Osiander, N. T. Gr. 1537, pag. 38 (vermeld door Reuss, Bibliotheca N. T. Graeci, 1872) *εἰρήνη ἀνθρώποις εὐδοκία*. Blijkens de vertalingen en aanhalingen van kerkvaders werd *ἐν* in verscheidene HSS. weggelaten. De plaatsing van het komma blijft hier buiten behandeling, eveneens het iota subscriptum (*εὐδοκίᾳ*, gissing van Mörl. Schol. Crit. et Philol., ad Cod. Sacr. loca. p. 124), daar dit in de unciaal HSS. niet geschreven werd (zie Prolegomena ed. VIII. Tischendorf. Scrips. C. R. Gregory, p. 109).

Luk. 2 : 21. *Καὶ ὅτε ἐπλήσθησαν ἡμέραι ὀκτὼ τοῦ περιτεμεῖν αὐτόν, καὶ ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦς κ. τ. λ.*

Het gevoelen van Gersdorf (Beiträge zur Sprachcharakteristik S. 243) gesteund door Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., bl. 162), bestreden door Bornemann (Schol. in Ev. Lucae p. 24) in aansluiting aan Kuinoel (Comm. op Lucas bl. 335) — vgl. ook Winer (Grammatik S 562) —, *καί* voor *ἐκλήθη* weg te laten, is eene keuze uit verschillende lezingen en behoort hier dus niet behandeld te worden. D 13, 69, 124, 346 it(pl.) vg. cop edd. en andere laten *καί* weg. Vgl. Michelsen Studiën bl. 156.

Luk. 2 : 29. *Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, δέσποτα, κατὰ τὸ ῥῆμά σου ἐν εἰρήνῃ.*

Wassenbergh (t. a. pl. I. bl. 80 noot) wil door de verandering van *ἀπολύεις* in *ἀπολύοις* de enallage temporum ver-

mijden, die Valckenaer hier meende aan te treffen. Het komt mij voor dat het argument van Bornemann (Schol. in Ev. Lucae. ad h. l.) „nihil opus est optativo, quo absolute usurpato quam parce horum librorum auctores usi fuerint," geen steun verdient, daar de optativus in onafhankelijke zinnen nog wel voorkomt en dus hier ook kan gebruikt zijn. Zie Hand. 8 : 20, Rom. 15 : 5, Phil. 20, 1 Petr. 1 : 2, 2 Petr. 1 : 2, 1 Thess. 3 : 11, 5 : 3, 2 Thess. 3 : 5. — Er is hier evenwel geen reden tot verbetering, daar praesens pro futuro een gewoon verschijnsel is, eene nabij zijnde handeling uitdrukkende, die zonder twijfel zal plaats hebben. (Winer. Gramm. S. 249). Bij den optativus zou *νῦν* beter na het verbum geplaatst zijn.

Luk. 2 : 32. *Φῶς εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν καὶ δόξαν λαοῦ σου Ἰσραήλ.*

Wat de reden kan geweest zijn, die Wetstein (Proleg. N. T.) en Alberti (Bowyer) deden besluiten, voor *ἀποκάλυψιν* in de plaats te stellen *ἀνακάλυψιν*, is mij niet recht duidelijk. Hebben de ww. *ἀνακαλύπτω* en *ἀποκαλύπτω* de negatieve beteekenis gemeen: velamen retraho, de positieve: manifestum facio, van welke hier sprake is, wordt alleen bij *ἀποκαλύπτω* en *ἀποκάλυψις* gevonden. *Ἀνακάλυψις* komt in het N. T. niet voor. De conjectuur is dus af te keuren.

Luk. 2 : 38. *Καὶ αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἐπιστᾶσα ἀνθωμολογεῖτο τῷ θεῷ καὶ ἐλάλει περὶ αὐτοῦ πᾶσιν τοῖς προςδεχομένοις λύτρωσιν Ἱερουσαλήμ.*

De meening van Piscator en Markland (by Bowyer) te lezen *Ἰσραήλ* in plaats van *Ἱερουσαλήμ*, door v. d. S. Bak-

huyzen (t. a. pl. bl. 162) op grond van vers 25, 32, 24:21, en de gemakkelijke verwisseling van ιηλ en ιλημ, zeer waarschijnlijk geacht, behoeft hier niet ter sprake te komen; zie de lezing van a. g[1]. (130[lat]. Const. [3], [1], [2]). Vgl. Michelsen, Studiën 1881, bl. 157.

Luk. 2:42, 43. Καὶ ὅτε ἐγένετο ἐτῶν δώδεκα, ἀναβαινόντων αὐτῶν κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς, καὶ τελειωσάντων τὰς ἡμέρας, ἐν τῷ ὑποστρέφειν αὐτοὺς ὑπέμεινεν Ἰησοῦς ὁ παῖς ἐν Ἱερουσαλήμ, καὶ οὐκ ἔγνωσαν οἱ γονεῖς αὐτοῦ.

Met Dr v. d. S. Bakhuyzen (Verhandeling bl. 162) meen ik, op voetspoor van Dr J. H. Holwerda (De betrekking van het verstand enz. bl. 42), aan de lezing ἀναβαινόντων (volgens ℵABKLXΠ 33, 72, 114 en andere) de voorkeur te moeten geven. Door opzettelijke verandering laat zich gemakkelijker ἀναβάντων uit ἀναβαινόντων verklaren, dan ἀναβαινόντων uit ἀναβάντων. Het praesens kon met het oog op τελειωσάντων eerder aanstoot geven dan de aoristus. Het gevoelen van de Wette, dat ἀναβαινόντων niet deugt, kan ik dus niet goedkeuren. Met Holwerda eene invoeging aan te nemen acht ik niet noodzakelijk. Deze geleerde meent op de volgende wijze te moeten lezen: καὶ ὅτε ἐγένετο ἐτῶν δώδεκα, ἀναβαινόντων αὐτῶν κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς [πρῶτον αὐτὸς συνανέβη αὐτοῖς]. Καὶ τελειωσάντων κ. τ. λ. „Dit vermoeden", zegt hij, „wordt niet weinig daardoor bevestigd, dat men op deze wijze eerst duidelijk inziet, wat de woorden κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς beteekenen. Want, dat de gewoonte van het feest het medebracht, dat men naar Jeruzalem opging, was overbekend en behoefde niet te worden herinnerd. Ook had Lukas dit vers 41 reeds te kennen gegeven. Maar, dat men de jongens, als zij hun twaalfde jaar hadden bereikt, voor het eerst naar het feest medenam, dit diende wel, inzonderheid voor lezers,

die met joodsche gebruiken minder bekend waren, te worden vermeld." [1]) Ik meen echter dat ἀναβαινόντων zonder deze invoeging te verklaren is. De woorden beteekenen dunkt mij: „toen zij op reis waren gebeurde op den terugtocht het volgende." 'Αναβαίνω (= opgaan naar Jeruzalem Mt. 20 : 17), wordt hier niet gebezigd in tegenstelling van terugkeeren. Dit bedoelt ook Weiss (Comment. op Lukas) wanneer hij zegt: „es soll bemerkt werden, dass bei ihrem diesmaligen Heraufziehen und zwar als sie das Fest vollendet hatten, das Folgende sich ereignete." Κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς ziet op de wijze van reizen, nl. als die der karavanen. Behoeft de aanwijzing dat Jezus als בֶּן הַתּוֹרָה of בֶּן מִצְוָה het recht had om mede op te trekken, niet uitdrukkelijk te worden vermeld, daar men dit uit het verband kan opmaken, de woorden ὅτε ἐγένετο ἐτῶν δώδεκα kunnen gebezigd zijn, om hetgeen in vers 46 en 47 gezegd wordt duidelijker te doen uitkomen, en dus met ὑπέμεινεν verbonden worden. De constructie καὶ τελειωσάντων τὰς ἡμέρας in verband met het volgende ἐν τῷ ὑποστρέφειν, en de vermelding van 'Ιησοῦς, is duidelijker wanneer de zin doorgaat dan wanneer met καί een andere zin begint.

Voor de conjectuur van Griesbach (Heringa, t. a. pl., bl. 430), alleen te lezen καὶ οὐκ ἔγνωσαν, zonder 'Ιωσὴφ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ (ACXΓΔΛΠ en andere), of οἱ γονεῖς αὐτοῦ (ℵBDL 1. 13. 33. 118. 131 en andere), verwijs ik naar het gezegde op bl. 108.

---

1) Zie ook Kuinoel (Comm. bl. 350): „vel subintelligendum est τότε καὶ αὐτὸς ἀνέβη, tunc et ipse una cum iis profectus est, vid. ad 2 : 21, vel verba ὅτε ἐγένετο ἐτῶν δώδεκα referri debent ad ὑπέμεινεν v. 43, ita ut interjecta verba a reliquis parentheseos nota sejungantur."

Luk. 2 : 49. Οὐκ ᾔδειτε ὅτι ἐν τοῖς τοῦ πατρός μου δεῖ εἶναί με;

De meening van Gersdorf (Beiträge, S. 270), Markland (ad Lys. p. 392), Kuinoel (Comm. bl. 355) en anderen, bestreden door Bornemann (Schol. ad h. l.), ἐν τοῖς οἴκοις te lezen, of οἴκοις als uitgevallen er bij te denken, behoeft hier niet besproken te worden. Zie syr. en arm.

Luk. 3 : 2. Ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα ἐγένετο ῥῆμα θεοῦ ἐπὶ Ἰωάννην τὸν Ζαχαρίου υἱὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Reuss (Bibliotheca N. T. Graeci, pag. 94) zegt in een N. T. van het jaar 1715 gevonden te hebben Ἄννα καϊάφα, waarvan hij niet weet, of het eene gissing dan wel eene fout is. Het komt mij voor dat het eene fout is. Het oog is afgedwaald en heeft in plaats van tweemalen ééns καί geschreven. Kenden wij het HS., wij zouden kunnen weten, of de numerus, waarin ἀρχιερεύς daar voorkomt, tot eene mogelijke opzettelijke verandering of gissing aanleiding gegeven kan hebben. Daar de naam Ἄννας Καιάφας elders niet voorkomt, geloof ik aan twee namen te moeten denken en daarbij aan de lezing ἀρχιερέως de voorkeur te moeten geven, omdat deze eerder aanleiding tot varianten kan gegeven hebben dan ἀρχιερέων. Terwijl Kaïaphas hoogepriester was (Mt. 26 : 3), behield zijn schoonvader Annas nog zeer veel invloed, gelijk uit Joh. 18 : 12 blijkt, zoodat hij niet slechts in naam ἀρχιερεύς genoemd werd, maar ook mederegeerde. Daar hij de oudere was staat zijne naam vooraan.

Luk. 3 : 7. Ἔλεγεν οὖν τοῖς ἐκπορευομένοις ὄχλοις βαπτισθῆναι ὑπ᾽ αὐτοῦ· γεννήματα ἐχιδνῶν, τίς ὑπέδειξεν ὑμῖν φυγεῖν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς;

Maldonatus (bij Bowyer) gist τίς ὑποδείξει ὑμῖν κ. τ. λ. Ik

meen te recht. Ligt de verandering van ΥΠΟΔΕΙΞΕΙΤΜΙΝ in ΥΠΕΔΕΙΞΕΝΥΜΙΝ voor de hand, eene waarschuwing voor de toekomst is in het verband meer gepast dan eene vraag met betrekking tot het verledene. Niemand zal hun als de groote beslissing plaats heeft (vers 9) Mt. 3: 12, aanwijzing kunnen doen om aan de straf te ontkomen. Daarom moesten zij zich bij tijds bekeeren en zich niet verontschuldigen door op hunne afkomst te wijzen; aan οὖν wedervaart nu recht. De aor. φυγεῖν kan geen bezwaar opleveren, daar ook bij de lezing ὑπέδειξεν het ontvluchten toekomstig gedacht wordt. Wat beteekent en bedoelt de vraag met den aoristus? Hoe vreemd volgt dan οὖν! Van eene berispende vraag naar den aanwijzer zou dan eerst sprake zijn, wanneer ten gevolge van de aanwijzing uit de daden der aangesprokenen kon opgemaakt worden, dat zij op eene verkeerde wijze den toekomenden toorn ontvluchtten. Doch hoe is dat te denken?

Luk. 3: 21. Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ βαπτισθῆναι ἅπαντα τὸν λαὸν καὶ Ἰησοῦ βαπτισθέντος καὶ προσευχομένου ἀνεῳχθῆναι τὸν οὐρανόν,

Markland (bij Bowyer) wijdt een lang betoog aan de verdediging van de gissing, dat vóór Ἰησοῦ τοῦ zal uitgevallen zijn. Dit heeft mij echter niet kunnen overtuigen, dat voor Ἰησοῦς eene uitzondering te maken is op den regel dat de N. T.ische schrijvers in het gebruik van het lidwoord bij eigennamen zich niet aan regels binden. Daar Ἰησοῦς een gewone eigennaam was moest het lidwoord uitdrukken, dat bij den doop hier niet aan een zekeren, maar aan den bekenden Jezus gedacht werd. Doch is dit de kracht van het lidwoord? Is deze regel overal toe te passen waar het lidwoord wordt weggelaten? Een sprekend bewijs hiertegen is hetgeen Markland zelf aanhaalt, dat na ἀποκρίθη bij de Evangelisten 18 malen

het lidwoord vóór Ἰησοῦς geplaatst en 6 malen weggelaten wordt. Hij spreekt natuurlijk van den door hem gebruikten tekst. Zie hetgeen Franssen (Beoordeeling van de Conjecturen op den tekst van het Evangelie van Mattheus bl. 78) dienaangaande opmerkt.

Luk. 3 : 22. *Καὶ καταβῆναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον σωματικῷ εἴδει ὡς περιστερὰν ἐπ' αὐτόν, καὶ φωνὴν ἐξ οὐρανοῦ γενέσθαι κ. τ. λ.*

Uitgaande van de lezingen bij de drie andere Evangelisten, Mark. 1 : 10, Mt. 3 : 16 en Joh. 1 : 32, zegt Valckenaer (Schediasma pag. 360): „Lucam quoque scripsisse suspicor: *καταβῆναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡσεὶ περιστερὰν ἐπ' αὐτόν*, interpretandi causa hic adjectum *σωματικῷ εἴδει*, hinc natam lectionem receptam, quam in sui temporis exemplari non legit Chrysostomus." Wassenbergh (de Glossis N. T. p. 43) sluit zich bij hem aan: „Optime! Nam *ὡσεί* comparationi modo inservit, remque reï assimilat. Et quis tandem est, qui *τὸ ἄτοπον*, quod additamento huic absurdo inest, e sacro contextu non sublatum cupiat?" Wij kunnen hierbij voegen, hetgeen Tischendorf VIII mededeelt van Euseb. steph. suppl. 270, en besluiten dat hier tusschen verschillende lezingen eene keus behoort gedaan te worden. In allen gevalle komt het mij onwaarschijnlijk voor dat een kantteekenaar *οὐ σωματικῷ εἴδει* ter verklaring zou hebben opgeschreven, daar *ὡς περιστεράν* volstrekt geen tegenstelling vormt met *σωματικῷ εἴδει*, ja veeleer explicatie zou kunnen zijn.

Luk. 3 : 23. *Καὶ αὐτὸς ἦν Ἰησοῦς ἀρχόμενος ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα, ὢν υἱὸς ὡς ἐνομίζετο Ἰωσήφ, τοῦ Ἡλεί.*

Naar waarheid zegt Bornemann (t. a. pl. bl. 31) van deze plaats: „Haec verba una cum variarum lectionum, quibus

scatent, farragine, eam habent indolem, ut si omnia ad amussim exigere quis voluerit, singulari opus sit disputatione." Wat al verklaringen en meeningen zijn er niet betreffende dit vers voorgedragen! Het komt mij voor dat *αὐτός* (met de meeste getuigen) kan behouden worden. Van hem zelf, wien het gebeurde in vers 22 gold, wordt het begin van de door dat gebeurde gewijde loopbaan medegedeeld (zie Mt. 3 : 4, *αὐτὸς δὲ ὁ Ἰωάννης εἶχε τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ ἀπὸ τριχῶν καμήλου καὶ ζώνην δερματίνην κ. τ. λ.*) Mocht dit sommigen met Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 143) nog blijven bevreemden, en de keuze tusschen de beide lezingen moeielijk zijn, dat *ἀρχόμενος ὤν* niet bij elkander behoort zal, dunkt mij, door de meeste uitleggers toegestemd worden. Wekt de samenstelling *ἦν ἀρχόμενος ὤν*, door Grotius met een beroep op Xen. Cyr. 23. 13 verdedigd, rechtmatige bevreemding, en was in dit geval *ἤρξατο εἶναι ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα* of *ἦν ὡσεὶ ἔτους τριακοστοῦ ἀρχόμενος* eene lezing geweest overeenkomstig het gewone spraakgebruik, men houde in het oog, dat *ὤν* eerst dan met een ander participium kan verbonden worden, wanneer dit laatste substantive of adjective gebezigd wordt. Hier is dit niet het geval, waar *ἀρχόμενος*, als bepaling bij *ὤν*, het begin van den toestand tegenover de voortduring of het einde plaatst. Zie C. M. Francken, Grieksche Rudimenta, 2e dr. bl. 198.

Dr Holwerda (Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, 1861 p. 585) wil *ἀρχόμενος* verklaren door er *ἀναδείκνυσθαι* bij te voegen. Hij denkt aan Luk. 1 : 80, *τὸ δὲ παιδίον ηὔξανεν καὶ ἐκραταιοῦτο πνεύματι καὶ ἦν ἐν ταῖς ἐρήμοις ἕως ἡμέρας ἀναδείξεως αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰσραήλ.* Uit de varianten is deze gissing allerminst te verklaren. Bovendien is onbegrijpelijk, hoe het geheele woord hetzij opzettelijk hetzij onwillekeurig zou weggelaten zijn. Het eerste was onnoodig, het tweede onmogelijk. Bovendien drukt *ἄρχομαι* de gedachte reeds voldoende uit. Jezus had, vers 22, zijne wijding ontvangen en

begon nu zijne werkzaamheid; ἄρχομαι is dus praegnant. De gissing van Keil, ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν in te voegen, kunnen wij derhalve niet steunen. Evenmin deelen wij in den twijfel van Bornemann: „Quodsi igitur in mentem alicui venerit, otiosum illud ἀρχόμενος a codicibus modo huc, modo illuc insertum de interpolatione suspectum habere, non erit quod ceterorum verborum integritati timeat." De gissing van Casaubonus (bij Bowyer), dat ἐρχόμενος in ἀρχόμενος zou veranderd zijn, is, hoewel bij wijze van onwillekeurige verandering zeer wel mogelijk, geenszins aan te bevelen, niet „nullis codicibus addicentibus", gelijk Kuinoel opmerkt, want juist daarom is het eene gissing, maar omdat ἔρχομαι (= komen), hier in het verband volstrekt niet past, en het gebruik van dit werkwoord in den zin van optreden aan Lukas vreemd is en ook in het voorafgaande geene verklaring vindt.

Wij voegen ὤν dus bij het volgende, maar hoe? De constructie, volgende uit de conjectuur van Price (bij Alberti Periculum criticum pag. 13), in plaats van ὡς ἐνομίζετο te lezen ὃς ἐνομίζετο, is buiten alle analogie en onbegrijpelijk.

Door den lateren bewerker van het Evangelie, die het verhaal van Lukas in zijn tegenwoordigen vorm bracht, werd volgens Scholten (Is de derde Evangelist de schrijver van het boek der Handelingen? pag. 75) ὡς ἐνομίζετο ingevoegd. „Den oorspronkelijken Lucas was het te doen om een geslachtsregister, dat Jezus door Jozef van Adam in de mannelijke lijn doet afstammen. Hij geloofde dus nog, dat Jozef de eigen vader van Jezus was (4:22, οὐχὶ υἱός ἐστιν Ἰωσὴφ οὗτος;), eene onderstelling, die insgelijks aan het geslachtsregister van Mattheus ten grondslag ligt. De woorden ὡς ἐνομίζετο, waardoor het vaderschap van Jozef wordt uitgesloten, kunnen dus niet zijn van de hand, die het geslachtsregister schreef. Erkende de Evangelist zelf de natuurlijke afstamming van Jezus uit Jozef niet, dan zou hij in plaats van ὡς ἐνομίζετο

voor zijn doel beter gedaan hebben met het register geheel weg te laten." Wij zouden hier tegen kunnen aanvoeren dat niet de afstamming van Jozef, maar van Maria, wordt medegedeeld, waarin wij veeleer het werk van een Judaïstisch schrijver dan van een Paulinist zouden erkennen, doch meenen dat de bespreking van deze zaak tot het gebied der historische kritiek behoort, die tracht uit te maken aan welke hand der samenstellers van het Evangelie ὡς ἐνομίζετο moet toegekend worden, en niet aan de orde te stellen is, waar de vruchten der conjecturaalkritiek behandeld worden. Een ander geval is het met de conjectuur van Dr Owen (bij Bowyer), te lezen: καὶ αὐτὸς ἦν ἀρχόμενος εἶναι ἐτῶν τριάκοντα, ὤν, ὡς ἐνομίζετο, υἱὸς Ἰωσήφ, „And he was then just entered into the thirtieth year of his age, being in reality (as declared in 22) the son of God, but, ὡς ἐνομίζετο, in human estimation, and in the age of the law, the son of Joseph." Hierbij merken wij op, dat de bijvoeging van εἶναι in syr$^{p. mg.}$ en Chron. [457], en de weglating van ὡσεί in Γ gevonden wordt, zoodat de bespreking van de weglating van ὁ Ἰησοῦς (Owen las volgens A evenals Tischendorf VII) alleen overblijft. Hoewel de reden voor de hand ligt om aan eene glosse te denken, meen ik toch dat Ἰησοῦς en αὐτός als bestanddeelen van den oorspronkelijken tekst zeer goed te verklaren zijn (zie boven), en van eene invoeging dan eerst sprake zijn kan, wanneer bewezen is, dat de N. T.ische schrijvers niet dan in de hoogste noodzakelijkheid ὁ Ἰησοῦς invoegden. Ook bedenke men dat Dr Owen υἱὸς Ἰωσήφ leest, en het argument, ontleend aan de weglating van het lidwoord, tegen hem kan worden aangevoerd. Wordt toch Ἡλεί met en Ἰωσήφ zonder lidwoord gebezigd, dit duidt aan dat υἱός tot het eerste in eene andere betrekking staat dan tot het tweede, en het onjuist is te spreken van eene geslachtslijst van Jezus door Jozef heen, in tegenstelling met

de verklaring in vers 22, dat hij de Zoon van God was. Het meest waarschijnlijk komt mij voor te lezen ὢν υἱός (ὡς ἐνομίζετο Ἰωσήφ) τοῦ Ἡλεί met ὡς ἐνομίζετο Ἰωσήφ als tusschenzin, (wijziging van Venema, bij Verschuir, Lotze bl. 370, ὤν, ὡς ἐνομίζετο υἱὸς Ἰωσήφ, τοῦ Ἡλεί, welke uitgaat van de lezing van ΑΧΓΔΛΠ enz. Jezus was, aangezien wordende voor een zoon van Jozef, door zijne moeder een afstammeling van Eli, van Maththath enz.

Luk. 4 : 1, 2a. Ἰησοῦς δὲ πλήρης πνεύματος ἁγίου ὑπέστρεψεν ἀπὸ τοῦ Ἰορδάνου καὶ ἤγετο ἐν τῷ πνεύματι ἐν τῇ ἐρήμῳ ἡμέρας τεσσαράκοντα πειραζόμενος ὑπὸ τοῦ διαβόλου.

Deze plaats wordt door Dr Holwerda (Bijdragen tot de uitlegging van het N. T. 1855, bl. 57) als bedorven aangehaald. Met het oog op de lezing van B (welke ook ℵDL abg[1]q em. fu. ing. harl. mt. sah. geven) zegt hij: „Deze lezing is door Tischendorf opgenomen, hetgeen ik op zichzelf geenszins wil afkeuren, wanneer men maar niet met de Wette beweert, dat zij gezond en goed te verklaren is. Hij werd in den geest (zijnde) in de woestijn gevoerd. Moest het niet zijn: hij werd om of rondgevoerd in de woestijn? Alle moeielijkheden zouden eerst dan zijn opgeheven, als er stond: Ἰησοῦς δὲ πν. ἁ. ὑπέστρεψεν ἀπὸ τοῦ Ἰορδάνου καὶ ἦλθεν ἐν τῷ πνεύματι εἰς τὴν ἔρημον καὶ ἦν ἐν τῇ ἐρήμῳ ἡμέρας κ. τ. ε. d. i.: En Jezus, vol van den H. Geest keerde terug van de Jordaan en kwam in den Geest in de woestijn en was in de woestijn veertig dagen verzocht wordende van den duivel. Deze conjectuur" gaat de schrijver voort „beschouwe men toch niet als eene poging om den tekst te herstellen. Zij moet alleen dienen, om te doen zien wat er aan den tekst hapert. Jezus keerde terug van de Jordaan. Waar naar toe? Natuurlijk naar de plaats, van waar Hij gekomen was. Doch

daarvan lezen wij in het voorafgaande geen enkel woord. Uit 4 : 14 mogen wij opmaken, dat de schrijver aan Galilea dacht, eene onnauwkeurigheid, die voor zijne rekening is. Jezus kwam in den geest in de woestijn; hij verliet zonder het te willen den weg, dien hij had gekozen en kwam zoo in de woestijn. Dit is zeker de bedoeling van Lukas. Zie 2 : 27 en elders. Overigens vergelijke men Mark. 1 : 12, 13". De vergelijking van de zoogenaamd gelijkluidende plaatsen zou mij tot een ander besluit brengen. Terloops worde opgemerkt dat de woorden: „deze conjectuur beschouwe men toch niet als eene poging om den tekst te herstellen" niet duidelijk zijn, daar een conjectuur zonder dit doel dien naam niet verdient. „Zonder het te willen" ontvangt geen licht uit 2:27, alwaar ἐν τῷ πνεύματι gevolg is van het 2 : 25 genoemde: πνεῦμα ἅγιον ἦν ἐπ' αὐτόν, Mt. 22 : 43 geeft hier een wenk. Daar de geachte schrijver zijne meening niet als conjectuur wil beschouwd hebben, behoeft deze hier niet behandeld te worden. Alleen meen ik te mogen opmerken, dat hij zijn betoog, dat de tekst bedorven is, op eene andere wijze had kunnen leveren. Hij gaat in zijne redeneering uit van den textus receptus, die εἰς τὴν ἔρημον leest. Naar mijne meening heeft het verplaatsen van het komma waarde en zou met Bengel — onder verwijzing naar Luk. 20 : 19 en Openb. 20 : 2, waar eene „similiter concisa locutio" te vinden is — kunnen verklaard worden: ducebatur in desertum et in diserto erat XL dies. (Gnomon). Πειραζόμενος geeft dus niet noodzakelijk te kennen, dat Jezus gedurende het voeren naar de woestijn verzocht werd en dat het voeren naar de woestijn en het verzocht worden gelijktijdig plaats hadden en even lang duurden. Het komt mij voor, dat ἐν τῇ ἐρήμῳ eerder door een afschrijver is kunnen veranderd worden in εἰς τ. ἐρ. dan omgekeerd. Wat Markus 1 : 12 zegt drukte Mattheus uit door ἀνήχθη εἰς τὴν ἔρημον ὑπὸ τοῦ πνεύματος en Lukas

door 4 : 1[a]. De plaats is, dunkt mij, beter te verstaan, wanneer wij *πειρασόμενος* lezen, nl.: hij werd door den geest 40 dagen rondgevoerd in de woestijn om verzocht te worden. Het geheele verband is er tegen, het verzoeken 40 dagen te laten duren, en de uitvlucht (zie Kuinoel) „gedurende 40 dagen met tusschenpoozen" legt niet uit maar in. De gewone lezing kan door opzettelijke verandering uit Markus en Mattheus gewijzigd zijn, eerder dan door onwillekeurige (ACO in AZO).

Luk. 4 : 5. *Καὶ ἀναγαγὼν αὐτὸν ἔδειξεν αὐτῷ πάσας τὰς βασιλείας τῆς οἰκουμένης ἐν στιγμῇ χρόνου.*

Kahler (bij Bowyer) wil de woorden *ἐν στιγμῇ* [1]) *χρόνου* na *ἀναγαγών* of na *εἰς ὄρος ὑψηλόν* geplaatst hebben (hij las volgens den text. receptus). Afgezien van de vraag of de invoeging in het eerste geval na *αὐτόν* niet meer gepast zou zijn (eene lezing zonder *αὐτόν* heb ik niet kunnen vinden) en van de onechtheid van *εἰς ὄρος ὑψηλόν*, dat blijkbaar eene randglosse [2]) is uit Mattheus, wordt de zaak geenszins duidelijk of voor het verstand begrijpelijker, zoodat eene verandering niet is aan te bevelen. In een oogenblik boven op een berg gevoerd te worden is al even wonderlijk als de koninkrijken der wereld in één punt des tijds te kunnen aanschouwen (repentina ostensio, acuta tentatio, Bengel). Bij de exegese houde men zich aan den duidelijken zin der enkele woorden en neme men niet de toevlucht tot verklaringen als die van Nebe (die Ver-

---

1) *Στιγμή* komt in het N. T. alleen hier voor. In de LXX zie men Jes. 29 : 5 en 2 Macc. 9 : 11. — Verder zie men bij Plut.: *στίγμη χρόνου πᾶς ἔστιν ὁ βίος* — en Philostratus. Vita Sophist. L. 2 *ἐν στιγμῇ τοῦ καιροῦ ξυνορᾷν τὰς ὑποθέσεις.*

2) Tischendorf VIII teekent aan: Lc. verbo *ἀναγαγών* satis habuit expressisse quod Mt. *εἰς ὄρος ὑψηλὸν λιάν* dixit.

suchung des Herrn, 1857), die spreekt van een gezicht, dat als een fatum morganum voor het oog des Heeren dadelijk verdwenen is.

Luk. 4 : 13. Καὶ συντελέσας πάντα πειρασμὸν ὁ διάβολος ἀπέστη ἀπ' αὐτοῦ ἄχρι καιροῦ.

Wassenbergh (Dissertatio de Glossis N. T. pag. 44) acht de echtheid van ἄχρι καιροῦ niet boven allen twijfel verheven. Misschien dacht hij aan een afschrijver, die, de verklaring wat te gewaagd vindende, aan den rand ἄχρι καιροῦ bijvoegde, hetgeen later in den tekst kwam. Gaan wij de beteekenis van καιρός na, dan blijkt, dat dit een bepaalden of gelegen tijd aanduidt. Het is afgeleid van τὸ κάρα (= κάρη) caput, summitas quasi summum tempus ad aliquid faciendum. (1 Cor. 7:5, 2 Cor. 6 : 2, Hand. 24 : 25. Joseph. Ant. 18, 6, 6. Ἀντωνία καιρὸν παραλαβοῦσα τοιοῦτον. Thucyd. 1, 42, ἡ γὰρ τελευταία χάρις καιρὸν ἔχουσα. Zie ook LXX Iudith. 12 : 16. Sir. 19 : 28. Zoo ook hier: tot dat zich eene nieuwe gelegenheid zou opdoen, waardoor hij opnieuw verzoekend tegen Jezus kon optreden. Het is subjectief van de bedoeling en de voorstelling des duivels op te vatten. Zie Bengel (Gnomon): ad tempus opportunum; appropinquante imprimis passione Domini rediit mundi princeps. Joh. 14 : 30. Men vgl. 𝔡. Zou de verzoeker niet reeds vroeger zijn gekomen, zie Joh. 12 : 23, 24, Mt. 16 : 23, (Mark. 8 : 32, 33)? Er is dus geen reden om ἄχρι καιροῦ te schrappen daar het in het verband past.

Luk. 4 : 16. Καὶ ἦλθεν εἰς Ναζαρά, οὗ ἦν ἀνατεθραμμένος, καὶ εἰσῆλθεν κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν σαββάτων εἰς τὴν συναγωγήν, καὶ ἀνέστη ἀναγνῶναι.

Prof. Scholten (t. a. pl. bl. 70) beweert dat de woorden

οὔ ἦν ἀνατεθραμμένος, die de ontkenning insluiten van de geboorte van Jezus te Nazareth, niet van de hand van Lukas kunnen zijn, die 4:23, 24 (18:37, 24:19) uitdrukkelijk Nazareth de *πατρίς* van Jezus noemt. „Ook de strekking van het gealtereerd verhaal", zegt de hoogleeraar, „brengt veeleer mede, dat Jezus te Nazareth geboren en opgevoed dan dat Hij er alleen opgevoed was." Bij eene beschouwing, waarbij Nazareth het Joodsche land en Kapernaüm de heidenwereld vertegenwoordigt, verwondert ons deze gevolgtrekking niet. Luk. 4:16—30 is eene afwijking van Mark. 6:1 en Mt. 13:54 (om in een symbolisch tafereel den strijd te schetsen van het Jodendom en het daaraan verwante joodsche Christendom tegen het paulinisch Evangelie en de zegepraal van het laatste over den tegenstand der Joden). Het komt mij voor, dat dit niet zoozeer eene gissing als wel eene door de historische kritiek geëischte weglating is. Slechts zij opgemerkt, dat *πατρίς* niet het geboren zijn insluit en het verhaal de stad in het oog heeft, waar Jezus door zijn vader opgevoed was In dit vers wil Scaliger (bij Bowyer) in plaats van *τῶν σαββάτων* lezen *τοῦ σαββάτων*. Het is mij een raadsel, hoe Scaliger deze gissing (of zou deze onder de invallen moeten gerekend worden?) verdedigen kon. Geene analogie is er in het N. T. aan te wijzen, terwijl de gewone lezing door verscheidene voorbeelden gesteund wordt, Hand. 13:14, 16:13, Kol. 2:16, Mt. 28:1. Volgens het gevoelen van de grammatici duidt de vorm *σάββατα* het gewone meervoud sabbathdagen aan (Hand. 17:2). Deze wordt ook als een enkelvoud gebruikt naar analogie van de namen der feesttijden als *Παναθήναια*, Saturnalia en andere, of als nabootsing van den aram. vorm: שַׁבַּתָּא (Winer geeft op *τὰ ἐγκαίνια*, *γενέσια*, *ἄζυμα*, *οἱ γάμοι*, Mt. 22:2, Luc. 12:36: *Πάταρα*, *'Αθῆναι*, *Φίλιπποι*). *Σαββάτων* echter als enkelvoud komt niet voor.

Luk. 4 : 18. Πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμὲ οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς·

Markland (bij Bowyer) meent dat na ἐπ' ἐμέ iets is uitgevallen, nl. ποιεῖν of ποιεῖν τοῦτο. „Want οὗ εἵνεκεν beteekent niet „omdat", maar „ter wille van wat", Mt. 11 : 5." De aangehaalde plaats bewijst voor den tekst niets. Daar wordt medegedeeld dat aan armen het Evangelie verkondigd wordt, maar blijkt niet, dat dit gevolg of doel is van de gesteldheid des verkondigers, in casu, zijn vervuld zijn met den Heiligen Geest. Wij hebben echter te rekenen met de LXX en den oorspronkelijken tekst, waar de zin duidelijk is. יַעַן (Jes. 61 : 1) komt niet alleen als voorzetsel, maar ook als voegwoord voor (zie Mühlau en Volck, Wörterbuch S. 350) Num. 20 : 12. 2 Kon. 22 : 19. Ez. 20 : 16. De LXX begreep dit zoo en vertaalde οὗ εἵνεκεν, hetgeen ook in den zin van propterea quod meermalen bij Classici gevonden wordt.

Luk. 4 : 19. Ἀπέσταλκέ με κηρῦξαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει, κηρῦξαι ἐνιαυτὸν κυρίου δεκτόν.

De gissing van Beza en Erasmus (zie Bowyer en v. Manen), de woorden ἀποστεῖλαι-δεκτόν als overbodig te schrappen, stemt overeen met de lezing van 34ev Or. 4 : 13 Ath. ps. 9 : 15, en behoeft hier dus niet ter sprake te komen. Men bedenke evenwel dat Beza zelf naar LXX verwijst, Jes. 61 : 1, waar de woorden eveneens zullen zijn ingevoegd door iemand, die het overige minder in overeenstemming vond met den hebreeuwschen tekst en ze daarom aan den rand bijvoegde. Onze Evangelist nam ze waarschijnlijk van de LXX over. De invoeging behoeft hier dus niet besproken te worden.

Luk. 4:25b. Ὅτε ἐκλείσθη ὁ οὐρανὸς ἐπὶ ἔτη τρία καὶ μῆνας ἕξ, ὡς ἐγένετο λιμὸς μέγας ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν.

Pearce (bij Bowyer) wil lezen: ὥστε ἐγένετο (zoodat er was). De honger was het gevolg van het gebrek aan regen. Ik kan met deze gissing niet instemmen, daar ὡς de beteekenis van „zoodat" hebben kan, Hebr. 3:11. 4:3. Ps. 94:11. Zie ook Gesenius (Hebr. gramm. S. 331), Xenoph. Anab. 5, 8, 10. Herod. 1:163.

De gissing van Valckenaer (Schol. I. p. 100) in plaats van μέγας te lezen μεγάλη, door Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl., p. 163) met beroep op 15:14 en Hand. 11:28 gesteund, is overbodig, daar 13 en 69 μεγάλη lezen. Vgl. Michelsen (Studiën, 1881, bl. 157) en Ferrar (A collation of four important manuscripts, pag. 199).

Luk. 5:7b. Καὶ ἦλθον καὶ ἔπλησαν ἀμφότερα τὰ πλοῖα, ὥστε βυθίζεσθαι αὐτά.

In een N. T. van het jaar 1715 heeft Reuss (Bibliotheca N. T. Graeci pag. 94) βαθίζεσθαι gevonden, waarvan hij niet weet of het eene gissing dan wel eene fout is. Ik geloof niet dat dit tot het gebied der gissingen te rekenen is; βυθίζεσθαι toch levert een goeden zin op. Het komt nog voor in 1 Tim. 6:9 en is afgeleid van βυθός (de diepte der zee 2 Kor. 11:25), een woord dat Ps. 68:22, 107:24, Exod. 15:5 en meermalen bij Xenophon, Lucianus en Plutarchus te vinden is. Wij hebben dus te denken aan eene willekeurige verandering van een afschrijver, die met vers 4 rekening wilde houden.

Luk. 5:19. Καὶ μὴ εὑρόντες ποίας εἰςενέγκωσιν αὐτὸν διὰ

τὸν ὄχλον ἀνάβαντες ἐπὶ τὸ δῶμα διὰ τῶν κεράμων καθῆκαν αὐτὸν σὺν τῷ κλινιδίῳ εἰς τὸ μέσον ἔμπροσθεν πάντων.

Dr Holwerda (De Betrekking van het verstand enz. bl. 43) wil ποίας in ποίᾳ veranderen. „Men zeide wel ὁδῷ en διὰ ὁδοῦ πορεύεσθαι, maar niet ὁδοῦ πορεύεσθαι. Het is bekend, dat de letters C en I op het einde der woorden honderde malen door de afschrijvers zijn verwisseld geworden, ook in het N. T. Col. 1 : 21 ἐχθροὺς τῇ διανοίᾳ evenwel in D*L*FG τῆς διανοίας, welke schrijffout, want meer is het niet, aan sommige latijnsche patres blijkens hunne vertalingen niet weinig moeite heeft veroorzaakt." Hij sloot zich bij Bornemann (Schol. in Ev. Luc. a. h. l.) aan, die niet kan aannemen dat „aurea vel argentea aetate" dergelijke adverbia loci in gebruik zullen zijn geweest, als men gelooft dat Lukas hier en 13 : 4 zal hebben gebezigd. „Qualia antequam aliunde in lucem protracta conspexero, ausim affirmare, sibilum ex iota subscripto, vocabulis illis adhaesisse atque aliquando lectum fuisse ποίᾳ et ἐκείνῃ." — Dat de iota adscriptum nu en dan in enkele latere codices unciales wordt aangetroffen (b. v. ὧι in U. Mt. 25 : 15 — en in Λ Luc. 7 : 4 — ξύλωι in K Luk. 23 : 31 — ᾔδισαν in D Mark. 1 : 34) en reeds vóór onze jaartelling in gebruik was, zullen wij niet ontkennen; toch is deze grond te zwak, dan dat men daarop eene gissing zou mogen bouwen. Dat ὁδοῦ πορεύεσθαι niet wordt gebezigd is geen bewijs, dat er niet ποῖας kan hebben gestaan. Men zou dan ποῦ en οὗ enz. ook in twijfel moeten trekken. Wij hebben hier aan eene ellipse van het substantivum ὁδός te denken (= ook ἡμέρα Mt. 27 : 3, ὕδωρ Jac. 3 : 11, ἱμάτιον Joh. 20 : 12, γλῶσσα Hand. 9 : 11, αὔρα Hand. 27 : 40, χώρα Mark. 15 : 39, ὥρα 2 Petr. 3 : 4 enz.). De genitivus loci, in dit geval door Hermann (Vigerus. p. 881) verdedigd, komt ook voor in Luc. 24 : 1, 19 : 4, Gal. 6 : 17, Thuc. 4, 47, 2 en

33, 3 19 : 4. Ook Valckenaer (Schol. t. a. pl. bl. 109) laat deze ellipse toe. — Is *ποίᾳ* goed grieksch, *ποίας* is het ook. Wordt eene ellipse bij *ποίᾳ* toegelaten (Bornemann: *ποίᾳ* subintellecto substantivo *μερίδι*, *ὁδῷ*, *αἰτίᾳ* aut alio quocunque fit adverbium interrogativum; hij verwijst naar Herod. 1 : 30, „*κοίῃ κρίνεις Τέλλον εἶναι ὀλβιώτατον*," waarop waarschijnlijk Holwerda doelt), waarom niet bij *ποίας*?

Luk. 5 : 22. *Ἀποκριθεὶς εἶπε πρὸς αὐτούς· τί διαλογίζεσθε ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν;*

Alsof de zin niet duidelijk genoeg was wil Owen (bij Bowyer) iets invoegen. Het *πονηρά* van D komt hem voor uit Mattheus ingevoegd te zijn. Liever leest hij met Markus *τί ταῦτα.* Doch het is onbegrijpelijk hoe *ταῦτα* hier zou zijn uitgevallen.

Luk. 5 : 24. *Ἵνα δὲ εἰδῆτε ὅτι ἐξουσίαν ἔχει ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς ἀφίεναι ἁμαρτίας, εἶπε τῷ παραλελυμένῳ· σοὶ λέγω. κ. τ. λ.*

Wassenbergh (Dissertatio de Glossis pag. 17) wil de woorden *εἶπε τῷ παραλελυμένῳ* als onnoodig schrappen. Dit komt mij voor willekeurig te zijn. Hoewel de hoorders door de wending van het gelaat en de gebaren des Heeren volkomen begrepen, op wien hij doelde, is het in iemand die het feit mededeelt, niet te verwonderen, dat hij eene verklarende bijvoeging inlascht zonder het verband te schaden. In vers 14 is het een ander geval. Daar zou de invoeging overbodig geweest zijn, omdat uitsluitend tot den melaatsche het woord gericht was. Het bekend worden van de overleggingen der Farizeeën en Schriftgeleerden deed hier de gedachte aan twee antwoorden bij Jezus opkomen. Het eerste tot de Farizeeën c. s., het andere tot den geraakte, ingeleid door het

δέ van ἵνα δὲ εἰδῆτε, dat van den 3en persoon in den 2en is overgegaan.

Luk. 5 : 26. Καὶ ἔκστασις ἔλαβεν ἅπαντας, καὶ ἐδόξαζον τὸν θεόν, καὶ ἐπλήσθησαν φόβου λέγοντες ὅτι εἴδομεν παράδοξα σήμερον.

Dr Mangey (bij Bowyer) acht ἔκστασις ἔλαβεν ἅπαντας of καὶ ἐπλήσθησαν φόβου voor eene glosse, omdat beide uitdrukkingen dezelfde beteekenis hebben en er dus tautologie zou plaats hebben. Grotius merkte reeds op, dat er tusschen ἔκστασις en φόβος een verschil aan te nemen is: ἔκστασις (van ἐξίστημι = ik breng van zijne plaats) duidt aan eene verrukking, vervoering van zinnen. Hand. 10 : 10. 11 : 5. 22 : 17. Mark. 5 : 42 doen waarlijk niet aan vrees denken. De woorden ἔκστασις ἔλαβεν ἅπαντας worden met de volgende καὶ ἐδόξαζον τὸν θεόν door DMSΞ 13. 69. 124. e en andere weggelaten. Met het oog op de laatste woorden van vers 25 is dit een onwillekeurige misslag door een homoioteleuton veroorzaakt.

Luk. 5 : 29. Καὶ ἐποίησε δοχὴν μεγάλην Λευεὶς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ ἦν ὄχλος πολὺς τελωνῶν καὶ ἄλλων οἱ ἦσαν μετ' αὐτῶν κατακείμενοι.

Dr Mangey (bij Bowyer) wijst op vers 30 en Mt. 9 : 10 om te betoogen, dat ἄλλων waarschijnlijk eene samentrekking is van ἁμαρτώλων. Dit gevoelen behoeft hier niet besproken te worden, daar X. 239 en 299 ἁμαρτώλων lezen.

Luk. 5 : 30. Καὶ ἐγόγγυζον οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ Γραμματεῖς αὐτῶν πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ λέγοντες·

Ten gevolge van het ongewone αὐτῶν heeft deze plaats ver-

scheidene veranderingen uitgelokt. Lazen sommigen *οἱ Γραμματεῖς αὐτῶν καὶ οἱ Φαρισαῖοι*, bij *αὐτῶν* aan *ὄχλος πολύς* denkende, of het ophelderende door aanhaling van Mark. 11 : 1, 12 : 9 en Luk. 4 : 15, Dr Owen (bij Bowyer) wil met Griesbach *αὐτῶν* weglaten, ten einde den tekst beter met de overige verhalen in overeenstemming te brengen. Beza noemt de plaats dan eerst duidelijk, wanneer *κατ' αὐτῶν* gelezen wordt. Daargelaten dat het eene vreemde uitdrukking is en dat in het N. T. *κατά* met het pronomen op deze wijze niet geconstrueerd wordt (Luk. 4 : 14, 23 : 5, Hand. 9 : 31, 42, 10 : 37 wordt eene uitbreiding langs eene zekere uitgestrektheid aangeduid), zijn er plaatsen, waarin dezelfde verbinding aantoont, dat *κατά* gemist kan worden, Joh. 8 : 7, *ἀναμάρτητος ὑμῶν*, Xen. Memor. 3 : 775; *αὐτῶν* slaat hier dus niet op de bewoners der stad (gelijk men met de lezing van A enz. — zie Webster, t. a. pl. bl. 45 — zou kunnen aannemen), maar op de Pharizeën. Bedoeld zijn dus de Schriftgeleerden, die tot hunne partij behoorden, zie Mt. 2 : 4, 5 : 20, 23 : 13. Aan een conjectuur is derhalve geen behoefte.

Luk. 5 : 32. *Οὐκ ἐλήλυθα καλέσαι δικαίους ἀλλὰ ἁμαρτώλους εἰς μετάνοιαν.*

De hoogl. Scholten (t. a. pl, bl. 76) zegt: „de woorden *εἰς μετάνοιαν* zijn epexegetisch aan den tekst van Mattheus (9 : 13) en Markus (2 : 17) toegevoegd. Met het oog op de kennelijke voorliefde voor de *μετάνοια*, als hoofdvoorwaarde ter zaligheid, schijnt deze epexegese veeleer aan den lateren redactor dan aan den Evangelist zelven te moeten toegekend worden." Deze gissing schijnt mij toe het gebied der litterarisch-historische critiek te raken. Wij hebben hier eene quaestie over de samenstelling van het Evangelie, voordat het door afschrijven werd overgeplant.

Luk. 5:35. Ἐλεύσονται δὲ ἡμέραι, καὶ ὅταν ἀπαρθῇ ἀπ' αὐτῶν ὁ νυμφίος, τότε νηστεύσουσιν ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις.

Te recht heeft Tischendorf VIII aan de lezing van ABDEHKM^mg RSUVXΓΔΛΞΠ en andere de voorkeur gegeven boven die van ℵCFLM, 1, 13, 69, 124, 157 en andere. De lezing ὅταν .... καὶ τότε laat zich gemakkelijk verklaren uit de fout van een afschrijver, die PAIKAI lezende καί oversloeg en het toen vóór τότε moest invoegen. Aan opzettelijke verandering naar Mark. 2:20 en Mt. 9:15 kan ook gedacht worden. Michelsen (Het Evangelie van Markus, bl. 150 noot) wil ὅταν schrappen, doch noemt geen reden daarvoor op. Wat de aangehaalde plaatsen 3:20, 19:43 ter zake doen, begrijp ik niet.

Luk. 6:8. Αὐτὸς δὲ ᾔδει τοὺς διαλογισμοὺς αὐτῶν· εἶπεν δὲ τῷ ἀνδρὶ τῷ ξηρὰν ἔχοντι τὴν χεῖρα· ἔγειρε καὶ στῆθι εἰς τὸ μέσον· καὶ ἀναστὰς ἔστη.

Wassenbergh (Diss. de Glossis N. T. pag. 44) zegt ten opzichte van de woorden τῷ ξηρὰν ἔχοντι τὴν χεῖρα: „Glossa est ex eo genere, quod declaravimus cap. II. v. 9. Non magis illa hic necessaria dixeris, quam sunt h. cap. v. 30." Ik kan mij hiermede niet vereenigen. Vooreerst toch zegt hij II. v. 9. „Dubia subinde tollere ipsisque ita Scriptoribus sacris opitulari voluerunt glossatores." Dit is hier echter niet het geval. De dubbelzinnigheid was reeds door τῷ ἀνδρί opgeheven. Er kon geen twijfel meer zijn wie bedoeld werd, zoodat het gezegde slechts als eene omschrijving is te beschouwen. Er bestaat geen reden het weg te laten. Wanneer niet bewezen is, dat de N. T.ische schrijvers zich zoo kort mogelijk uitdrukken, behoeft tegen deze nadere bepaling geen bezwaar te bestaan. Bovendien is het geval in vers 10

anders. Stond in vers 8 alleen *αὐτῷ*, dan zou eene bijvoeging zeer gewenscht zijn geweest. Nu is dit niet het geval, en is vers 8 bepaald genoeg, terwijl vers 10 uit vers 8 licht ontvangt.

Luk. 6 : 9. Εἶπεν δὲ ὁ Ἰησοῦς πρὸς αὐτούς· ἐπερωτῶ ὑμᾶς εἰ ἔξεστι τῷ σαββάτῳ ἀγαθοποιῆσαι ἢ κακοποιῆσαι, ψυχὴν σῶσαι ἢ ἀπολέσαι.

Valckenaer (Schediasma pag. 346) stelt voor te lezen *ἐπερωτήσω ὑμᾶς τι· εἰ ἔξεστι κ. τ. λ.* Ik meen terecht. Dat *τι* bij het vorige behoort is duidelijk. Wat toch zou de aankondiging van de vraag (ik zal u vragen: waarom is het enz.) in den mond des Heeren beteekenen, en waartoe zou zij dienen? Welke in het verband passende beteekenis is aan *τι* te hechten? „Wat is geoorloofd goed te doen of kwaad te doen?" geeft geen zin. „Waarom is het geoorloofd goed te doen of kwaad te doen?" zou aan de woorden des Heeren eene bedoeling geven, die zij niet uitdrukken. Voegt men *τι* bij het vorige (zie Mill en Wetstein) dan is het eerste gedeelte duidelijk; evenwel wijken dan de volgende woorden van het gewone spraakgebruik van Lukas af, en is het onzeker, of in de volgende woorden een vraag ligt opgesloten. Dit bezwaar wordt weggenomen door *εἰ* in te voegen (ℵBDL 157 a. c. e. ff² g¹ enz. evenwel zonder *τι*). In de HSS. kunnen een van beide gemakkelijk zijn uitgevallen en tot de verschillende lezingen aanleiding gegeven hebben, Luk. 14 : 3. Hand. 21 : 37. Michelsen, wiens gevoelen, dat gissingen door later gevonden HSS. kunnen worden wederlegd, wij niet toegedaan zijn, omdat o. i. geen enkel HS. gezag heeft, drukt zich minder juist uit, wanneer hij achter de genoemde gissing van Valckenaer opmerkt: cum UVXΔ." De naam gissing toch is dan minder gepast, maar ook wordt in UVXΔ *εἰ* en *τι* samen niet gevonden.

Luk. 6 : 11. *Αὐτοὶ δὲ ἐπλήσθησαν ἀνοίας καὶ διελάλουν πρὸς ἀλλήλους, τί ἂν ποιήσαιεν τῷ Ἰησοῦ.*

J. Bois (bij Bowyer) wil lezen ANIAC in plaats van ANOIAC. Ten onrechte. Is het vreemd, dat een afschrijver I en OI verwisseld heeft, het woord *ἀνία* komt ook in het N. T. niet voor. In het klassieke Grieksch beteekent *ἀνία* plaag, last, weerzin, krenking, kommer, en zou hier in het verband allerminst passen. Woede of uitzinnigheid laat zich beter denken bij menschen, die, er op uit zijnde *ἵνα εὕρωσι κατηγορεῖν αὐτοῦ*, op de beschrevene wijze waren teleurgesteld en tot zwijgen gebracht. De parallele plaats van Mark. 3 : 1—6 spreekt ook van *συμβούλιον ἐποίησαν κατ' αὐτοῦ, ὅπως αὐτὸν ἀπολέσωσιν.* Bengel merkt op: „cum tamen eo ipso temporis causam habuissent resipiscendi." Ter verklaring van *ἄνοια* zie men 2 Tim. 3 : 9. Sap. 19 : 3. 15 : 18. Spreuk. 22 : 15. Herod. 6 : 69. Thuc. 3 : 46.

Luk. 6 : 35. *Πλὴν ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανίζετε μηδὲν ἀπελπίζοντες.*

De conjectuur van Grotius (bij Bowyer), in plaats van *μηδέν* te lezen *μηδένα*, behoort niet ter sprake te komen, daar ℵΞΠ W[cant] syr[utr.] pers. ar. aldus lezen. De genoemde unciales waren in Grotius' tijd nog niet vergeleken.

Luk. 6 : 38[a]. *Δίδοτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν· μέτρον καλὸν πεπιεσμένον σεσαλευμένον ὑπερεκχυννόμενον δώσουσιν εἰς τὸν κόλπον ὑμῶν·*

Venema (bij Verschuir, ed. Lotze t. a. p. bl. 370) stelt voor te lezen *σεσωρευμένον* (van *σωρεύω* = ophoopen). Was de tekst bepaald bedorven of *σεσαλευμένον* onverklaarbaar, wij zouden

tot deze conjectuur, die een duidelijken zin geeft, de toevlucht kunnen nemen. Nu echter geloof ik dat hij onnoodig is. Σαλέυω (= σαλάσσω) beteekent schudden, en komt bij de N. T.ische schrijvers herhaaldelijk voor, Mt. 11 : 7, Luk. 6 : 48, Hebr. 12 : 26, (zie ook LXX. Ps. 82 : 5, 18 : 7, I Chron. 16 : 30, Sir. 16 : 19, Ps. 109 : 24, Jer. 23 : 9, I Macc. 9 : 13), is met het spraakgebruik van Lukas in overeenstemming 6 : 48, 7 : 24, Hand. 2 : 25, 4 : 31, 16 : 26, 17 : 13, en hier te verklaren uit de gewoonte van het vullen van maten voor droge waren (concussa et concutiendo repleta). Het woord σωρεύω komt alleen bij Paulus voor, Rom. 12 : 20 (τοῦτο γὰρ ποιῶν ἄνθρακας πυρὸς σωρεύσεις ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ), 2 Tim. 3 : 6 (αἰχμαλωτίζοντες γυναικάρια σεσωρευμένα ἁμαρτίαις), zou met het oog op ὑπερεκχυννόμενον tamelijk overbodig zijn en volstrekt de varianten niet verklaren. Σεσαλευμένον daarentegen geeft aanleiding tot het ontstaan der lezingen (σεσαλευμένον vóór πεπιεσμένον of geheel weggelaten), omdat de gewoonte bij het vullen van de maten volgens den afschrijver niet met de gewone lezing strookte. Het beeld geldt slechts voor ééne soort maten en niet zooals Bengel zegt (Gnomon), πεπιεσμένον = pressam in aridis, σεσαλευμένον = quassam in mollibus, ὑπερεκχυννόμενον = superfluentem in liquidis.

Luk. 6 : 40. Οὐκ ἔστι μαθητὴς ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον· κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ.

Volgens Bowyer wil Beza lezen πᾶς ὢν ὡς. Van Manen (Verhandeling bl. 194) vermeldt dit alzoo. De bijvoeging van de Vulgata brengt ons op het spoor dat de bedoeling is κατηρτισμένον δὲ ἔσται πᾶς ὢν ὡς (si sit sicut) ὁ διδάσκαλος. [1])

---

1) De aanteekening van Beza luidt: „Tum demum discipulus est perfectus, quum praeceptori suo par evasit. Itaque Vetus interpres sententiam

Behalve het stroeve van de constructie schijnt de veranderde en verkeerde gedachtengang mij toe tegen de conjectuur te pleiten. Volgens deze constructie toch wordt aan hem die is gelijk zijn meester het attribuut van volmaakt toegekend. Dit is echter de bedoeling van Lukas niet. Het is hem om de tegenstelling van ὑπέρ en ὡς te doen; een hoogere graad dan ὡς is niet te bereiken: zelfs een volmaakte brengt het niet tot ὑπέρ. Dr Owen begreep den zin beter, toen hij, een verzwegen ὢν onderstellende, opmerkte: „The construction is: πᾶς δὲ κατηρτισμένος (ὢν) ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ. But every one, that is perfect or rightly disposed, will be as his master." Ik zie geen reden om ὢν in den tekst op te nemen. Staat men er op, dat κατηρτισμένος een participium zij, de veelvuldige ellipse van het zelfstandige werkwoord zou hier een dienst kunnen doen, die bij het gevoelen, dat hier een adjectief gebruikt wordt, overbodig is. Bengel zegt: „perfectus; omnis discipulus, qui summam disciplinae vel perfectae vel imperfectae metam assecutus est, erit ut magister ejus: magistrum autem, qua discipulus, non superabit." De conjectuur van Castellio (by Bowyer) εἰ ἔσται ὡς is eene vertaling van de Itala, waarbij men een herhaald ἔσται moet aannemen (zie Tisch. VIII). Het tweede futurum is vreemd. Evenmin als de vorige verklaart deze conjectuur alle varianten. Tot duidelijk verstand van deze plaats merke men op, dat Lukas de spreuk Mt. 10 : 24 (evenwel met eene andere strekking) gebruikt om een overgang te vormen tot Mt. 7 : 3—5, dat hij aan het vers 38 verwijderde Mt. 7 : 2 niet meer kon vastknoopen.

---

recte expressit, quum hunc locum ita interpretaretur „perfectus autem omnis erat, si sit sicut magister ejus", et Syrus interpres „Et quisquis est perfectus erit sicut praeceptor ejus, ut videatur omnino legendum ὢν ὡς, vel hoc participium subaudiendum."

Luk. 6 : 45. Ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ θησαυροῦ τῆς καρδίας προφέρει τὸ ἀγαθόν, καὶ ὁ πονηρὸς ἐκ τοῦ πονηροῦ προφέρει τὸ πονηρόν·

Prof. Naber (Mnemosyne 1881, p. 97) zegt: „periculum est ne quis perperam accipiat (en derhalve als conjectuur zou willen voordragen de schrapping van) Lucae verba 6 : 45; Mt. 12 : 35 deest τῆς καρδίας neque hic genitivus pendet ab eo quod est θησαυροῦ. Graeco more ita sententia expedienda est, quasi esset scriptum: ἐκ τῆς καρδίας ὥσπερ ἐξ ἀγαθοῦ θησαυροῦ. Ipsum cor cum thesauro comparatur.”· Dr de Vries van Heyst merkt in zijne zeer gunstige beoordeeling van dit stuk des hoogleeraars (Theol. Tijdschrift 1881) terecht daartegen op, dat dit volstrekt onnoodig is, daar de zin ook in Mt. 12 : 35, met het oog op het vorige vers, duidelijk is. De genitivus is hier gelijk aan die in Ef. 4 : 9, κατώτερα τῆς γῆς en Ef. 1 : 14, ἀῤῥαβὼν τοῦ πνεύματος. Hier: de schat nl. het hart.

Luk. 6 : 48ᵇ. Πλημμύρης δὲ γενομένης προσέρηξεν ὁ ποταμὸς τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ, καὶ οὐκ ἴσχυσε σαλεῦσαι αὐτὴν διὰ τὸ καλῶς οἰκοδομῆσθαι αὐτήν.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878, pag. 97) stelt voor ᾠκοδομῆσθαι en noemt dit een „admodum facilis correctio”. Te recht. het perfectum is hier een vereischte. Wel was er geen bezwaar geweest het praesens te laten staan. Dit toch kan het praeteritum mede insluiten, wanneer nl. door het verbum een vroeger begonnen, maar nog altijd voortdurenden toestand (ein Zustand in seinem Währen, Winer Gramm.) wordt aangeduid. Joh. 15 : 27 (ἀπ' ἀρχῆς μετ' ἐμοῦ ἐστέ), 8 : 58 (πρὶν Ἀβραὰμ γενέσθαι ἐγὼ εἰμί) Ps. 89 : 2 (ἐπίσταμαί σε), Hand. 25 : 1 etc. — Doch ik meen, dat wij hier het perfectum

aantreffen in zijne oorspronkelijke beteekenis („wo etwas Vergangenes als ein jetzt schlechthin Abgeschlossenes bezeichnet werden soll" Winer. S. 254). De storm kan het huis niet doen wankelen, omdat (niet: het een stevig gebouw was — hetgeen tautologie zou wezen, maar omdat) de grondslagen goed (καλῶς) gelegd waren. Op dat feit komt het aan; daaruit moest de conclusie getrokken worden, de grondslagen goed te leggen, (zie Mt. 7 : 25, τεθεμελίωτο). Is ᾠκοδομῆσθαι de oorspronkelijke lezing dan kon deze gemakkelijk in de bekende varianten van ℵBLΞ aeth. enz. (οἰκοδομῆσθαι) en van B^c (οἰκοδομεῖσθαι) zijn overgegaan. Dat OI en Ω dikwijls verwisselen is bekend, zie Kuenen en Cobet, praef. van den Vaticanus, die bl. LX de herhaalde verwisseling van οἰκοδόμουν en ᾠκοδόμουν bevestigen: „multo frequentior in libro Vaticano error est quo OI et Ω inter se confunduntur". Dat H en ЄI verwisselen is ook overbekend, zie t. a. pl. bl. LIX. Rom. 11 : 5. Luc. 14 : 13, 21. 1 Cor. 4 : 11. Ook kan men niet onderstellen, dat Luk. 4 : 29, 7 : 5, 17 : 28 het augment gebruikt en hier de reduplicatie weggelaten zou zijn.

Luk. 7 : 3, 4. *Ἀκούσας δὲ περὶ τοῦ Ἰησοῦ ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν πρεσβυτέρους τῶν Ἰουδαίων, ἐρωτῶν αὐτὸν ὅπως ἐλθὼν διασώσῃ τὸν δοῦλον αὐτοῦ, οἱ δὲ παραγενόμενοι πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἠρώτων αὐτὸν σπουδαίως λέγοντες· ὅτι ἄξιός ἐστιν ᾧ παρέξῃ τοῦτο.*

Markland (bij Bowyer) wil na ὅπως het woord ἐλθών laten wegvallen, tenzij men in plaats van ἐρωτῶν leze ἐρωτῶντας. Aan het laatste mag, dunkt mij, niet gedacht worden. Het verband is er tegen, dat de woorden van den hoofdman niet zouden worden aangehaald. Bovendien eischt het N. T.isch spraakgebruik in dergelijke gevallen de aanhaling van de woorden van het subject, niet van die van het object. Men

zou dan beter het futurum ἐρωτήσοντας kunnen lezen. Het komt mij echter voor, dat die verandering onnoodig is en ἐλθών moet uitvallen. Vers 6 schetst ons de bedoeling van den hoofdman, die van geen komen (ja ook van geen gaan tot Jezus) weten wil, omdat hij het komen in zijne tegenwoordigheid zijns niet waardig achtte. Daar ἐλθών in sommige HSS. (volgens Markland) wordt weggelaten, mag hier niet van eene conjectuur gesproken worden. Een ander geval is het met de bijvoeging van ἐλθών, in vers 4, na ἄξιός ἐστιν. Het ligt in den aard der zaak, dat de afgezanten, die zeker niet zulk een geloof bezaten als de hoofdman, het komen noodzakelijk achtten, en dit op de gewone wijze van boden, die om hulp gezonden worden, dan ook uitdrukten. Het begin van vers 6 geeft hier een wenk, en Mt. 8:6 wijst het spraakgebruik aan. Opzettelijk kan ἐλθών door een afschrijver zijn weggelaten, die, meenende, dat de boden van dezelfde meening waren als de hoofdman, het aanstootelijke ἐλθών niet in het verband passend vond.

Luk. 7:3—5. De weglating van deze verzen, door Scholten (Handelingen bl. 77—79) aanbevolen, behoort in de litterarisch-historische kritiek te huis.

Luk. 7:8. Καὶ γὰρ ἐγὼ ἄνθρωπός εἰμι ὑπ' ἐξουσίαν τασσόμενος, ἔχων ὑπ' ἐμαυτὸν στρατιώτας, καὶ λέγω τούτῳ· πορεύθητι κ. τ. λ.

Dr Holwerda (N. Jaarboeken voor Wetensch. Theologie 1860, bl. 582) meent bij de bespreking van Mt. 8:9 ook deze plaats als bedorven te kunnen aanhalen. Zegt hij, dat in Luk. 7:8 alle codices τασσόμενος hebben, 33, 69, 242 bovendien 50ev) doen zien dat hierin beperking aan te brengen

is. Omdat dus eene oordeelkundige keuze wordt aangetroffen tusschen twee getuen, kan het voorstel om *τασσόμενος* weg te laten, (van eene conjectuur *τεταγμένος* zou eerst kunnen gesproken worden ingeval men aan de lezing *τασσόμενος* de voorkeur gaf boven de andere), niet als conjectuur worden beschouwd.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878, pag. 361) stelt voor te lezen *διατασσόμενος*. Hiertegen kan geen bezwaar bestaan. *Διατασσόμενος* is een vorm van een door Lukas dikwijls gebruikt werkwoord 3 : 13, 8 : 55, 17 : 9, 10, Hand. 18 : 2 (medium Hand. 7 : 44, 24 : 23) en drukt juister de bedoeling van den spreker uit dan *τασσόμενος*. *Διά* geeft hier te kennen: het recht, om nu eens hier, dan weer daar te bevelen, om naar alle zijden heen bevelen te geven (dus: met naar alle zijden gebiedende macht, zoodat overal heen mijne dienaren mijne bevelen gehoorzamen). Michelsen wijst er op, dat o. a. Hand. 7 : 44 en elders *διετάξατο ποιῆσαι* gelezen wordt, waar ℵ *ἐτάξατο* heeft. Zoo kan ook hier en Mt. 8 : 9 de praepositie zijn weggevallen. Naber zegt „nescio quo casu." Zou het niet een homoioteleuton kunnen zijn, dat tot de onwillekeurige verandering aanleiding gaf CIAC en ΔIAT? Het gebruik van het praesens is hier geoorloofd. Dit drukt immers ook het voortdurende van de macht uit. De volgende verzen leveren het bewijs (zie Winer, Gramm. S. 251, c.). Ten onrechte beroept Franssen (t. a. pl., bl. 46) zich op Hand. 25 : 22 en 22 : 10, om aan te toonen dat in Mt. 8 : 9 — en dus ook in Luk. 7 : 8 — *τασσόμενος* kan behouden worden. In deze plaatsen is *τάσσω* in eene andere beteekenis gebruikt. Tegen het gebruik van het medium is geen bezwaar. Men lette op Hand. 7 : 44, 18 : 2, (zie ook Dr v. d. S. Bakhuyzen t. a. pl. bl. 123, op Mt. 8 : 9). Van meer belang is de verandering van *ὑπ' ἐξουσίαν* in *ἐπ' ἐξουσίας*, door Holwerda voorgesteld en gesteund door prof. Naber. Terecht merkt

de laatste op: „Parebat centurio tribuno suo, sed quid hoc ad rem? Illud dicit esse gregarios milites, qui sibi sint dicto audientes. Impigre illi faciunt, quidquid centurio imperavit itidemque statim ac sine mora omnia parent Jesu... Fieri potest, ut quartus casus in scriptore balbutienti ferri possit eamque lectionem jam quinto saeculo Theodoretus commendavit, sed id certe ex hoc loco colligimus etiam in antiquissimis codicibus quibus utimur confundi solere praepositiones Υπο et Επι." Tegen de vervanging van ὑπό door ἐπί is dus geen bezwaar (zie ook de varianten op Mt. 28 : 14), evenmin tegen die van N en C. Niet de ondergeschiktheid van den hoofdman is hoofdzaak, maar het bevel over anderen. Dat ἐπί cum gen. in deze beteekenis voorkomt, blijkt uit Mt. 2 : 22 (βασιλεύειν ἐπὶ Ἰουδαίας), Hand. 8 : 27 (εἶναι ἐπὶ τῆς γάζης), 6 : 3 (οὓς καταστήσομεν ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης), 12 : 20, Rom. 9 : 5, Ef. 4 : 6, Openb. 3 : 11 (LXX. Gen. 39 : 5, 44 : 1, 4, Dan. 6 : 7). Ἄνθρωπος als oppositie beschouwende, lezen wij aldus: καὶ γὰρ ἐγώ, ἄνθρωπος, εἰμὶ ἐπ' ἐξουσίας διατασσόμενος, ἔχων ὑπ' ἐμαυτὸν στρατιώτας, καὶ λεγω κ. τ. λ. Door zich zelven een mensch te noemen, gaf de hoofdman te kennen dat hij in Jezus een hooger wezen erkende. Zie verder Holwerda t. a. pl. en Fritzsche, Comm. op Mattheus.

Dat ὑπ' ἐξουσίαν zonder eenigen schroom door alle getuigen vermeld is, weegt wel en pleit ten gunste der gewone lezing. Evenzeer mag men niet voorbij zien dat de schrijver der Clementinen, blijkens zijne omschrijving, ὑπ' ἐξουσίαν gelezen heeft. Dit kan ons evenwel niet bewegen van de gissing af te zien, te meer, omdat juist de omschrijving een blijk geeft dat de woorden, zooals de tekst ze gaf, niet helder waren. Evenmin kan ik Michelsen toegeven dat de tegenstelling met Jezus aan kracht zou winnen „wanneer de centurio zich een mensch noemt, die macht heeft, ofschoon hij van anderen afhankelijk is." Καὶ γὰρ ἐγώ is hier tegen, dat op eene overeenkomst

wijst en eene conclusio a minori ad majus stelt. Jezus was niet ὑπ' ἐξουσίαν, en eene vergelijking met hem in dien zin dus kon niet opgaan. Met ἐπ' ἐξουσίας is dit wel het geval. Beiden bevalen en beiden werden gehoorzaamd. Zooals ik boven zeide ligt de tegenstelling in ἄνθρωπος opgesloten. Zeer verwonderen mij de woorden van H. Franssen (t. a. pl. bl. 65). Na te hebben opgemerkt, dat de lezing ὑπ' ἐξουσίαν niet tegen de grammatica maar tegen de logica zondigt, gaat hij aldus voort: „Want ἔχων ὑπ' ἐμαυτὸν στρατιώτας moet eene tegenstelling vormen met de gedachte van den hoofdzin ἐγὼ ἄνθρωπός εἰμι ὑπὸ ἐξουσίαν, terwijl het evenwel als nadere bepaling aan het subject is toegevoegd. Het had derhalve of na καί moeten staan en dus bij λέγω behooren, hoewel de tegenstelling dan nog niet duidelijk uitkwam, òf εἰμι had ὤν moeten zijn en de zin ἔχων enz. hoofdzin worden met ἔχω tot praedicaat." Deze woorden missen de gewenschte helderheid. Dat ἔχων enz. eene tegenstelling moet vormen met ἐγὼ ἄνθρωπός εἰμι ὑπ' ἐξουσίαν kan ik niet inzien. Kan iemand die beveelt niet te gelijk ondergeschikt zijn? Hier is geene tegenstelling. Verder zou ik willen vragen, of door eene nadere verklaring, zooals ἔχων enz. hier voorkomt, geen tegenstelling kan zijn uitgedrukt, gelijk Franssen door „evenwel" schijnt te loochenen? Het bevreemdt ons dus niet dat, wanneer wij ἔχων enz. na καί lezen, de tegenstelling dan nog niet duidelijk uitkomt. Bij de lezing van a is de tegenstelling duidelijk. Deze drukt de overeenkomst uit in het bevelen en tevens het verschil der personen. Dit laatste doet hier niets ter zake, waarom wij met de meening van Michelsen (Studiën 1881, bl. 157) niet instemmen en de uitlating van εἰμί (niet de verandering in ὤν) beschouwen als een correctie van een lezer, die de gewone lezing niet begreep.

Luk. 7 : 12[b]. Καὶ ἰδοὺ ἐξεκομίζετο τεθνηκὼς μονογενὴς υἱὸς τῇ

μητρὶ αὐτοῦ, καὶ αὕτη ἦν χήρα· καὶ ὄχλος τῆς πόλεως ἱκανὸς ἦν σὺν αὐτῇ.

Dr van Manen (Verhandeling bl. 194) zegt: *καὶ αὕτη χήρα*, in sommige HSS. aangevuld met *ἦν*, in andere naar *μητρί* gewijzigd schijnt eene verklarende kantteekening te zijn. Ik geloof deze conjectuur gewijzigd te kunnen overnemen. Bedenkende, dat de N. T.ische schrijvers zich aan de algemeen geldende regelen van spreken en schrijven gehouden hebben, en in het oog houdende, dat eene dergelijke tautologie bij Lukas vreemd zou zijn, meen ik, dat eerst door een afschrijver (onder den indruk van het treffende der gebeurtenis) aan den rand werd gezet: *καὶ αὕτη χήρα* (en dat nog wel eene weduwe), hetgeen wij toch wel wisten, en daarna door een ander, die den dativus voor een nominativus aanzag, *ἦν* werd bijgevoegd. Op deze wijze worden tevens de varianten verklaard. Aan een klimax (Klausen, Hermeneutik p. 394) behoeven wij niet te denken, daar *χήρα* volstrekt geen nieuw element aan den gedachtengang toevoegt, die uit de verschillende achtereenvolgende deelen van den zin zou kunnen gekend worden.

Luk. 7 : 13. *Καὶ ἰδὼν αὐτὴν ὁ κύριος ἐσπλαγχνίσθη ἐπ' αὐτὴν καὶ εἶπεν αὐτῇ· μὴ κλαῖε·*

Heringa (Vertoog t. a. pl. bl. 430) treft bij Griesbach misbruik van kritiek aan. Omdat er 3 lezingen zijn *ὁ κύριος*, *ὁ Ἰησοῦς* en *ὁ κύριος Ἰησοῦς*, zijn volgens Griesbach alle onecht en stond er oorspronkelijk: *ἰδὼν αὐτὴν ἐσπλαγχνίσθη*. Wij kunnen met deze lichtvaardige wijze van gissen niet mede gaan en verwijzen naar het op bl. 108 gezegde. Na *ἰδὼν αὐτήν* moet eene bepaling ingevoegd zijn, daar anders *ὄχλος*, als het naastvoorafgaande subject, zou zijn aangeduid. Boven-

dien is door de weglating van het geheel de lezing ὁ κύριος Ἰησοῦς niet verklaard. Wij moeten hier uit den voorraad kiezen, en wel ὁ κύριος Ἰησοῦς. De variant ὁ κύριος is te verklaren. Een afschrijver dacht aan het gewone spraakgebruik van Lukas, die altijd ὁ κύριος zonder bijvoeging schrijft. De andere ὁ Ἰησοῦς is ontstaan uit nalatigheid (ὁ κς ις).

Luk. 7 : 17. Καὶ ἐξῆλθεν ὁ λόγος οὗτος ἐν ὅλῃ τῇ περιχώρῳ.

Michelsen (Studiën 1881, bl. 147) acht de conjectuur van Holwerda (N. Jaarb. voor Wetensch. Theol. 1860, bl. 560) — κἂν voor καί te lezen — wederlegd door de lezing van א ff[2] en 1, die περὶ αὐτοῦ weglaten. Gesteld dit kon plaats hebben, dan nog zou de conclusie verkeerd zijn. Heeft de lezing van B (m. a. w. het vreemde van een dat. door καί aan περὶ αὐτοῦ verbonden) aanleiding gegeven tot de omzetting in FL (d. i. περὶ αὐτοῦ na περιχώρῳ), dan is door de weglating van περὶ αὐτοῦ (d. i. van het hinderlijke) nog niet ontkend, dat een librarius eene crasis over het hoofd heeft gezien. Dit zou wel het geval zijn, wanneer de tekst zonder περὶ αὐτοῦ met κἂν geen verstaanbaren zin opleverde.

Luk. 7 : 25a. Ἀλλὰ τὶ ἐξεληλύθατε ἰδεῖν; ἄνθρωπον ἐν μαλακοῖς ἱματίοις ἠμφιεσμένον;

Wassenbergh (Diss. de Glossis N. T. pag. 18) meent dat ἠμφιεσμένον hier en Mt. 11 : 8 een verduidelijkend toevoegsel van later tijd is en dus geschrapt moet worden, niet alleen volgens het gebruik „elegantiorum Graecorum," maar ook volgens N. T.isch spraakgebruik Hand. 1 : 10, Jac. 2 : 2. Ik kan mij er niet bij aansluiten, daar ik niet weet, hoe het kan zijn ingevoegd. Daar echter ἀμφιέννυσθαι met de praepositie ἐν in het N. T. en de klassieke schrijvers niet voor-

komt meen ik met D (It. en Vulg.) zonder ἐν te moeten lezen, met Franssen (t. a. pl. bl. 62) van oordeel zijnde, dat ἐν na -τον gemakkelijk kan zijn uitgevallen. Te recht zegt Franssen „dat de Itala en Vulgata ἐν weglaten kan voortspruiten uit het Latijnsche spraakgebruik, dat bij vestire alleen een ablativus heeft." Gesteld het geval, dat eene conjectuur door een later gevonden lezing kan weerlegd zijn, zoo zou ik toch niet inzien, hoe de weglating van ἱματίοις ooit tegen die van ἠμφιεσμένον kan pleiten. Vgl. Michelsen t. a. pl. bl. 147.

Luk. 7 : 25b. Ἰδοὺ οἱ ἐν ἱματισμῷ ἐνδόξῳ καὶ τρυφῇ ὑπάρχοντες ἐν τοῖς βασιλείοις εἰσίν.

De conjectuur van Griesbach: ὑπάρχοντες te schrappen, omdat er verschillende lezingen gevonden worden, behoort tot dezelfde soort als de bovengenoemde 7 : 13. Algeheele weglating verklaart allerminst de verschillende varianten. Διάγω komt nooit bij Lukas voor, ὑπάρχω daarentegen het meest in Lukas en Handelingen. Dit heeft dus waarschijnlijk tot de andere varianten aanleiding gegeven.

Luk. 7 : 32. Ὅμοιοί εἰσι παιδίοις τοῖς ἐν ἀγορᾷ καθημένοις καὶ προςφωνοῦσιν ἀλλήλοις λέγοντες·

Uit de opmerking van Dr Holwerda (Bijdragen bl. 42), dat deze plaats jammerlijk mishandeld en moeielijk te verstaan is, zou volgen dat de toepassing van de conjecturaalkritiek hier zeer gewenscht is. Evenwel meen ik, dat uit de lezing van DL 13. 69 enz. λέγοντες de overige kunnen worden afgeleid. Dit betoog behoort niet tot ons gebied. Zie Tischendorf VIII.

Luk. 7 : 44b, 45. Βλέπεις ταύτην τὴν γυναῖκα; εἰσῆλθόν σου

εἰς τὴν οἰκίαν, ὕδωρ μου ἐπὶ τοὺς πόδας οὐκ ἔδωκας· αὕτη δὲ τοῖς δάκρυσι ἔβρεξέν μου τοὺς πόδας καὶ ταῖς θριξὶν αὐτῆς ἐξέμαξεν. Φίλημά μοι οὐκ ἔδωκας· αὕτη δὲ ἀφ' ἧς εἰσῆλθεν οὐ διέλιπε καταφιλοῦσά μου τοὺς πόδας κ. τ. λ.

Price (bij Bowyer) wil *εἰς πόδας* lezen, maar haalt daarvoor plaatsen aan, waar *εἰς* eene andere beteekenis heeft. Luk. 9:3 beteekent *εἰς* ten behoeve van (*μηδὲν αἴρετε εἰς τὴν ὁδόν*), vers 13 eveneens (*εἰ μήτι πορευθέντες ἡμεῖς ἀγοράσωμεν εἰς πάντα τὸν λαὸν τοῦτον βρώματα*). Niet het doel waarvoor, maar de richting waarheen, wordt hier uitgedrukt, Hom. Ilias 1:174. De tekst is dus zeer goed te verklaren en de conjectuur van Price niet noodig.

Prof Naber (Mnemosyne, 1881. pag. 283), draagt op deze plaats eene belangrijke conjectuur voor. Hij zegt: „Hic videmus, quae urbanitatis officia apud Judaeos praestare moris fuerit, si quis quem ad coenam invitasset. Conviva, postquam domum intrarat, brevi osculo a domino excipiebatur: adstabat lavacrum ad pedes abluendos: caput etiam oleo inunguebatur; haec omnia nota sunt et aliis exemplis abunde poterunt confirmari. Jam novimus quidem Pharisaeos vituperavisse Jesu in corpore curando neglegentiam eaque res in Evangeliis saepe tangitur; hic tamen miror Pharisaei erga convivam quem ipse invitarat, superbiam, nec multo minus ipsum Jesum demiror, qui insignem sibi factam contumeliam aut non senserit, aut certe dissimulaverit. Liberum erat Simoni Jesum non vocare, sed postquam vocavit, ut rusticitatis crimen effugeret, id omne praestare debuit, quod moribus requirebatur. Ibidem liberum erat Jesu non ire ad Pharisaeum, sed statim abire debuit postquam animadvertit sibi debita officia non praestari. Sed quid plura in re tam aperta? Optime adnotavit Bakhuyzenius (p. 300) etiam in sacro codice negationes interdum perperam interpolatas esse,

nec dubito quin omnibus lectoribus, *πᾶσι καὶ πάσαις*, locus magis sit placiturus si rescripsero: *ὕδωρ μου ἐπὶ τοὺς πόδασ ἔδωκας, — φίλημά μοι ἔδωκας, — ἐλαίῳ τὴν κεφαλήν μου ἤλειψας.* Etiam causa apparet, cur negatio ter perperam inserta sit: qui inseruit, intempestive memor fuit eorum quae leguntur Luc. 11 : 37, ubi Pharisaeus quidam miratur, quod Jesus *οὐ πρῶτον ἐβαπτίσθη πρὸ τοῦ ἀρίστου*, sed tunc quoque uti vides, aqua praebita quidem fuit, sed Jesus aliarum rerum satagens non attenderat animum. Aut plurimum fallor, aut nunc demum eliminata triplici interpolatione, elucescit narrationis eximia venustas, quae antea sordebat." Vragen wij naar de beteekenis van *βαπτίζεσθαι* in Luk. 11 : 37, dan behoort geantwoord te worden, dat het N. T.isch spraakgebruik eerder aan zich baden, dan aan zich wasschen denken doet, zie Mark. 7 : 2 en 4 (*νίπτω*). De Heer had een daemon uitgedreven, waarom de Farizeër verwachtte dat Hij zich vóór het *ἄριστον* eerst door een bad reinigde. Dat er toen waschwater werd aangeboden of gereed stond wordt niet gemeld. De Farizeër verwonderde zich dus niet over het afwijzen van een aangeboden beleefdheidsvorm, maar over het veronachtzamen van de wetten der samenleving. Daar in ons verhaal van geheel iets anders gesproken wordt, kan een invoeger „intempestive" daaraan dus niet gedacht hebben. Wat kan de reden tot invoeging geweest zijn? Mij dunkt, dat het al heel vreemd is, de verwondering over het nalaten van het wasschen in Luk. 11 als niet overeenkomstig te beschouwen met het aanbieden van waschwater enz. Veeleer zou men verwachten, dat een afschrijver, als er *οὐκ* stond, het er uitlichtte om het verband met 11 : 37 in overeenstemming te brengen. Gaat men van de gedachte uit, dat tegen de eischen der samenleving gezondigd werd, wanneer het waschwater niet is aangeboden, en dat *βαπτίζεσθαι* beteekent „zich wasschen," dan is in Luk. 11 : 37 het verwijt tot den

Pharizeër al heel wonderlijk, terwijl het voorkomen van *οὐκ* in 7:44, 45 onverklaarbaar is. Bovendien, kan v. d. S. Bakhuyzen hier wel worden aangehaald? Op bl. 300 van zijne Verhandeling over de Conjecturaalkritiek zegt hij: „Het is zonderling, maar het wordt door de ondervinding bevestigd, dat in de HSS. de partikels *οὐ* en *μή* vaak weggeraakt zijn, vooral in vragen." -- Daar is dus sprake van een onwillekeurigen misslag, hier van drie opzettelijke veranderingen, en dat niet in eene vraag. Het vreemde verschijnsel, dat 3 malen *οὐκ* bij vergissing zou uitgevallen zijn mogen wij ook niet voorbij zien. Moeten wij echter niet eerst beproeven den tekst met *οὐκ* te verklaren? De Heer spreekt hier niet van een meer of minder in de gaven van beiden, gelijk men misschien ten onrechte uit vers 47 zou willen afleiden. Dat de Farizeër weinig liefde had kon niet blijken uit het geven van waschwater, daar dit een eisch der samenleving was en volstrekt geen liefde vorderde. De Heer stelt het gedrag van den Farizeër tegenover dat van de vrouw. Terecht zegt Kuinoel (t. a. pl. bl. 440): „comparat iam Jesus inhumanitatem Simonis Pharisaei, qui etiam communia officia neglexerat, cum eximiis reverentiae, amoris, animique grati documentis, quae femina peccatrix dederat." Uit Joh. 13 blijkt dat het voetwasschen vóór tafel volstrekt geen regel was, gelijk het dan ook alleen geschiedde bij van de reis komende gasten, Gen. 18:4, Richt. 13:21, 1 Sam. 25:41, 1 Tim. 5:10, en dus het nalaten bij den hooghartigen Farizeër des te minder bevreemdt. Vragen wij, met welke lezing het verwijt des Heeren het meest denkbaar is, dan aarzelen wij niet ons voor het behoud van *οὐκ* te verklaren. Onderstelt de lezing zonder *οὐκ* een schijn van onbillijkheid, niet eens het betamelijke te hebben gedaan kon eer een verwijt uitlokken, dan, waar meer kon verricht worden, met het mindere te vreden te zijn geweest. Is er ontegenzeggelijk ook tegenstel-

ling te vinden in ὕδωρ en δάκρυσιν, φίλημα (op den mond) en πόδας, ἐλαίῳ (op het hoofd) en μύρῳ (op de voeten), toch meen ik, met het oog op vers 47, de bekende handelwijze der Farizeën en de gewoonte des Heeren in zijne vermaningen, dat de tegenstelling tusschen gebrek aan liefde en overvloed van liefde hier het hoofddenkbeeld uitmaakt. Ik kan mij daarom niet aansluiten bij de conjectuur van Naber.

De opmerking van Venema (bij Verschuir t. a. pl. bl. 370, door Lotze bestreden) te lezen: βλέπε εἰς ταύτην τὴν γυναῖκα kan slechts den naam van inval verdienen. Het is zeer wel mogelijk, dat een afschrijver eene E heeft overgeslagen, den imperativus niet in het oog houdende. Mij komt de vraag in het verband meer gepast voor, meer nadruk en schildering aan de woorden gevende (βλέπε wordt met en zonder εἰς gevonden).

Luk. 8 : 9. Ἐπηρώτων δὲ αὐτὸν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ· τίς αὕτη εἴη ἡ παραβολή.

De conjecturen (bij Bowyer) van Lucas Brugensis (εἴη in ἐστι te veranderen) en van Dr Owen (λέγοντες weg te laten, bij de lezing van den Receptus) verdienen dien naam niet. Men vgl. voor de eerste de varianten van f en q, voor de tweede die van ℵBDLRΞ 1, 33, 157, enz.

Luk. 8 : 12, 13. Οἱ δὲ παρὰ τὴν ὁδόν εἰσιν οἱ ἀκούσαντες, εἶτα ἔρχεται ὁ διάβολος καὶ αἴρει τὸν λόγον ἀπὸ τῆς καρδίας αὐτῶν, ἵνα μὴ πιστεύσαντες σωθῶσιν· οἱ δὲ ἐπὶ τὴν πέτραν οἳ ὅταν ἀκούσωσι μετὰ χαρᾶς δέχονται τὸν λόγον κ. τ. λ.

Dr Owen (bij Bowyer) vindt het meer in overeenstemming met vers 14 en 15 τὸ δὲ — οὗτοι te lezen. Hij had dan,

in allen gevalle, τὸ μέν moeten aantreffen, maar bovendien kan men evengoed vragen, waarom 14 en 15 ook niet οἱ δέ lezen? Lukas' streven is evenwel niet een zuiver afgeronden stijl te leveren, zie b.v. vers 5: ἃ μέν... καὶ ἕτερον... καὶ ἕτερον.

Luk. 8:23[a]. Πλεόντων δὲ αὐτῶν ἀφύπνωσεν.

Dr Owen (bij Bowyer) wil in plaats van ἀφύπνωσεν lezen ἐφύπνωσεν. Hoewel het laatste, de gewone beteekenis dezer werkwoorden in aanmerking genomen, de voorkeur verdienen zou, geloof ik toch de conjectuur niet te kunnen goedkeuren, daar bij de latere grieksche schrijvers ἀφυπνόω in de beteekenis van somno opprimor, obdormio wordt aangetroffen, zie Lobeck ad Phryn. p. 224. (Richt. 5:26).

Luk. 8:26. Καὶ κατέπλευσαν εἰς τὴν χώραν τῶν Γαδαρηνῶν, ἥτις ἐστιν ἀντίπερα τῆς Γαλιλαίας.

Een tegenhanger van de door Heringa veroordeelde conjecturen van Griesbach en Semler vormt de conjectuur van E. Stephan (N. T. 1779, vermeld door Reuss, „Bibliotheca N. T. gr. p. 181) te lezen: Γεργεσηνῶν καὶ Γαδαρηνῶν. Ik meen deze niet te kunnen aanbevelen, daar zij eene vereeniging bevat van twee lezingen, die elkander buitensluiten, en alle varianten er niet uit af te leiden zijn. Dat Lukas alzoo zou geschreven hebben kan men, met het oog op Josephus Ant. 1, 6, 2, moeielijk aannemen. Hij zegt daar van de Γεργεσαῖοι (LXX, Gen. 15:21, Jos. 24:11 גִּרְגָּשִׁי. Zie de conjectuur van Wetstein op Mt. 8:28, die eveneens te verwerpen is) πλὴν τῶν ὀνομάτων ἐν τοῖς ἱεραῖς βίβλοις οὐδὲν ἔχομεν. Hij bestrijdt daar uitvoerig het gevoelen van Origenes, dat van eene stad Γέργεσα gewaagt, gelegen aan het meer Genesareth, waaraan

de Γεργεσηνοί hun naam zouden te danken hebben. Waarschijnlijk is, mede door toedoen van Origenes, de lezing Γεργεσηνοί in gebruik gekomen, en is, zoowel hier als vers 37, Mark. 5:1 en Mt. 8:28, Γαδαρηνῶν de ware lezing. De andere lezingen laten zich daaruit gemakkelijk verklaren.

Luk. 8:52[a]. Ἔκλαιον δὲ πάντες καὶ ἐκόπτοντο αὐτήν.

Weston (bij Bowyer) meent dat vóór αὐτήν ΔΙΑ is uitgevallen. Ten onrechte. Κόπτεσθαι (med. van κόπτω slaan, dus zich slaan, zich op de borst slaan, leed gevoelen) beantwoordt aan het Hebr. סָפַד, gelijk de LXX dit dan ook door κόπτεσθαι vertalen, nu eens met ἐπί (in geen geval διά) 2 Sam. 11:28, Zach. 12:10, dan weder met een acc., Gen. 23:2, Gen. 50:10. Evenals in Luk. 23:48 kan dus ook hier de acc. staan.

Luk. 9:3. Καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς, μηδὲν αἴρετε εἰς τὴν ὁδόν, μήτε ῥάβδον μήτε πήραν μήτε ἄρτον μήτε ἀργύριον, μήτε ἀνὰ δύο χιτῶνας ἔχειν.

A. Osiander (bij Bowyer) wil de woorden μήτε ῥάβδον in εἰμὴ ῥάβδον veranderen. Wij zien hier eene ongeoorloofde poging tot wegneming van het verschil met Markus (6:8, waar de staf nog gelaten wordt), dat ook bij Mt. 10:10 aangetroffen wordt. Het verschil tusschen beide voorstellingen merkte reeds Augustinus op (cons. 2:71 „solet item quaeri, quomodo Mt. et Lc. commemoraverint dixisse dominum ut nec virgam ferrent, cum dicat M. nisi virgam tantum.") Lange (Leben Jesu II. 2. 712) en anderen hebben dit trachten op te heffen door te spreken van hoogstens één staf.

Bleek stelt voor „der Stock bei Markus sei nur zur Stütze, nicht als Schutzwaffe gemeint." — Ik geloof met Weiss

(Markus) dergelijke harmonistiek voor „unbegründete Klügelei" te mogen houden. Van één staf wordt niet gesproken Zie bovendien Mt. 10:10, waar de volgorde anders is, en ῥάβδον op dezelfde wijze behoort verklaard te worden als de andere woorden.

Luk. 9:10b. Καὶ παραλαβὼν αὐτοὺς ὑπεχώρησεν κατ' ἰδίαν εἰς πόλιν καλουμένην Βηθσαϊδά.

„De gewone lezing," schrijft Dr Holwerda (Nieuwe Jaarboeken 1860, bl. 586), is zeker het werk van correctors. Terecht heeft Tischendorf in 1849 en 1858 uit B opgenomen καὶ παραλαβὼν αὐτοὺς ὑπεχώρησεν κατ' ἰδίαν εἰς πόλιν καλουμένην Βηθσαϊδά. Het is er echter verre van daan, dat deze lezing gezond zoude zijn. Wie gaat ooit, wanneer hij alleen wil zijn naar eene stad? Ook blijkt uit vers 12 dat Jezus naar eene woeste plaats was gegaan. Zeker is er tusschen εἰς en πόλιν eene lacune." Dr v. d. Sande Bakhuyzen sluit zich hierbij aan: „Ongetwijfeld juist. Daar komt bij, dat Bethsaïda — hier wordt zeker de bekende plaats van dien naam bedoeld — aan de overzijde van het meer lag." Ik kan mij niet met het gevoelen dezer geleerden vereenigen en meen dat de tekst, die ook Tischendorf VIII gevonden wordt, te verdedigen is en tot de bekende varianten aanleiding kan hebben gegeven. Waaruit toch maakt men op, dat Jezus alleen wilde zijn? Hij ging met zijne discipelen weg, (alleen, natuurlijk als tegenstelling van de hem gewoonlijk volgende en omstuwende scharen) naar Bethsaïda. Dit was het doel van de reis. Hier hebben wij te denken aan Bethsaïda Julias, — omdat er van πόλις sprake is —, gebouwd door den tetrarch Philippus, ter eere van Augustus' dochter (Jos. Bell. 2, 9, 1. 3, 3, 5. Ant. 18, 2, 1. 18, 4, 6.) en niet aan Bethsaïda in Galilea, dat κώμη genoemd wordt. Het verhaal verplaatst

ons vers 10a aan de westzijde van het meer Genesareth [1]), alwaar Bretschneider en anderen meenen dat alleen Bethsaïda gelegen was [2]). Daar kwamen de discipelen tot Jezus en had het Mark. 6 : 31 genoemde plaats. Van Gadara (aan de oostzijde gelegen) was men blijkens 8 : 37, 40 hierheen overgekomen. Nu gaat Jezus met zijne discipelen weder terug (zie Mark. 6 : 32) naar eene woeste plaats, in de nabijheid van Bethsaïda en andere vlekken, aan den oostelijken oever van het meer. Daar kwam de schare, waarvan een gedeelte om het meer was heengegaan, tot hem en werd gespijzigd. Ik geloof dat wij hier niet aan harmonistiek moeten denken.

Dit is wel het geval bij de conjectuur van Prof. Michaëlis (Einleitung S. 789). Uitgaande van de lezing *εἰς τόπον ἔρημον τῆς πολέως* stelt hij voor, na *ἔρημον* te lezen *ἀντικρύ*. Hij spreekt niet van een ander Bethsaïda en wil dus Mark. 6 : 45 met Luk. 9 : 10 in overeenstemming brengen, de woestijn aan de overzijde bepalende door *ἀντικρύ τῆς πολέως* (d. i. Bethsaïda aan de westzijde). Daar ik de geciteerde lezing niet voor de echte houdt zal ik haar niet verdedigen, hoewel ik geloof dat dit zonder de conjectuur van Michaëlis te doen was. Bij de echte lezing is deze conjectuur overbodig.

Michelsen onderstelt (Studiën, 1881, bl. 161) dat de lezing

---

1) Ten onrechte zegt v. d. S. Bakhuyzen dat het bekende Bethsaïda aan de overzijde lag. Bethsaïda in Galilea is het bekende; dit was gelegen aan deze zijde, d. i.: aan de overzijde van het land der Gardarenen, waaruit Jezus was overgestoken.

2) Duo putant fuisse hujus nominis oppida, alterum ad occidentale, alterum ad orientale litus lacus Genesareth, quod commemoretur Luc. 9 : 10. Sed de ea re dubitandum est. Lucae enim verba c. 9 : 10 non necessario de orientali litore ejusque deserto intelligenda sunt, quum *τόπος ἔρημος* non sit desertum quod proprie dicitur, sed locus solitarius; dicuntur enim in ejus vicinia fuisse *κῶμαι*, ad quos multitudo potuisset pervenire quum iam vesperasceret, ut apparet e versu 12 (Lex. Man. ad. h. l.).

van BLXZ(D) εἰς πόλιν καλουμένην Βηθσαϊδά oorspronkelijk in margine gestaan en daarna de ware lezing εἰς τόπον ἔρημον verdrongen heeft, die nog in ℵ 13. 69. 157. 346 syr[cu] overgebleven is. „De tweede lezing behoort tehuis in vers 18 na συνῆσαν (zoo toch moet daar gelezen worden) αὐτῷ οἱ μαθηταί, gelijk blijkt uit vergelijking met Mark. 6 : 45, 8 : 22." Wanneer wij deze plaatsen vergelijken is het ons nog niet duidelijk, hoe men bij Luk. 9 : 10 (εἰς τόπον ἔρημον) daaraan heeft kunnen denken en dus iets aan den rand heeft gezet, wat eigenlijk in vers 18 tehuis behoort. Afgezien van de vreemde constructie, die dan in vers 18 ontstaan zou, (waarom de plaatsbepaling niet gevoegd in den voorzin met ἐν?) blijkt toch dat in Mark. 6 : 45 niet over dezelfde zaak gesproken wordt. Daar zendt de Heer de discipelen weg naar Bethsaïda en blijft hij alleen bidden; dat de discipelen aldaar weer tot hem kwamen staat er niet. Volgens Lukas was de Heer biddende, toen zijne discipelen tot hem kwamen. Mark. 8 : 22 slaat ἔρχονται op Jezus en zijne discipelen.

Luk. 9 : 12. Ἡ δὲ ἡμέρα ἤρξατο κλίνειν· προσελθόντες δὲ οἱ δώδεκα εἶπον αὐτῷ· ἀπόλυσον τὸν ὄχλον, ἵνα πορευθέντες εἰς τὰς κύκλῳ κώμας καὶ ἀγροὺς καταλύσωσιν καὶ εὕρωσιν ἐπισιτισμόν, ὅτι ὧδε ἐν ἐρήμῳ τόπῳ ἐσμέν.

Dr Holwerda (N. J. voor W. Th. 1860 bl. 586) is door de lezing van cod. B op de gedachte gebracht, dat de ware lezing wel ἤδη δ' ἡ ἡμέρα kon zijn. Te recht. De opeenvolging der H's en de gelijkvormigheid der syllaben kan de afschrijvers bedrogen hebben. Bovendien eischt het verband niet eene bloote tijdsbepaling, maar een wenk (zie Mt. 14 : 15 ὀψίας δὲ γενομένης, en Mark. 6 : 35 ἤδη ὥρας πολλῆς γενομένης), dat te weinig tijd beschikbaar was, in vergelijking met hetgeen moest worden gedaan.

Dr Mangey (bij Bowyer) wil lezen καὶ τὰς ἀγοράς. Ik geloof, dat deze conjectuur volstrekt niet noodig is. Was ἀγρός een niet in de Evangeliën voorkomend en bepaald onverstaanbaar woord, wij zouden aan de conjectuur eenige waarde kunnen hechten. Nu evenwel voldoet zij niet aan de vereischten. Ἀγρός toch komt meermalen voor en beteekent dorp, buurtschap, in tegenstelling met steden, grootere dorpen of vlekken (κῶμαι) Mt. 5 : 14, 6 : 36, 56, Luk. 8 : 34. De vermelding van κῶμαι wijst ook op een woord, dat de plaats aanduidt, niet het bedrijf. Ἀγορά is markt en wordt, voor zoover mij bekend is, in het N. T. niet voor de plaats, waar die markt gevonden wordt, gebezigd.

Luk. 9 : 13b. Οἱ δὲ εἶπον· οὐκ εἰσὶν ἡμῖν πλεῖον ἢ ἄρτοι πέντε καὶ ἰχθύες δύο, εἰ μήτι πορευθέντες ἡμεῖς ἀγοράσομεν εἰς πάντα τὸν λαὸν τοῦτον βρώματα.

Deze plaats is door het meermalen moeielijkheden barende εἰ μήτι aan velerlei uitlegging blootgesteld geweest. Meende Dr Owen (bij Bowyer), dat er eene ellipse moest worden aangenomen, aldus aan te vullen: οὐ δυνάμεθά τι αὐτοῖς δίδοναι εἰ μήτι, Kypke wil, Markus 6 : 37 als verklaring te hulp roepende, εἰ μήτι blijven verdedigen. Ik meen mij aan de zijde van hen te moeten scharen, die de gewone lezing verdedigbaar achten.

Dr Holwerda (Betrekking enz. bl. 45) meent dat de vertaling van van der Palm de voorkeur verdient boven die van van Hengel. Dit doet hem dus voor de gewone lezing en verklaring besluiten. V. d. P. vertaalt: „of moeten wij misschien henengaan en voor al dat volk brooden koopen?", en zegt in de aanteekening: „dit vraagsgewijze voorstel sluit de onmogelijkheid in zich om er aan te voldoen, als zeiden zij: dit kan toch Uwe bedoeling niet zijn, dat wij voor zulk eene

menigte spijzen zullen gaan koopen." Wanneer wij nagaan, wat de andere Evangelisten (Mt. 14 : 13—21, Mark. 6 : 30—44, Joh. 6 : 1—13) mededeelen, dan blijkt ons dat Markus eene bijzonderheid meer heeft dan de anderen, n.l. de verwondering of liever de bevreemding uitdrukkende vraag der discipelen, of zij dan 200 denariën (voor hen eene bijzonder groote uitgave, die aan de menschen weinig verzadiging verschafte: 1 denarie op de 25 man) brood moesten gaan koopen. Ἀγοράσωμεν en δώσωμεν zijn, dunkt mij, hier niet op hunne plaats. De conjunctivus deliberativus zou eischen: laat ons dan koopen en gevèn (eene uitspraak, die met het oog op het voorstel (vers 36) en de 200 denariën vreemd te noemen is. Vreemd is de verklaring van Weiss (Markus), die ἀγοράσωμεν en δώσομεν leest, „und so werden wir geben." Is dit, het voorafgaande in aanmerking genomen, te verklaren? Volgens hem draagt de conjunctivus „das Gepräge eines gewissen Befremdens über das Zumuthen." De ind. futuri drukt dit voldoende uit. De lezing ἀγοράσομεν is dus te verkiezen; van een „Einfluss des Conj. delib. bei Markus auf der Ausdruck bei Lukas" (Weiss, Lukas) behoeft geen sprake te wezen. Dit futurum drukt de bevreemding uit. Daarbij komt, dat in de HSS. Ω en O meermalen verwisselen, zoodat hieruit de lezing in Markus te verklaren is. Holwerda wijst terecht op 2 Cor. 13 : 5 (εἰ μή τι ἀδόκιμοί ἐστε). Plutarchus, Amator, c. 20 (εἰ μήτι καὶ ὑμᾶς ἀναπεπείκασιν οἱ γραμματικοί. Id. Non posse suaviter vivi sec. Epic. c. 14, εἰ μήτι νὴ Δία λελήθασιν ἔνιοι συκοφαντοῦντες τοὺς ἄνδρας. Id. Symp. QQ. IX : 6, εἰ μὴ νὴ Δία φήσουσι. Wat nu beteekent, bij deze opvatting van ἀγοράσομεν, het voegwoord εἰ μήτι? Als vraagwoord kan μήτι niet staan, daar dit geen zin geeft, omdat βρώματα reeds genoemd is. Het behoort dus bij εἰ en vormt daarmede een geheel. Εἰ μήτι is eene andere vorm van εἰ μή = tenzij (τί kan dus heel goed bij

μή geschreven worden volgens Tisch VIII. J. M. S. Baljon (De tekst der brieven van Paulus aan de Romeinen, Corinthiërs en Galatiërs, als voorwerp van de conjecturaalkritiek beschouwd, bl. 55) had zich duidelijker kunnen uitdrukken. De opmerking dat μήτι een vraagwoord is doet weinig ter zake. De quaestie is hier, wat doet τί er bij. Vertaalt Baljon: tenzij met onderling goedvinden — tenzij gij misschien geen proef houdt (omdat er eene ontkenning voorafgaat bl. 57), dan vertaalt hij door „tenzij" de woorden: εἰ μή τι en had dus behooren te schrijven „tenzij is εἴ μή τι niet εἰ μήτι, en het onderscheid tusschen beide duidelijk te maken. Is εἰ μή alleen „tenzij" dan zitten wij verlegen met τί; is het dat niet, maar behoort εἰ afzonderlijk te staan, dan begrijpen wij het vraagwoord niet. Staan alle drie afzonderlijk, dan sluit zich μή bij εἰ aan. Εἰ μήτι drukt hier uit, wat wij in onze taal door „of soms" weergeven. Geene negatie gaat vooraf, want er wordt niet iets ontkend, maar bevestigd. Οὐ πλεῖον behoort bij elkaar en beteekent „slechts." De uitspraak: „wij hebben niet meer dan..... tenzij wij wat meer gaan koopen" is natuurlijk onzin. „Tenzij" past hier niet. Het verwondert mij dat Bornemann (Schol. in Lucae Ev. a. h. l.) tegen Kuinoel nisi nog verdedigd, al is het dat hij tegen Kypke e. a. naar waarheid opmerkt: Praeter conjunctivum ἀγόρασωμεν post εἰ illatum ut in paucis illis, quae collegit Winer incertae fideï, qui vernaculis videtur respondere: „wir müssten denn etwa kaufen sollen," notandum est etiam πλεῖον extra structuram positum."

Luk. 9 : 18. Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι αὐτὸν προσευχόμενον κατὰ μόνας συνῆσαν αὐτῷ οἱ μαθῆται καὶ ἐπερώτησεν αὐτοὺς λέγων· τίνα με οἱ ὄχλοι λέγουσιν εἶναι;

Dr Owen (bij Bowyer) vindt bezwaar in συνῆσαν. Dit

is in strijd met κατὰ μόνας. Hij stelt daarom voor σύνισαν. Reeds vroeg merkte men dit bezwaar op, gelijk blijkt uit de varianten van B* 244 f (occurrerunt) συνήντησαν en 17ev. συνήχθησαν. Daar H en I in de HSS. dikwijls verwisseld worden zou er tegen de conjectuur van Owen geen bezwaar kunnen zijn. Evenwel komt het voorstel van Michelsen (Studiën 1881, bl. 161) mij aannemelijker voor, dat wij niet als eene conjectuur hebben te beschouwen, nl. te lezen συνῆσαν.

Luc. 9 : 24. Ὃς γὰρ ἐὰν θέλῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι, ἀπολέσει αὐτήν· ὃς δ'ἂν ἀπολέσει τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἕνεκεν ἐμοῦ, οὗτος σώσει αὐτήν.

Markland (bij Bowyer) wil in plaats van ἀπολέσει lezen ἀπολέσαι sc. θέλῃ, evenals het voorafgaande σῶσαι θέλῃ. Voor deze conjectuur zouden wij eene allerwonderlijkste ellipse moeten aannemen, waarvan de wedergade in het N. T. nergens te vinden is. In plaats van ἀπολέσαι θέλῃ zou ἀπολέσαι staan en dat wel, terwijl het pronomen relativum en ἂν voorafgegaan (zie Klausen, Hermeneutik S. 376, en Winer, sub voce Ellipse). Bovendien is van een willen verliezen volstrekt geen sprake. Vergelijken wij de uitspraken in de andere Evangeliën dan wordt ons dit duidelijk. Mark. 8 : 35 (ὃς δ'ἂν ἀπολέσει τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἕνεκεν ἐμοῦ κ. τ. λ.) Mt. 10 : 39 (ὁ ἀπολέσας τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἕνεκεν ἐμοῦ κ. τ. λ.) Niet onbelangrijk is hetgeen wij in den Commentaar van Meyer (uitg. Weiss) vinden aangeteekend bij Mt. 10 :39. „Wer seine Seele gefunden haben wird (durch Zeitliche Lebensrettung mittelst Verleuchnung in diesen Todesgefährlichen Zeiten) wird sie verlieren (nämlich durch die ἀπόλεια 7 : 13, den ewigen Tod bei der Parousie Luc. 9 : 24) und wer seine Seele verloren haben wird (durch den Verlust des zeitlichen Lebens in der Verfolgung durch Selbstaufopferung, wird sie finden (bei der

Auferstehung zur ewigen ζωή (σωθήσεται vers 22.) Das Finden im ersten Theil bezeichnet also die Rettung der vom zeitlichen Tode anscheinend unrettbar bedroheten, im zweiten Theil aber die Rettung der zum zeitlichem Tode wirklich anheimgefallenen ψυχή. Jenes finden geschieht zum ewigen Tode, dieses zum ewigen Leben." Het zal wel geen verwondering baren, dat wij aan de lezing van XΛ enz. de voorkeur geven (H en ЄI verwisselen meermalen) en de conjectuur van Markland niet steunen.

Luk. 9 : 25. Τί γὰρ ὠφελεῖται ἄνθρωπος κερδήσας τὸν κόσμον ὅλον, ἑαυτὸν δὲ ἀπολέσας ἢ ζημιωθείς;

De conjectuur van Pearce (bij Bowyer) de laatste twee woorden als een glossema uit Mt. 16 : 26 en Mark. 8 : 36 te schrappen, vindt instemming bij Wassenbergh (De glossis N. T. pag. 45): „Neque aliud revera est τὸ ζημιωθείς nisi interpretamentum, quo quod durius forte dictum videri poterat, ἀπολέσας, emollitur. In sequentibus etiam 17 : 33 et reliquis parallelis omnibus, solum reperias ἀπολέσει." Eveneens bij Holwerda (N. Jaarboeken 1860 bl. 586), die ἑαυτόν met ζημιωθείς onbestaanbaar acht en aan eene dittografie of aan een gedeelte eener variant (τὴν δὲ ψυχὴν ζημιωθείς) denkt, hierin door Dr v. d. S. Bakhuyzen nagevolgd (t. a. pl. bl. 165). De lezing van syr[cu] aeth., die ἢ ζημιωθείς weglaten, maakt de bespreking overbodig.

Luk. 9 : 26. Ὃς γὰρ ἂν ἐπαισχυνθῇ με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους, τοῦτον ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπαισχυνθήσεται, ὅταν ἔλθῃ ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ τοῦ πατρὸς καὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων.

Schulz (bij Bowyer) acht het wenschelijk, in plaats van

καὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων te lezen, *μετὰ τῶν ἁγίων ἀγγέλων*. Ten onrechte. Daar de tekst volstrekt niet bedorven schijnt te zijn, kan alleen de vergelijking van de parall. plaatsen tot dit vermoeden aanleiding gegeven hebben (Mt. 16 : 27 en Mark. 8 : 37). Behalve de opmerking dat dit geen reden tot verandering in den tekst behoeft te wezen, omdat hier van iets anders (nl. van de heerlijkheid van den Zoon, van den Vader en van de engelen) gesproken wordt — Mattheus en Markus spreken van het komen in de heerlijkheid des Vaders met zijne engelen — is tegen deze conjectuur aan te voeren, dat alles, wat in Gods tegenwoordigheid geacht wordt te zijn, met glans en heerlijkheid wordt voorgesteld. Zie Luk. 2 : 9, 12 : 8, 9, Hand. 6 : 15, 7 : 30.

Luk. 9 : 28. *Ἐγένετο δὲ μετὰ τοὺς λόγους τούτους, ὡσεὶ ἡμέραι ὀκτὼ καὶ παραλαβὼν Πέτρον καὶ Ἰωάννην καὶ Ἰάκωβον ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος προςεύξασθαι.*

Erasmus vertaalt diebus octo, alsof er stond *ἡμέραις ὀκτώ*, en *καί* was weggelaten (Bowyer). Terwijl wij het laatste niet behandelen, daar de lezing zonder *καί* in ℵ*BH 28 enz. voorkomt, verdient de eerste conjectuur vermelding. Voor eene verandering van den tekst is, dunkt mij, geen reden. Ik geloof dat wij hier een nominativus absolutus aantreffen, welke meermalen bij tijdsbepalingen gevonden wordt. Lucianus (dial. mar. 1 : 4. *Οὐ γὰρ ἑώρακα πόλυς ἤδη χρόνος αὐτόν.*) Mt. 15 : 32. *ὅτι ἤδη ἡμέραι τρεῖς προςμένουσί μοι* Mark. 8 : 2. Ook als parenthese kunnen deze woorden worden beschouwd (Winer, Gr. S. 523), zoodat men niet tot het schema Pindaricum (Kuinoel) en nog veel minder tot eene conjectuur de toevlucht behoeft te nemen.

Luk. 9 : 48a. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς, ὃς ἐὰν δέξηται τοῦτο τὸ παιδίον ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου ἐμὲ δέχεται.

Te recht merkt Dr v. d. S. Bakhuyzen bij deze plaats op (t. a. pl. bl. 165) dat Bowyer zich moet vergissen, wanneer hij beweert, dat Beza en Grotius τοιοῦτο τὸ παιδίον willen lezen. De gelijkluidende plaatsen wijzen allen op τοιοῦτο Mark. 9 : 37; de lezing τούτων is met het oog op het verband niet aan te bevelen, vgl. ook Mt. 18 : 5. Het lidwoord wordt in het N. T. wel somtijds vóór, maar niet na τοιοῦτος gebruikt. Met v. d. S. Bakhuyzen kan ik deze gissing steunen. Juist dit kind werd niet bedoeld (dat zou tamelijk beperkt zijn), maar een dergelijke geringe persoon of kleine zaak, dus de hoedanigheid. De bewijsvoering van Bornemann (t. a. pl.) heeft mij niet voor τοῦτο τό kunnen winnen. Τοιοῦτο kon gemakkelijk in τοῦτο το overgaan.

Luk. 9 : 53. Καὶ οὐκ ἐδέξαντο αὐτόν, ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πορευόμενον εἰς Ἱερουσαλήμ.

De conjectuur van Prof. Naber (Mnemosyne. 1878, p. 362), te lezen πορευομένου, behoeft niet besproken te worden, daar de Vulgata en HSS. van de Itala dit schijnen gelezen te hebben. Ook Bentley en Wetstein (Prolegomena ed. 1752) vermeldden reeds de variant.

Luk. 10 : 1. Μετὰ δὲ ταῦτα ἀνέδειξεν ὁ κύριος καὶ ἑτέρους ἑβδομήκοντα καὶ ἀπέστειλεν αὐτοὺς ἀνὰ δύο πρὸ προσώπου αὐτοῦ εἰς πᾶσαν πόλιν καὶ τόπον οὗ ἤμελλεν αὐτὸς ἔρχεσθαι.

Prof. Naber stelt in de Mnemosyne van 1881 (pag. 284) eene conjectuur voor op deze door de historische kritiek zoo menigvuldig besproken plaats. Hij vraagt: „nonne rectius est:

δι' οὗ", daarbij het oog hebbende op εἰς πᾶσαν πόλιν καὶ τόπον οὗ ἤμελλεν αὐτὸς ἔρχεσθαι. Ik meen hierop ontkennend te moeten antwoorden. 1° Waarop zou οὗ staan? Het is in dit geval pron. relativum. Dit richt zich, wanneer het twee antecedenten heeft van verschillend geslacht, naar het naastbijstaande, of het komt in het meervoud van het mannelijk te staan. In het eerste geval is de lezing εἰς πάντα τόπον καὶ πόλιν of εἰς πάντα τόπον καὶ χώραν daarmede niet in overeenstemming, in het tweede geval zou het δι' οὓς moeten zijn. En 2° beteekent ἔρχεσθαι in het N. T. spraakgebruik zelden ire, meestal venire. Bij ἔρχομαι is meestal εἰς verzwegen. Verder is 3° οὗ zeer goed te verdedigen. *a*. De afwijkingen leveren daartegen geen bezwaar. *b*. Ἔρχεσθαι staat in zijne gewone beteekenis. *c*. Οὗ wordt in den zin van „waarheen" meermalen gebezigd (Winer Gramm. § 54, 7, S. 439. „Die Adverbia des Orts werden auch ausser den Relativsätzen bei guten Prosaikern unter einander verwechselt, nl. die der Ruhe mit Verbis der Bewegung verbunden." Joh. 18 : 3. Rom. 15 : 24. In de noot merkt Winer op, dat de vertaling van Hölemann „ubi iter facere in animo erat", verkeerd is „weil ἔρχεσθαι nicht heisst iter facere." Jezus zond vooruit naar elke plaats, waar hij zelf zou komen. Tegen het gevoelen van Lange: „in die Orte, denen er selbst seinem Besuch zugedacht hatte. Jesu habe nämlich die 70 durch Samariën gesandt, während er selbst diese Tour nicht gemacht", moet aangevoerd worden, dat het niet rekent met πρὸ προσώπου αὐτοῦ en ἤμελλεν. Ook Bornemann (ad. h. l.) verdedigt οὗ en beschouwt het „per attractionem haec dicta esse breviter, quo venturus et ubi commemoraturus erat." Dat deze verklaring de voorkeur zou verdienen boven die, welke meent dat οὗ pro οἷ gebruikt wordt, is mij niet duidelijk. Hoe is hier van attractie sprake? Welk woord regeert deze? Toch niet een verzwegen?

Luk. 10 : 11. *Καὶ τὸν κονιορτὸν τὸν κολληθέντα ἡμῖν ἐκ τῆς πολέως ὑμῶν εἰς τοὺς πόδας ἀπομασσόμεθα ὑμῖν· πλὴν τοῦτο γινώσκετε, ὅτι ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ.*

Valckenaer (Schediasma pag. 361) schrijft ten opzichte van deze plaats: „verbum *ἀπομάσσεσθαι*, his in libris inusitatum neque ab aliis, quod sciam, Judaeis Graecientibus adhibitum, ne hic quidem a Luca positum arbitror." Hij wijst er op, dat in dergelijke spreekwijzen in het N. T. steeds *ἀποτινάσσειν*, *ἐκτινάσσειν* of *ἐκτινάσσεσθαι* gebezigd wordt. Mt. 10 : 14 (*ἐκτινάξατε τὸν κονιορτὸν ἐκ τῶν ποδῶν ὑμῶν*), Mark. 6 : 11 (*ἐκπορευόμενοι ἐκεῖθεν ἐκτινάξατε τὸν χοῦν τὸν ὑποκάτω τῶν ποδῶν ὑμῶν εἰς μαρτύριον αὐτοῖς.*), Luk. 9 : 5 (*καὶ τὸν κονιορτὸν ἀπὸ τῶν ποδῶν ὑμῶν ἀποτινάσσετε.*), Hand. 13 : 51 (*ἐκτιναξάμενοι τὸν κονιορτὸν τῶν ποδῶν αὐτῶν ἐπ' αὐτούς.*) Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 166) geeft toe, dat men hier eerder afschudden dan afvegen verwachten zou. Te recht voegt hij er aan toe: „maar *ἀπομάσσειν* kan toch verklaard worden, en dat het in het N. T. niet voorkomt bewijst niet veel, daar het een zeer gewoon woord is."

In de Mnemosyne van 1881 (p. 284) verwondert Prof. Naber er zich over, dat v. d. S. Bakhuyzen zich niet bij Valckenaer aansluit. „Zij die weten, hoe onbedachtzaam de librarii plegen te werk te gaan, moeten toch immers met het oog op de gelijkluidende plaatsen de gevolgtrekking wel maken, dat *ἀπομασσόμεθα* corrupt is." Ik geloof, dat de hoogleeraar hier twee zaken vergeet. Vooreerst toch spreekt Valckenaar van „*ἀποτινασσόμεθα ὑμῖν*, quod duo codices custodiverunt," zoodat er van curruptie en dus van eene conjectuur eigenlijk geen sprake behoeft te wezen, maar ten tweede ziet hij voorbij, welke waarde er aan te hechten is, dat deze woorden tweemalen bij Lukas voorkomen. Dit stemt mij juist voor het gevoelen dat *ἀπομασσόμεθα* als echt kan

beschouwd worden. Dat de apostolische bron, waaruit naar mij voorkomt de Evangelisten geput hebben, ἀποτιναςσόμεθα heeft gelezen is duidelijk. Dit toch leeren ons de lezingen der andere Evangelisten (ook Luk. 9) en de overweging, dat de symbolische handeling, die, bij het verlaten van eene woning, de woorden der uitgezondenen zal hebben vergezeld, eer in een afschudden van het stof dan in een afvegen zal bestaan hebben. — Lukas gebruikt, na in hoofdstuk 9 de woorden van Markus te hebben overgenomen, in hoofdstuk 10 weder de bron, maar vergist zich bij het overschrijven. Het is waarschijnlijker dat deze fout van Lukas in ἀποτινάσσομεθα veranderd is dan dat omgekeerd iemand ἀποτιναςσόμεθα vindende dit in ἀπομασσόμεθα veranderde.

De meening van den Schrijver der Opmerkingen enz., ἡμῖν te lezen in plaats van ὑμῖν, vindt bij v. d. S. Bakhuyzen instemming al is het onder voorbehoud de foutieve lezing ἀπομασσόμεθα ὑμῖν niet te vertalen door: „wij vegen ulieden het stof af," maar „wij vegen ons voor ulieden het stof af." Te recht merkt Prof. Naber (Mnemosyne 1881, p. 284) daartegen op: „est ea quidem exigua mutatio, sed post τὸν κολληθέντα ἡμῖν otiosum est iterare ἀπομασσόμεθα ἡμῖν". Wanneer de hoogl. verder zegt: „Concedunt autem omnes Graece intelligi non posse ἀπομασσόμεθα cum dat. ὑμῖν compositum; sed si quis locum bene consideraverit, hoc quoque concedere debebit, vitium non latere in pronomine ὑμῖν, quod in hac sententia nullo modo poterit abesse," meen ik hem het laatste te kunnen toestemmen, wat ὑμῖν betreft echter te moeten opmerken dat de afschrijver van den codex Palatinus ἡμῖν voor zich had en er dus niet van eene conjectuur behoeft gesproken te worden, maar tevens dat de lezing ὑμῖν waarschijnlijk een overblijfsel is van het in de toespraak voorkomende εἰς μαρτύριον ὑμῖν, waaruit de overige Evangelisten slechts εἰς μαρτύριον bewaard hebben. Dat ὑμῖν aanstoot

gaf bevreemdt niets, weshalve syr^cu het wegliet en anderen het in ἡμῖν veranderden.

Luk. 10 : 20. Πλὴν ἐν τούτῳ μὴ χαίρετε ὅτι τὰ πνεύματα ὑμῖν ὑποτάσσεται, χαίρετε δὲ ὅτι τὰ ὀνόματα ὑμῶν ἐνγέγραπται ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

Prof. Naber (Mnemosyne, 1881) zegt: „Graecitas postulat ἀναγέγραπται." Ik geloof te recht. Wat toch beteekent ἐνγράφω? Schrijven in, gevolgd door het voorwerp, waarin geschreven wordt, 2 Kor. 3 : 2, 3, 3 : 3; zoo ook bij de klassieken Herodotus en Plato: ingraveeren, op iets bijtelen, vast inprenten (zie LXX, Spreuken 7 : 3, Jeremia 31 : 33). Josephus Antiq. 4, 8, 12. Contra Ap. 2 : 18. Dit past dus hier in het geheel niet. Mij dunkt dat Hom. Clem. 9 : 22 een niet te versmaden wenk geeft, κἂν πάντες δαίμονες μετὰ πάντων τῶν πάθων ὑμᾶς φεύγωσιν, οὐκ ἔστιν ἐν τούτῳ μόνῳ χαίρειν, ἀλλ' ἐν τῷ δι' εὐαρέστιαν τὰ ὀνόματα ὑμῶν ἐν οὐρανῷ ὡς ἀεὶ ζώντων ἀναγραφῆναι. Alleen zou men kunnen aanvoeren dat ἀναγραφῆναι in het N. T. niet voorkomt. Dit is evenwel geen bewijs, omdat ἀναγράφειν een zeer gewoon woord is.

Luk. 10 : 33. Σαμαρίτης δέ τις ὁδεύων ἦλθεν κατ' αὐτὸν καὶ ἰδὼν ἐσπλαγχνίσθη.

Markland (bij Bowyer) wil κατ' αὐτόν in κατ' αὐτὸν τόπον of κατ' αὐτὸν ἄνθρωπον veranderen. Ik geloof dat het wel tot meerdere duidelijkheid zou bijdragen; invoeging is evenwel niet noodzakelijk. De zin is duidelijk; κατ' αὐτόν beteekent: bij hem gekomen zijnde. Κατὰ cum acc. in deze beteekenis is bekend, Hand. 8 : 26 (ἀνάστηθι καὶ πορεύου κατὰ μεσημβρίαν), 16 : 7 (ἐλθόντες δὲ κατὰ τὴν Μυσίαν). Phil. 3 : 14 (κατὰ σκοπὸν διώκω εἰς τὸ βραβεῖον).

Luk. 10:36. Τίς τούτων τῶν τριῶν πλησίον δοκεῖ σοι γεγονέναι τοῦ ἐμπεσόντος εἰς τοὺς λῃστάς;

Markland wil ὁ πλησίον lezen, omdat het anders „prope" beteekenen zou. Volgens hem moet men met Owen eerder aannemen, dat het lidwoord uitgevallen is, dan dat Lukas het niet zou geschreven hebben. Gaan wij het N. T.ische spraakgebruik na dan zouden wij naar analogie ὁ πλησίον verwachten, Mt. 5:43, 19:19, Hand. 7:27, Rom. 13:10, 15:3, Gal. 5:14, Ef. 4:25, Jac. 4:12, enz. Bedenken wij echter, dat in de genoemde plaatsen het lidwoord moeielijk kon worden weggelaten en vragen wij naar de bedoeling van Jezus' woord, dan maken wij de gevolgtrekking dat het lidwoord hier althans evengoed gemist als geplaatst kan worden. Jezus toch wilde niet vragen wie ὁ proximus was (gelijk men dit van den Farizeër onderstellen kan, waarom ik in vers 29 het lidwoord zou willen lezen). De bedoeling van het verhaal was juist om over dit punt alle redeneeringen af te snijden en de hoorders af te leeren terstond het antwoord gereed te hebben, dat de volks- of stamgenooten als de naasten noemde. Door liefderijke hulp jegens ieder, die deze noodig had, moesten zij zich veeleer den naam van naaste waardig maken. Prope, als men wil, is in dit verband gelijk aan proximus. Tot de weglating van het lidwoord kunnen wij des te eerder besluiten, omdat deze in dergelijke uitdrukkingen ook in de klassieke litteratuur meermalen plaats heeft, Xenoph. Memor. 3, 6, 8. 4, 6, 14. Anab. 2, 4, 6, en het adverbium πλησίον met εἶναι en γίγνεσθαι herhaaldelijk verbonden voorkomt.

Luk. 10:42. Ἑνὸς δέ ἐστι χρεία· Μαρία γὰρ τὴν ἀγαθὴν μερίδα ἐξελέξατο, ἥτις οὐκ ἀφαιρεθήσεται αὐτῆς.

Velen, die in vroegeren en lateren tijd over „het ééne

noodige" hunne opmerkingen ten beste gaven, zullen niet altijd hebben bedacht, of zij de ware lezing hadden en of zij aan de beteekenis van *χρεία* recht lieten wedervaren? Toch zijn deze beide vragen zeer op hare plaats? Gaan wij het gebruik na van *χρεία*, zoowel door de N. T.ische schrijvers als door andere, dan wordt het ons duidelijk dat eerder aan behoefte, dan aan noodzakelijkheid te denken is. Dit laatste is *ἀνάγκη*, zoo b. v. Luk. 14 : 18, 23: 17, 1 Cor. 7 : 37, Hebr. 7 : 27, Jud. 3, (Hand. 13 : 46b, 2 Cor. 9 : 5.). Wat *χρεῖα* betreft lette men op Mt. 3 : 14, 9 : 12, 14 : 16, 21 : 3, J. Sirach. 3 : 22, 11 : 9, Hand. 2 : 45, 4 : 35 (Test. XII patr. p. 640 *κατὰ τὴν ἑκάστου χρείαν προςέφερον πᾶσι*). Vertaalt men dus *χρεία ἐστιν* door „er is noodig", men verwart *χρεία* met *ἀνάγκη* en stelt (gelijk Holwerda, Betrekking enz. bl. 48 te recht opmerkt) de les, die uit de spreuk moet worden afgeleid (dat één ding boven alles moet worden gezocht) voor de spreuk zelf in de plaats (dat er aan ééne zaak behoefte is). Hoe moeielijk het is hier de ware lezing vast te stellen bewijzen de afwijkingen der codices. B heeft *ὀλίγων δὲ χρεία ἐστὶν ἢ ἑνός*. C² en L hebben *ὀλίγων δέ ἐστὶ χρεία ἢ ἑνός*. ℵ leest evenzoo, behalve dat door den afschrijver *χρεία* werd overgeslagen, dat door een latere hand werd bijgevoegd. D en alle oude codices der Itala laten de geheele zinsnede weg. A C en andere hebben de door Tischendorf VIII gevolgde lezing *ἑνὸς δέ ἐστι χρεία*. 38. de armenische en syrische vertalingen hebben gelezen *ὀλίγων δέ ἐστι χρεία*. Holwerda (t. a. pl.) acht het daarom waarschijnlijk dat in de 3e eeuw twee lezingen in omloop waren nl.: *ὀλίγων δέ ἐστι χρεία* en *ἑνὸς δέ ἐστι χρεία*. Hij vraagt verder: „welke van die beide lezingen moet nu voor de ware gehouden worden? *Ὀλίγων δέ ἐστι χρεία* heeft het vermoeden voor zich de oudere lezing te zijn. Voor zoover wij thans kunnen nagaan stond het in den tekst, toen *ἑνός* op den rand van sommige codices werd gevonden." Hij meent verder nog

geen besluit te moeten nemen, welke als de oudste kan genoemd worden, waarom v. d. S. Bakhuyzen hem prijst. Aan de lezing ὀλίγων δέ ἐστι χρεία is de voorkeur te geven. Met het oog op πολλά kan dit als eene herinnering voor Martha door Jezus uitgesproken zijn, en kon een afschrijver dit met het oog op „het goede deel" eerder in ἑνός veranderd hebben dan omgekeerd. Ὀλίγων was hem niet scherp genoeg. Een ander afschrijver, of lezer bekend met de beide lezingen, zette aan den rand van de lezing met ὀλίγων: ἢ ἑνός, hetgeen later in den tekst kwam.

Luk. 11:3. Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δίδου ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν·

Dr Owen (bij Bowyer) vraagt of τὸ καθ' ἡμέραν niet eene kantteekening zou kunnen zijn ter verklaring van ἐπιούσιον? Anders moest het luiden τὸν καθ' ἡμέραν. Wij vragen, hoe men τὸ καθ' ἡμέραν als kantteekening verklaren wil en waarom het minder in den tekst passend is dan τὸν καθ' ἡμέραν, vooral daar Lukas dit ook op andere plaatsen gebruikt 19:47, Handel. 17:11? Of het zoo heel waarschijnlijk is, dat het ter verklaring van ἐπιούσιον aan den rand geplaatst is, zal blijken uit de beteekenis, die wij aan ἐπιούσιος meenen te te moeten geven. Betreffende dit woord schrijft Naber (Mnemosyne, 1881, pag. 285) op zegevierenden toon: „Hodie, uti spero, Theologi concedunt nec negabunt, qua de re philologi ne punctum quidem temporis unquam dubitaverunt, nimirum corruptum esse et commenticium adjectivum ἐπιούσιον. Unius testimonium mihi pro omnibus sit: scribit Origenes: πρῶτον δὲ τοῦτ' ἰστέον ὅτι ἡ λέξις ἡ ΕΠΙΟΥΣΙΟΝ παρ' οὐδενὶ τῶν Ἑλλήνων οὔτε τῶν σοφῶν ὠνόμασται οὔτε ἐν τῇ τῶν ἰδιωτῶν συνηθείᾳ τέτριπται, ἀλλ' ἔοικε πέπλασθαι ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν. Itaque videmus vetustissimam lectionem esse, sed hodie satis

compertum est, esse quasdam in Sacra Scriptura corruptelas ipsis eccles. patribus antiquiores etc." Van de waarheid in de laatste woorden uitgedrukt was ook Hitzig doordrongen, die voorstelde ἐπιούσιον in ἐπὶ ἴσου (= hongerstillend) te veranderen. De onwaarschijnlijkheid der onwillekeurige verandering daargelaten (van eene opzettelijke zal men wel niet willen spreken) geloof ik dat de conjectuur geene aanbeveling verdient. Hongerstillend is een begrip, dat hier niet op zijne plaats is. Ik geloof dat aan de beteekenis „toereikend", als met het onderwijs des Heeren het meest in overeenstemming, de voorkeur te hechten is. Ἐπιούσιος is zoo ook etymologisch te verklaren. Het is samengesteld uit ἐπί en οὐσία, dus: ad vitam sustentandam necessarius (ἄρτος ἐπὶ τῇ οὐσίᾳ καὶ συστάσει ἡμῶν αὐταρκής. Theophylactus ad Mt. 6 : 11) of ὁ ἐπὶ τῇ οὐσίᾳ καὶ τῇ συστάσει τῆς ζωῆς συμβαλλόμενος (id ad Luc. 11). Origenes (ad Matth. 6) τὸν εἰς τὴν οὐσίαν συμβαλλόμενον ἄρτον. Suidas: ἐπιούσιος ἄρτος· ὁ ἐπὶ τῇ οὐσίᾳ ἡμῶν ἁρμόζων. Cremer wijst op de woorden ἐπιοίνιος, ἐπιτάφιος, ὁμοούσιος als van gelijke formatie. Vgl. zijn woordenboek en ook Rönsch (Jahrb. f. Wiss. Theol. 1884. 4) die ἐπιούσιος gelijk stelt met περιούσιος en het van סְגֻלָּה afleidt. Prof. Naber (t. a. pl.) is hiertoe niet te overreden en slaat eene conjectuur voor, die ik niet steunen kan. Hij zegt te willen lezen: τὸν ἄρτον αἰτοῦσιν δὸς ἡμῖν σήμερον. „Forte fuerat scriptum ἄρτον τόν pro ἄρτον. Librarius quidem credidit adjectivum aliquod requiri, hinc dedit αἰτούσιον, absque hoc vitium semper latius serpsit et tam altas in omnium mentibus et ore egit radices ut jam nequeat evelli." De beteekenis zou aldus wezen: „geef ons heden het brood, dat wij vragen, of wanneer wij vragen, of nu wij vragen." De uit τὸν ἄρτον αἰτοῦσιν δὸς ἡμῖν σήμερον ontstane lezing: τὸν ἄρτον τὸν αἰτούσιον δὸς κ. τ. λ. zou de bron der varianten zijn. Een inzage van de varianten verheft dit geenzins boven allen twijfel. Is de verandering van AIT in ЄΠΙ niet zoo

heel gemakkelijk te denken, hoe is de lezing van Origenes en Cyrillus te verklaren? Bovendien, wordt ἡμῶν geschrapt, wij begrijpen waarom. De herhaling van τόν is anders niet licht te verklaren en levert in het verband bezwaar op. „Geef ons elken dag ons brood op ons verzoek" past niet bij elkaar. Het brood wordt dan als ons reeds toekomende gedacht. Met ἐπιούσιος is het anders: hoe men ook leze ἡμῶν behoort bij ἐπιούσιος = het toereikende, ons genoegzame brood. De weglating evenwel is niet geoorloofd. — Hoe toch is ἡμῶν te verklaren als invoeging, en wat beteekent het lidwoord in dat geval vóór ἄρτον? Waaromv erder τόν herhaald en niet ὅν gebruikt? Hoe komt iemand er toe bij αἰτοῦσιν aan een bijvoegelijk naamwoord te denken en αἰτούσιος te vormen, dat niet bestaat? Hoe de variant σου te verklaren? Is het waarschijnlijk, dat hier in deze bede alleen op het vragen de nadruk zal gelegd zijn? Waarom αἰτοῦσιν er bij gevoegd, en in de volgende bede niet? Geen verdienste, zelf niet die van het dringende smeeken, mag eenigzins in aanmerking komen.

Luk. 11:8. Λέγω ὑμῖν, εἰ καὶ οὐ δώσει αὐτῷ ἀναστὰς διὰ τὸ εἶναι φίλον αὐτοῦ, διά γε τὴν ἀναιδίαν αὐτοῦ ἐγερθεὶς δώσει αὐτῷ ὅσων χρήζει.

Prof. Naber (Mnemosyne 1881 pag. 285), stelt voor te lezen διὰ τὸ εἶναι φίλος αὐτοῦ „neque opus est demonstrare, quid ad sententiam intersit." Ik meen dat dit niet noodzakelijk is. Wordt in Luk. 19:11, Joh. 2:24, Rom. 4:18, I Cor. 10:6, Hebr. 7:24 te recht de accusativus gelezen en steunt de nominativus in 2 Macc. 9:17 slechts op één HS., waarom zou hier de nom. staan? Letten wij op den algemeen geldenden regel van Winer (bl. 309), „Wird in dieser Construction des Infin. mit Praep. noch ein Subject

beigefügt, so ist dasselbe, auch wenn es mit dem Subject des Hauptsatzes einerlei ist, im acc. gesetzt," en gaan wij de geciteerde plaatsen na (bv. Luk. 2:4, Mt. 26:32, Luk. 12:5, Mark. 1:14, Hand. 7:4, 15:13, Herod. 2, 9, 6. 3, 5, 10, 2 Cor. 7:12 enz.) dan vragen wij ons af of Luk. 11:8 eene uitzondering zou behoeven te maken, wanneer φίλον gelezen wordt.

Luk. 11 : 11. Τίνα δὲ ἐξ ὑμῶν τὸν πατέρα αἰτήσει ὁ υἱὸς ἄρτον, μὴ λίθον ἐπιδώσει αὐτῷ; ἢ καὶ ἰχθύν, μὴ ἀντὶ ἰχθύος ὄφιν αὐτῷ ἐπιδώσει;

De vele varianten doen vermoeden, dat de tekst der HSS. den overschrijvers niet altijd duidelijk voorkwam. Lezen ABCRΔΛΠ enz. τίνα (soms met, soms zonder πατέρα) in ℵDLX 33. 157 enz. vinden wij τίς. Wordt ἐξ bij ℵABCDKL en andere gevonden, EFGHS vermelden het niet. Plaatsen B 254 syr. en andere het lidwoord vóór πατέρα, M 1. 131 en andere laten het weg. Zoo is er ook verschil over de bijvoeging of weglating van αὐτοῦ bij υἱός en over de plaats van αἰτήσει (vóór of na ὁ υἱός). Sommige HSS. vermelden ὁ υἱός in het geheel niet. B laat geheel ἄρτον — ἢ καί weg. Αὐτῷ wordt vóór of na ἐπιδώσει geplaatst. In sommige HSS. wordt εἰ καί, in andere weer ἢ καί gelezen, en daarbij blijft het niet. Geen wonder daarom, dat verschillende conjecturen zijn voorgedragen. Piscator (bij Bowyer) stelt voor te lezen: εἰ δέ τινα ἐξ ὑμῶν αἰτήσει ὁ υἱὸς ἄρτον, λίθον ἐπιδώσει αὐτῷ, of ook: τίνα ἐξ ὑμῶν αἰτήσει ὁ υἱὸς ἄρτον; καὶ λίθον ἐπιδώσει αὐτῷ. Markland zegt, dat het duidelijker geweest was τίνα δὲ ὑμῶν τὸν πατέρα εἰ αἰτήσει, doch de aangehaalde plaatsen Mt. 7:9, Luk. 12:10 en Hand. 27:10 doen iets anders vermoeden. Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 167) zegt niet te kunnen uitmaken, wat de ware lezing is, dat echter τὸν πατέρα be-

zwaarlijk echt kan zijn en tegen de verandering van ἤ in καί (zie B καὶ ἀντὶ ἰχθύος) geen bezwaar behoeft te bestaan. Zou de oorspronkelijke lezing ook kunnen geweest zijn τίνα δὲ ὑμῶν αἰτήσει ὁ υἱὸς ἰχθύν, μὴ ὄφιν ἐπιδώσει ἀντῷ; Stellen wij ons voor dat Mattheus en Lukas de apostolische bron gebruikten Terwijl Mattheus bijna woordelijk overnam, is door Lukas eene wijziging aangebracht. Een afschrijver vond ἐξ uitgelaten en voegde het waarschijnlijk in naar analogie van vers 5 en Mt. 7 : 9. Met het oog op vers 13 kan τὸν πατέρα en later uit Mattheus het ontbrekende ingevoegd zijn. Het is niet noodzakelijk μή in καί te veranderen. Μή staat waar een ontkennend antwoord ondersteld of verwacht wordt. Mt. 7 : 9, 7 : 16, Mark. 4 : 2, Joh. 7 : 31, Hand. 10 : 37, Rom. 9 : 20, 11 : 1. Dat εἰ vóór τίνα in het voorafgaande ἀνοιχθήσεται zal zijn opgelost behoeven wij dus niet te onderstellen. Evenmin is het noodig om aan te nemen, dat hier eene anakoluthie gevonden wordt.

Luk. 11 : 12. Ἢ καὶ αἰτήσει ᾠόν, μὴ ἐπιδώσει αὐτῷ σκορπίον;

Bowyer vermeldt een conjectuur van een vriend van Heinsius, te lezen σκορπίου. Hiertoe leidde de overweging, dat er geen overeenkomst is tusschen een ei en een schorpioen en Plinius zegt: „similiter his et scorpiones terrestres vermiculos ovorum specie pariunt similiterque perimuntur." Terwijl Bowyer staande houdt dat men dan τὸν τοῦ σκορπίου had moeten lezen, zegt Dr Owen dat de analogie „close and pertinent" is. Bochart toch beweert, dat het lichaam van een schorpioen (wanneer het is samengetrokken) op een ei gelijkt: „ad scorpionis descriptionem pertinet corpus ovi figura." Hierosolyma IV, c. 29, p. 636. Eene andere verklaring treffen wij aan bij Prof. Schulz, die zich aansluit bij E. A. Schulz (de Paronomasia Servatori usitata. Francof

ad Viadr. 1756, p. 22). Hij meent dat de gelijkheid in klank van de hebreeuwsche woorden voor ei en schorpioen tot deze uitspraak geleid heeft.

De verklaring van dit vers is echter niet moeielijk, wanneer men er geen moeielijkheden inlegt. Wat wil de Heer door de voorbeelden duidelijk maken? „Welk vader zal zijn zoon, wanneer hij hem om een goede gave vraagt, iets onbruikbaars, ja schadelijks geven (een steen voor een brood, een slang voor een visch, een schorpioen voor een ei)?" In het onbruikbare en schadelijke tegenover het bruikbare en voedende van het gevraagde vinden wij dus de overeenkomst tusschen de drie voorbeelden. De gelijkenis van den steen op het brood, de slang op den visch, den schorpioen op het ei, al mocht die toevallig bestaan, doet niets ter zake. De gedachtengang van den vader mag niet alzoo worden voorgesteld: mijn zoon vraagt mij brood, laat ik hem een steen geven, dan denkt hij wellicht (wegens de gelijkenis). dat het een brood is, laat ik hem een schorpioen geven, dan denkt hij wellicht dat het een ei is. Die „Schadenfreude" zou van korten duur zijn en bovendien aan de gezondheid van de hersenen des vaders doen twijfelen. Dat de gelijkheid in uitspraak voor een vader aanleiding zou kunnen zijn, met voorkennis, juist het niet begeerde (maar dat een uitspraak op het begeerde geleek) te geven, met den schijn van den wensch te vervullen, is eene gedachte, die in het verband niet te huis behoort. De vragende vorm drukt het volgende uit: Geen vader zal zijn zoon het gevraagde onthouden of voor het gevraagde iets schadelijks geven. De zin is duidelijk. Daarom ook is de conjectuur van Venema, te lezen, *σκορπίου ᾠόν* overbodig.

Luk. 11 : 13. Εἰ οὖν ὑμεῖς πονηροὶ ὑπάρχοντες οἴδατε δόματα ἀγαθὰ διδόναι τοῖς τέκνοις ὑμῶν, πόσῳ μᾶλλον ὁ πατὴρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ δώσει πνεῦμα ἅγιον τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν.

Markland (bij Bowyer) vermoedt dat de oorspronkelijke tekst zal geweest zijn ὁ ἐν οὐρανῷ. Ik geloof dat deze conjectuur geene aanbeveling verdient. Wij hebben hier eene attractie, en wel in dier voege dat eene praepositie van plaats door een andere verdrongen is. Ὁ πατὴρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ staat voor: ὁ πατὴρ ὁ ἐν οὐρανῷ δώσει ἐξ οὐρανοῦ πν. ἅγ., Col. 4 : 16 τὴν ἐκ Λαοδικείας ἐπιστολὴν ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγνῶτε (niet den uit L. geschreven brief, maar den naar L. geschreven en van daar gehaalden brief). Luk. 9 : 61. (τοῖς εἰς τὸν οἶκόν μου, 16 : 26. Mark. 5 : 26. Hebr. 13 : 24. 2 Cor. 9 : 2. Xen. Cyr. 7, 2, 5. (ἁρπάζειν τὰ ἐκ τῶν οἰκιῶν).

Luk. 11 : 16. Het gevoelen van Wassenbergh. II, 36, vers 16 tusschen 28 en 29 in te voegen en dat van v. d. S. Bakhuyzen (17—28 is door den redactor ingeschoven, 16 en 29 behooren tot één verhaal) behooren in de litterarisch historische kritiek ter sprake te komen. Hier kunnen zij buiten behandeling blijven.

Luk. 11 : 22. Ἐπὰν δὲ ἰσχυρότερος αὐτοῦ ἐπελθὼν νικήσῃ αὐτόν, τὴν πανοπλίαν αὐτοῦ αἴρει, ἐφ' ᾗ ἐπεποίθει, καὶ τὰ σκῦλα αὐτοῦ διαδίδωσιν.

Holwerda (N. Jaarboeken 1860, bl. 561) wil lezen ἐπὰν δ' ὁ ἰσχυρότερος. Wanneer wij de plaatsen in het Evangelie van Lukas nagaan, waar δέ vóór het lidwoord voorkomt, treffen wij overal δέ nooit dezen verkorten vorm aan (5:22, 7:39, 7 : 4, 8:43, 9 : 12, 20, 41, 42, 49, 54, 10: 17, 30, 11 : 22, 39).

De lezing van B is de ware, daar ὁ naar analogie van vers 21 kan zijn ingevoegd. Bovendien is niet te begrijpen, hoe δ' ὁ aanleiding tot de varianten kan gegeven hebben. De lezing δέ levert hiertegen geen bezwaar op.

Luk. 11 : 29. Τῶν δὲ ὄχλων ἐπαθροιζομένων ἤρξατο λέγειν· ἡ γενεὰ αὕτη γενεὰ πονηρά ἐστιν· σημεῖον ζητεῖ καὶ σημεῖον οὐ δοθήσεται αὐτῇ εἰ μὴ τὸ σημεῖον Ἰωνᾶ.

Valckenaer (Schediasma p. 361) teekent bij deze plaats aan: „una lineola interjecta libenter legerem: ἡ γενεὰ αὕτη πονηρὰ εἰς τί σημεῖον ἐπιζητεῖ, σημεῖον οὐδὲ κ. τ. λ. atque illud hic Marcum legisse suspicor, qui in istum sensum scripsit: 8 : 12 τί ἡ γενεὰ αὕτη σημεῖον ἐπιζήτει; haec quidem frequentior, sed his etiam in libris obtinet plena scribendi forma. Mc. 15 : 34, Mt. 14 : 31, 26 : 8." Bovendien haalt hij nog voorbeelden aan uit de Grieksche en Romeinsche letterkunde, die moeten aanwijzen, dat εἰς τί gebruikt wordt in den zin van: waartoe? Dit is volkomen waar. Het bewijs echter, dat nu ook hier εἰς τί zou moeten staan, is daardoor niet geleverd. De plaatsen in de Evangeliën waar εἰς τί voorkomt, zijn niet gelijk aan deze. Daar toch vinden wij εἰς τί vooraan, niet, zooals hier, in het midden. Hier is de constructie vreemd, ἡ γενεὰ αὕτη πονηρὰ εἰς τί σημεῖον ἐπιζήτει. „Dit booze geslacht waartoe verlangt (het) een teeken?" Bovendien is in het geheel niet gerekend met καί, dat wordt uitgelaten en in alle HSS. voorkomt. Leest men het, dan is de zin met de verandering zeer stootend. De vergelijking van de andere Evangeliën toont ook dat, naar alle waarschijnlijkheid, de oudste bron καί gehad heeft, Mt. 12 : 39. Verder verklaart deze conjectuur de variant, de herhaling van γενεά, niet. Met deze is εἰς τί onvereenigbaar. Bovendien is het verband der rede er tegen dat de nadruk op het verlangen

van een teeken gelegd wordt. Het boos zijn van het geslacht behoort wel degelijk op den voorgrond te staan: dit geslacht is boos, het verlangt een teeken, en enz. (de boosheid is opgehelderd door Mt. 12 : 41, 42 en Luk. 11 : 31, 32). Het stond waarschijnlijk in de oudste grieksche bron, waaruit Lukas en Mattheus het ieder, op zijne wijze, overnamen, terwijl Markus het verkortte.

Luk. 11 : 31, 32. Βασίλισσα νότου ἐγερθήσεται ἐν τῇ κρίσει μετὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς γενεᾶς ταύτης καὶ κατακρίνει αὐτούς, ὅτι ἦλθεν ἐκ τῶν περάτων τῆς γῆς ἀκοῦσαι τὴν σοφίαν Σολομῶνος, καὶ ἰδοὺ πλεῖον Σολομῶνος ὧδε· ἄνδρες Νινευεῖται ἀναστήσονται ἐν τῇ κρίσει μετὰ τῆς γενεᾶς ταύτης καὶ κατακρινοῦσιν αὐτήν, ὅτι μετενόησαν εἰς τὸ κήρυγμα Ἰωνᾶ, καὶ ἰδοὺ πλεῖον Ἰωνᾶ ὧδε.

Prof. Naber (Mnemosyne 1881, pag. 276) draagt, bij de behandeling van Mt. 12 : 41, ook eene gissing op deze plaats voor. „Surgit accusator non μετά τινός, sed κατά τινός. Scripserunt Evangelistae non optime quidem Graece, sed sic ut intelligi possent et μετά praepositio pro κατά usurpata ridiculus error est, qui non cadit in ea tempora, quibus horum librorum recensiones debentur." Stellen wij ons een terechtzitting voor, alwaar de βασίλισσα νότου en de ἄνδρες Νινευεῖται beschuldigend tegen ἡ γενεά αὕτη optreden, dan wordt de gissing zeer waarschijnlijk, te meer, omdat men zich niet kan voorstellen, dat ἡ γενεά αὕτη nu eens μετά de βασίλισσα νότου, dan weder μετά de ἄνδρες Νινευεῖται zal zijn voorgekomen. Bedenken wij evenwel, dat hier niet van „accusare" kan gesproken worden, omdat men aan zijne eigene bekeering het recht niet ontleenen mag anderen te beschuldigen, die onbekeerd bleven, dan besluiten wij dat κατά hier geenszins passen zou. God veroordeelt op den

dag der opstanding. Κατακρίνειν beteekent hier, de veroordeeling van Gods zijde uitlokken door hunne tegenwoordigheid. Wij mogen niet vergeten, dat μετά viermalen voorkomt. Zal dit telkens veranderd zijn? Mij dunkt, hier voor ontbreken de gronden, daar de zin door de opzettelijke verandering nagenoeg niet gewijzigd wordt en aan onwillekeurigen misslag moeielijk te denken valt. Vgl. ook Franssen t. a. pl. bl. 75.

Luk. 11 : 36. Εἰ οὖν τὸ σῶμά σου ὅλον φωτεινόν, μὴ ἔχον τι μέρος σκοτεινόν, ἔσται φωτεινὸν ὅλον, ὡς ὅταν λύχνος τῇ ἀστραπῇ φωτίζῃ σε.

Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 168) deelt bij deze plaats als zijne meening mede, dat geen der conjecturen voldoet. „De zin blijft even duister. Zeker is, dat de lezing der HSS. zeer bedorven is: men kan zelfs niet gissen, wat de bedoeling des schrijvers geweest is."

Laat ons zien of de conjecturen den tekst niet herstellen en of wij tot de conclusie van v. d. S. Bakhuyzen komen moeten. Barrington en Bornemann willen het eerste ὅλον schrappen. Erasmus en Maldonatus stellen voor, in plaats van σῶμα te lezen ὄμμα. Michaelis meent de moeielijkheid op te lossen door vóór het tweede ὅλον het lidwoord te plaatsen, terwijl Lotze gist dat de woorden φωτεινὸν ὅλον uit vergissing herhaald zijn. Verschuir leest ὅλως in pl. van het eerste ὅλον en Pierson laat het geheele vers weg.

Het gevoelen van Pierson kan buiten behandeling blijven daar D a.b.e en andere vers 36 weglaten.

Barrington e. a. houden zich aan de gewone volgorde der verzen: „Zie nu toe, dat het licht in u niet duisternis is. Indien nu uw lichaam helder is, geen deel hebbende dat duister is, zal het geheel helder zijn evenals wanneer de

kaars met zijn schijnsel u verlicht. Mij dunkt, de zin wordt niets duidelijker. Of wij lezen, indien uw lichaam helder is, dan of wij lezen, indien uw lichaam geheel helder is, wij denken er hetzelfde bij. Zou ὄμμα in plaats van σῶμα kunnen gelezen worden? Op zich zelf is het mogelijk, dat een afschrijver CΩ in OM veranderde: maar hoe luidt het verband? Vooreerst is het vreemd dat, terwijl in vers 34 ὀφθαλμός gebezigd is, nu ὄμμα gebruikt wordt, dat bij Lukas nooit en in het geheel N. T. niet in het enkelvoud voorkomt, maar bovendien zou bij het tweede ὅλον noodzakelijk σῶμα moeten gevoegd worden, om den zin eene eenigszins klemmende beteekenis te geven. Stel v. 36 is echt dan is dit (zie οὖν) eene verklaring. Deze behoort dan toch iets te verklaren, en mag geen woorden bevatten, die op hetzelfde neerkomen, dus: indien het geheele oog helder is, zal het geheel helder wezen. De volgende zin met „evenals" is onduidelijk, daar volstrekt geen gelijkenis te bespeuren is tusschen den toestand van een geheel helder oog en dien van een persoon, die door het licht eener kaars verlicht wordt.

De conjectuur van Michaëlis te lezen τὸ ὅλον brengt ons niet verder. Wat beteekent: indien nu uw geheele lichaam helder is, zal het geheel helder zijn? Wat is er onder dat geheel bedoeld? Het lichaam? Dan is het vervolg tamelijk overbodig. Wordt iets anders bedoeld dan zou meer duidelijkheid aan te bevelen zijn. Bovendien geeft „evenals" niets te kennen. Opmerking verdient de meening van Lotze: dat φωτεινὸν ὅλον een invoegsel is, mits εἰ δέ gelezen en 35 na 36 geplaatst worde. Hoe nu past 36 na 34. Is dat helder? Indien nu (waarom juist δέ is mij niet duidelijk, vooral na ὅταν δέ) uw geheele lichaam helder is (gevolg van het eenvoudig zijn van het oog (vers 34), geen deel hebbende dat duister is (verklaring van ὅλον), zal het zijn als wanneer de kaars met zijn schijnsel u verlicht (verklaring waarom de

kaars als vergelijking genomen is). Vers 35 komt er dan wonderlijk achter.

Het meest waarschijnlijk komt mij voor de gissing van Michelsen (Studiën 1881, bl. 161). Hij wenscht *τὸ σῶμά σου*, vóór *ὅλον φωτεινόν* staande, te plaatsen vóór *φωτεινὸν ὅλον*: indien dan het licht in u (zie vers 35) geheel licht is, dan zal geheel uw lichaam verlicht zijn enz. Dit geeft een duidelijk verstaanbaren zin en kan oorzaak tot opzettelijke verandering gegeven hebben (van onwillekeurige is geen sprake). Een afschrijver verwonderde zich, de conclusie niet begrijpende en door het tweemaal voorkomende *φωτεινὸν ὅλον* op het dwaalspoor gebracht, dat *τὸ σῶμά σου* niet bij het eerste stond en schreef dus de gewone onverstaanbare lezing. Zij die deze conjectuur niet aannemen, moeten vers 36 als eene vereeniging van verklarende bijvoegsels beschouwen van afschrijvers die de beeldspraak niet begrepen. De verzen 35 en 36 zijn uit Lukas de eenige, die door B. F. Westcott en F. J. A. Hort in hun „New Testament in the Original Greek II, Appendix p. 61" met een † zijn voorzien, als teeken, dat hier „one or both have been unable to acquiesce in any well attested extant reading as right, and accordingly believe or suspect some primitive error or corruption to be present, whether a probable suggestion as to the true reading can be offered or not." Daar wij met eene kritiek te doen hebben, die van beginselen uitgaat, gelijk in deel II § 93—95, 361—368, 380 en 388 gehuldigd worden, verwondert het ons niet, dat wij ook op deze plaats tot de getuigen beperkt blijven. De vertaling van q met veranderingen uit f kan niet tot de gissingen gerekend worden [1]).

---

1) De aanteekening bij Mark. 4 : 28 (de eenige plaats uit Markus, die als corrupt beschouwd wordt) meende ik niet te moeten behandelen, daar Hort zich aansluit aan de lezing van C*, het teeken † ook in II. Ap. p. 24 is weggevallen en door Westcott geen gissing voorgesteld is.

Luk. 11 : 44. Οὐαὶ ὑμῖν, ὅτι ἐστὲ ὡς τὰ μνημεῖα τὰ ἄδηλα, καὶ οἱ ἄνθρωποι οἱ περιπατοῦντες ἐπάνω οὐκ οἴδασιν.

De gissing van Markland, οἱ vóór περιπατοῦντες te laten wegvallen, kan ik niet goedkeuren. Hier wordt van bepaalde menschen gesproken. Trouwens, alleen aan menschen die op graven wandelen kan men bekendheid of onbekendheid dienaangaande toeschrijven. Blijft de bepaling achterwege en wordt van menschen in het algemeen gesproken, mij dunkt, de zin der woorden is onduidelijk. Markland haalt aan οὐκ οἴδασι περιπατοῦντες ἐπάνω = οὐκ οἴδασιν ἑαυτοὺς περιπατεῖν ἐπάνω dus: de menschen (onbepaald) weten niet, dat zij op graven wandelen. Duidelijker en overeenkomstig het verband luidt de zin: de menschen, die er op wandelen, weten niet dat zij op graven wandelen.

Luk. 11 : 48. Ἄρα μάρτυρές ἐστε καὶ συνευδοκεῖτε τοῖς ἔργοις τῶν πατέρων ὑμῶν, ὅτι αὐτοὶ μὲν ἀπέκτειναν αὐτούς, ὑμεῖς δὲ οἰκοδομεῖτε.

Prof. Naber (Mnemosyne, 1881, pag. 286) wil vóór συνευδοκεῖτε ὡς invoegen. Hij haalt daarbij aan Mt. 23 : 31. Waartoe is deze conjectuur voorgesteld en deze plaats aangehaald? In Mt. 23 : 30, 31 lezen wij: „Indien wij in de dagen onzer vaderen waren, zouden wij geen deel gehad hebben aan het bloed der profeten. Alzoo getuigt gij voor u zelven dat gij zonen zijt van hen die de profeten gedood hebben. Ja, ook maakt gij de maat uwer vaderen vol." In Luc. 11 : 47, 48 lezen wij: „Gij bouwt de graven der profeten op, en uwe vaderen hebben ze gedood. Dus zijt gij getuigen en hebt een welgevallen aan de werken uwer vaderen." Beide uitspraken bedoelen iets anders; de eerste: zij erkennen de daden hunner vaderen; de tweede: gij doet even als zij. Dat de éene vol-

lediger is kan ik niet inzien. Met de éene aanmerking van Dr de Vries van Heyst (Theol. tijdschrift 1881) kan ik mij niet vereenigen, omdat ik niet begrijp hoe deze plaatsen op volledigheid kunnen aanspraak maken. Wat in de apostolische bron gestaan heeft, is mij niet helder. Bij de. 2e opmerking sluit ik mij aan. Moet Lucas ὡς geschreven hebben en kan καί niet evengoed van hem afkomstig zijn als van dezen of genen slordigen afschrijver? Want dit en niet anders is toch de eenige vraag bij die kritiek, welker doel is den oorspronkelijken tekst des afschrijvers te herstellen, niet hem te verbeteren, wanneer hij kakografiën gaf. De varianten μή en ὅτι συνευδοκεῖτε zijn beter te verklaren met ΚΑΙ dan met ΩC.

Luk. 11:53, 54. Κἀκεῖθεν ἐξελθόντος αὐτοῦ ἤρξαντο οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι δεινῶς ἐνέχειν καὶ ἀποστοματίζειν αὐτὸν περὶ πλειόνων, ἐνεδρεύοντες, θηρεῦσαί τι ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ.

Het gevoelen van Griesbach, alleen te lezen ἤρξαντο οἱ Γραμματεῖς met een voorgevoegd καί, omdat er verschil van lezing aangetroffen wordt in de daaraan voorafgaande woorden, zouden wij misbruik van kritiek kunnen noemen. Wij verwijzen naar het boven (bl. 108) gezegde. Betreffende vers 53 zegt Prof. Naber (Mnemosyne, 1878): „ἐξελθόντος: nisi quis fortasse putet insidias eas fuisse factas Iesu absenti. In aliis codicibus λέγοντος est. Itaque sub illo ἐξελθόντος Vat. cod. latet ἔτι λέγοντος. Omnes norunt ἐξ et ἔτι saepe confundi". Te recht. Het is toch dwaasheid te meenen, dat men op een afwezigen aanslagen smeedt, gelijk die in vers 54 beschreven worden. Καί komt mij voor de echte lezing te zijn, hoewel ἐκεῖθεν beteekenen kan „van toen af".

Luk. 12 : 1b. Προσέχετε ἑαυτοῖς ἀπὸ τῆς ζύμης τῶν Φαρισαίων, ἥτις ἐστὶν ὑπόκρισις.

Pearce bij Bowyer beweert, dat de woorden ἥτις ἐστὶν ὑπόκρισις later zijn ingevoegd. Ik geloof, dat zij een wezenlijk bestanddeel der rede uitmaken en dat er gemakkelijk misverstand zou kunnen ontstaan, wanneer zij niet in den tekst behoorden (zie b. v. de verklaring van Meyer). Waarschijnlijk heeft Lukas dit vers uit Mark. 8 : 15 ingevoegd om een overgang te vormen van H. 11 tot de rede in H. 12. De ὑπόκρισις is het aanknoopingspunt. Te recht zegt Weiss (Comm. S. 465) „Unzweifelhaft also hat Luk. dem Spruch den Sinn untergelegt, dass alles durch Heuchelei Verschleierte doch einmal ans Licht komme." De ζύμη is de veinzerij, niet de leer. In het laatste geval zouden de volgende woorden alle beteekenis missen. Omdat die leer huichelarij is moet men zich voor haar wachten, niet omdat zij de leer der Farizeën is. Het woord ὑποκριτής komt bij Lukas voor, Luk. 6 : 42, 11 : 44, 12 : 56, 13 : 15. Daarom kan tegen ὑπόκρισις geen overwegend bezwaar bestaan. Dat dit niet van de leer (qua talis) maar van de wijze van handelen gezegd is (simulatio) die de Farizeën met anderen konden gemeen hebben en waarvoor de discipelen zich moesten wachten, blijkt ook uit vers 56, waar de schare als ὑποκριταί wordt aangesproken. Te recht zegt Bengel (Gnomon) „Hypocrisis est, vel quum malum bono tegitur velo a malis, vel quum bonum tegitur male a bonis. Haec hypocrisis notatur in praesenti coll. vers. seq." Dus was het niet de leer, maar de gezindheid van de verkondigers, waarvoor zij zich moesten wachten. Zie ook Weiss (Das Marcusevangelium und seine syn. Par. S. 274) „Gemeint is nicht die Lehre (schon Mt. 16 : 12) sondern das ganze sittlich verkehrte Wesen der Pharisäer."

Luk. 12 : 3. *Ἀνθ' ὧν ὅσα ἐν τῇ σκοτίᾳ εἴπατε, ἐν τῷ φωτὶ ἀκουσθήσεται· καὶ ὃ πρὸς τὸ οὖς ἐλαλήσατε ἐν τοῖς ταμείοις κηρυχθήσεται ἐπὶ τῶν δωμάτων.*

Pearce bij Bowyer wil *εἴπατε* en *ἐλαλήσατε* in *εἶπα* en *ἐλάλησα* veranderen. Deze woorden toch hebben betrekking op Jezus, niet op de discipelen. Vraag: waaruit blijkt dat Jezus hier van zijne prediking gewaagt? Mt. 10 : 26 duidt dit aan, doch hier is een ander verband. Mattheus en Lukas kunnen de bron, waaruit zij putt'en, ieder op zijne wijze gebruikt hebben. Legt Mattheus den nadruk op de vrijmoedigheid: het zal toch wel bekend worden; wat ik in het verborgen zeg, predikt dat, want later komt het toch aan het licht. Doet het onbevreesd, want waarom zoudt gij vreezen? Lukas wijst op de geveinsdheid. Weest niet anders in een kleinen kring dan in uwe openbare prediking, want het zal toch bekend worden; ja, wanneer datgene, wat gij gezegd hebt, gepredikt worden zou, zoudt gij als geveinsden aan bespotting ter prooi zijn. Belijdt mij openlijk, niet alleen in het verborgen, want gij behoeft niet te vreezen. Uwe verborgen bekentenis wordt toch openbaar. Ten onrechte verklaart Meyer de woorden aldus: „bij de overwinning van de zaak van Christus zal alles aan het licht komen", en denkt Weiss aan het booze, dat in het geheim gesproken wordt (22 : 53). Vanwaar dan het verband en de aanmoediging tot trouw en onversaagdheid?

Prof. Naber (Mnemosyne 1878, bl. 362) wil *εἰς τὸ οὖς* in plaats van *πρὸς τὸ οὖς* lezen. Hij zegt: „Ev. Lucas non optime quidem Graece scripsit; verumtamen errores sunt, qui in eum non cadunt. Veluti quod legitur 12 : 3, *ὃ πρός* — prorsus requiro *εἰς τὸ οὖς*. Recte Mt. 10 : 27, *ὃ εἰς τὸ οὖς ἀκούετε*." Al wordt in vers 11 de verwisseling van *πρός* in *εἰς* gevonden, zoo is dit geen reden deze hier te onderstellen. Vooreerst komt het

mij voor dat in 12:11 aan eene willekeurige verandering te denken is. De parallele plaats Mt. 10:25 spreekt van *ἀκούω*, waar natuurlijk *εἰς* moest volgen. Men vangt de woorden op in (*εἰς*) het oor. Hier ligt de nadruk op de nabijheid, dus bij het oor, Mt. 3:10, 13:56, 26:18, Mark 2:2, 9:19, 11:4, 14:54, Hand. 5:10, 2 Joh. 12.

Luk. 12:5. *Ὑποδείξω ὑμῖν τίνα φοβηθῆτε· τὸν μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι ἔχοντα ἐξουσίαν ἐμβάλλειν εἰς τὴν γέενναν. Ναὶ λέγω ὑμῖν, τοῦτον φοβηθῆτε.*

Markland (bij Bowyer) gist *μετὰ τοῦ ἀποκτεῖναι*. „Nadat hij heeft gedood" zou tamelijk overtollig zijn. „Benevens het dooden" past beter in het verband. „Het lichaam heeft na den dood, nadat de ziel afgescheiden is, niets meer te vreezen," zegt hij.

De redeneering berust hierop, dat het lichaam na den dood niets meer te vreezen heeft. Van het lichaam is hier evenwel geen sprake. Op „na den dood" ligt de nadruk (zie ook Mattheus); niet hen, die het lichaam dooden moet men vreezen, maar hem, die na den dood de ziel kan straffen. Bovendien zou de zin met de lezing *μετὰ τοῦ* toch gelijk blijven aan die met de lezing *μετὰ τό*. Want, heeft het lichaam niet meer te vreezen na den dood, dan behoeft het ook niet bang te zijn voor hetgeen behalve den dood plaats heeft (daar dit toch waarschijnlijk er na geschiedt). *Μετά* c. Gen. verbi komt niet bij Lukas voor. Ook doet *μετὰ ταῦτα* vers 4 eerder een acc. dan een genitivus verwachten.

Luk. 12:7. *Ἀλλὰ καὶ αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς ὑμῶν πᾶσαι ἠρίθμηνται. Μὴ φοβεῖσθε· πολλῶν στρουθίων διαφέρετε.*

Dr Owen bij Bowyer acht het waarschijnlijk dat *ἀλλὰ καὶ*

αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς ὑμῶν πᾶσαι ἠρίθμηνται later zijn ingevoegd. Dit behoort echter de litterarisch-historische kritiek uit te maken. Waarschijnlijk werden deze woorden in de oudste bron reeds bijgevoegd, zoodat Lukas en Mattheus ze konden opnemen. Wellicht stonden deze daar aan den kant. De tekst is wel zuiver, maar het geheele vers past niet in het verband en kan zonder schade voor de beteekenis gemist worden. De meening van Naber (Mnemosyne 1878), πολλοῦ te lezen, behoeft niet besproken te worden. De hoogl. geeft alleen aan de Itala en aan het getuigenis van Basilius en Hilarius de voorkeur boven de gewone lezing. Ik geloof te recht.

Luk. 12 : 11. Ὅταν δὲ προσφέρωσιν ὑμᾶς εἰς τὰς συναγωγὰς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας, μὴ μεριμνήσητε πῶς ἢ τί ἀπολογήσησθε ἢ τί εἴπητε·

Schulz (bij Bowyer) wil lezen προφέρωσιν. Ten onrechte Προφέρω toch komt bij Lukas in eene geheel andere beteekenis voor (Luk. 6 : 45 2maal), nl. te voorschijn brengen uit, naar voren halen, zoodat het geen afschrijver in de gedachte zou kunnen komen προσφέρειν voor προφέρειν in de plaats te stellen. Προσφέρειν is een gewoon woord en komt meermalen voor 23 : 24, Mt. 2 : 11, 22 : 19, 25 : 20, Hand. 8 : 18 enz. Bovendien geeft προσφέρειν eerder aanleiding tot de varianten dan προφέρειν.

Luk. 12 : 15. Εἶπεν δὲ πρὸς αὐτούς· ὁρᾶτε καὶ φυλάσσεσθε ἀπὸ πάσης πλεονεξίας, ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ.

Markland meent de verklaring ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ als onecht te moeten

beschouwen. Moest alles wat Lukas als verklaring er bij voegt over boord geworpen worden, dan was er nog eenige reden om aan goedkeuring te denken. Nu niet. Alles is helder; ja, deze woorden zijn noodig om de vermaning in v. 15ª aan de gelijkenis (zie vers 21) te verbinden. Dat de ζωή niet afhankelijk is van aardsche schatten wil de Heer den hebzuchtigen naar overvloed strevenden broeder duidelijk maken. Dit geschiedt door eene gelijkenis, volgende op de verzekering, dat, wanneer iemand overvloed heeft en de ζωή bezit (zie ζωὴ αὐτοῦ), hij deze laatste niet bezit tengevolge van zijne schatten. Iets anders bedoelt de conjectuur van Michaëlis (Einl. p. 739). „Lukas schreef ἐστίν, ΑΛΛ' ἐκ τῶν ὑπαρχόντων". Deze verdient geene aanbeveling. Om deze tegenstelling toch was het Jezus niet te doen. De tegenstelling tusschen hebzucht en tevredenheid was het hoofddenkbeeld niet; maar dit stond op den voorgrond, dat de ζωή bestond in het rijk zijn in God, niet in bezittingen.

Luk. 12 : 24. Κατανοήσατε τοὺς κόρακας, ὅτι οὔτε σπείρουσιν οὔτε θερίζουσιν, οἷς οὐκ ἔστιν ταμεῖον οὐδὲ ἀποθήκη καὶ ὁ θεὸς τρέφει αὐτούς· πόσῳ μᾶλλον ὑμεῖς διαφέρετε τῶν πετεινῶν.

De gissing van Beza, in plaats van ὅτι liever te lezen οἵ, kan ik niet steunen. De tekst is niet bedorven en behoeft dus niet hersteld te worden. De lezing οἵ geeft aan den zin eene gansch andere beteekenis of, liever, leidt den gedachtengang anders dan de spreker bedoelde. Niet op de raven moest worden gelet, maar op datgene wat met hen voorviel, bij hen te bespeuren was, nl. dat zij, niettegenstaande zij niet bezorgd zijn, toch door God gevoed worden: dus: „zie, wat met de raven geschiedt, dat zij ......". Een zelfde verandering, door Beza in 11 : 42, 43, 44 voorgesteld, is eveneens af te keuren. Ὅτι is redengevend en hier zeer op

zijn plaats. De tweede persoon na het pron. relativum zou bovendien vreemd zijn en met het spraakgebruik van Lukas strijden.

Luk. 12 : 26. *Εἰ οὖν οὐδὲ ἐλάχιστον δύνασθε, τί περὶ τῶν λοιπῶν μεριμνᾶτε.*

De meening van Markland, in plaats van *οὔτε* te lezen *οὐδέ*, gaat uit van de lezing van ΑΧΓΔΛΠ enz. en kan hier niet als conjectuur beschouwd worden. Zie den bovenstaanden tekst.

Luk. 12 : 48b. *Παντὶ δὲ ᾧ ἐδόθη πολύ, πολὺ ζητηθήσεται παρ' αὐτοῦ, καὶ ᾧ παρέθεντο πολύ, περισσότερον αἰτήσουσιν αὐτόν.*

Beza acht het beter met Theophylactus in de plaats van *παρέθεντο* te lezen: *παρακατέθεντο*. Vraag: waarom een ongebruikelijk werkwoord *παρακατατίθημι* in de plaats gesteld van een zeer dikwijls voorkomend *παρατίθημι*? Men lette op (Lev. 6:4, Tob. 4:1, 20), Luk. 23:46, Hand. 14:23, 20:32, I Petr. 4:19 e. a. en besluite dat tot verandering niet de minste reden bestaat.

Luk. 12 : 49. *Πῦρ ἦλθον βαλεῖν ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ τί θέλω εἰ ἤδη ἀνήφθη·*

Erasmus stelt voor te lezen *εἰ* (of *ἤ*) *ἤδη* ΑΝΗΦΘΑΙ. Hoe deze infinitivus perfecti passivi in het verband past of verklaard wordt is mij niet duidelijk. Hoe zou hij over den tekst eenig meer licht kunnen verspreiden? Het komt mij voor dat de indicativus *ἀνήφθη* verbonden met *εἰ* bezwaar opleverde en dit de aanleiding tot de gissing geweest is. Men lette op de verwisseling van *εἰ* en *ἤ*. Laat zich deze gemakkelijk ver-

klaren (Kuenen en Cobet, praef. van den Vaticanus, pag. LIX), een ander geval is het met *ἀνῆφθαι*. Ik meen evenwel dat de gewone lezing duidelijk is en de gissing van Erasmus onnoodig mag genoemd worden. Het gebruik van *εἰ* hier komt overeen met dat bij de werkwoorden *θαυμάζω*, *ἀγαπάω* en *αἰσχύνομαι*, Mark. 15 : 44. *ἐθαύμασεν εἰ ἤδη τέθνηκε*, Hand. 26 : 23, 2 Cor. 11 : 15, 1 Joh. 3 : 13, Cyr. 4, 5, 20; zie Theophyl.: *ἐπισπεύδει γὰρ τὴν ἄναψιν τούτου τοῦ πυρός*. J. Sirach. 23 : 14. *θελήσεις εἰ μὴ ἐγεννήθης*. Herod. 6 : 52, 9 : 14. Het behoeft geen betoog dat *τί* overeenkomt met het hebreeuwsche מַה, Hoogl. 7 : 6. (*τί ὡραιώθης, καὶ τί ἡδύνθης*), Ps. 8 : 1, 2.

Luk. 12 : 58. *Ὡς γὰρ ὑπάγεις μετὰ τοῦ ἀντιδίκου σου ἐπ' ἄρχοντα ἐν τῇ ὁδῷ δὸς ἐργασίαν ἀπηλλάχθαι ἀπ' αὐτοῦ, μήποτε κατασύρῃ σε πρὸς τὸν κριτήν, καὶ ὁ κριτής σε παραδώσει τῷ πράκτορι καὶ ὁ πράκτωρ σε βαλεῖ εἰς φυλακήν.*

In het gevoelen van Abresch (Animadv. ad Aesch. p. 586) kan ik niet deelen. Deze meent dat *ὡς* vóór *ἕως* geplaatst is, omdat *ὡς* (gelijk op vele plaatsen bij Lukas) particula temporis zijnde aan het latijnsche quum beantwoordt en de beteekenis usque ad, usque dum, donec hier niet past. Evenmin geloof ik dat, gelijk Markland opmerkt, de imperativus *δός* met *γάρ* zou in strijd zijn. Het redengevende *γάρ* verbindt vers 57 aan de volgende verzen, waarin door eene vergelijking eene argumentatio a minori ad majus verborgen is.

De conjectuur van Venema (Hist. Eccl. II. 522) in plaats van *ἐπ' ἄρχοντα* te lezen: *ὑπάρχων ἔτι* mag overbodig genoemd worden. De zin toch is duidelijk en de tekst niet bedorven. Ook kan Mt. 5 : 25 geen aanleiding tot verandering aanbieden, omdat daar het gezegde op eene andere wijze ingekleed is en *ὑπάγω* niet voorkomt. Lotze (t. a. pl. bl. 372) merkt

op: „quo jure vir sagacissimus mendum hic sibi deprehendisse visus sit, divinare non possum. Correctio vero quam commendat ea intolerabili tautologia frigidam facit orationem." De vorm bij Lukas vertoont zich als de meest oorspronkelijke.

Luk. 13 : 12. Ἰδὼν δὲ αὐτὴν ὁ Ἰησοῦς προσεφώνησε καὶ εἶπεν αὐτῇ· γύναι, ἀπολέλυσαι ἀπὸ τῆς ἀσθενείας σου·

Prof. Naber (Mnemosyne, 1881, p. 362) zegt: „necdum continuo sanata est, nam post demum ἐπέθηκεν αὐτῇ τὰς χεῖρας καί παραχρῆμα ἀνωρθώθη. Itaque verius erit: ἀπολέλυσο. Imperativo nunc locus est." De hoogl. is in strijd met de gewone verklaring. Bengel, Gnomon.: „ἀπολέλυσαι, liberata es, jamdum praeteritum." Weiss, Comm. van Meyer, Lukas, S. 487: „gelöst bist du und los von; das sofort Eintretende wie bereits vollendet." Kan de indicativus: „gij zijt verlost", niet gebezigd worden in plaats van den imperativus: „word bevrijd"? Hoewel ik den hoogleeraar moet toegeven, dat onder de gevallen, waarin een imperativus vervangen wordt, de verwisseling van perf. imp. door perf. indic. niet voorkomt en wij hier ook niet op een hebraïsme te wijzen hebben, geloof ik toch Winer's aanteekening (bl. 295) in het oog te moeten houden: „Der imp. perf. ist da gebraucht, wo eine in sich vollendete Handlung als in ihren Wirkungen fortdauern sollend bezeichnet wird, wie Mark. 4 : 29, Act. 15 : 29, 23 : 30, Xen. Mem. 4, 2, 19, Thuc. 1 : 71. Plato, Euthyd. 278. Hier treffen wij een ander geval aan als in Mark. 4 : 29. Tot de zee wordt gesproken, zij wordt en blijft stil. Hand. 15 : 29 (zoo gij gezond zijt, blijf het), Hand. 23 : 30. Na het gesprokene moet nog iets gebeuren. Dit brengt evenwel de verandering niet te weeg. Waarom wordt de conjectuur voorgesteld? Omdat de indicativus in strijd was met hetgeen nog volgen moest? Is dan de imperativus perf. hier-

mede niet eveneens in strijd. Kan men zich moeielijk voorstellen, dat de Heer zal gezegd hebben: „gij zijt bevrijd van uwe kwaal", en daarna de genezing deed plaats hebben, het gebruik van den imperativus neemt de moeielijkheid niet weg. Stellen wij ons den Heer voor bij die kranke vrouw. Hij zegt: „wees genezen!" maar zie, het geschiedt niet, en de genezing heeft eerst plaats, wanneer daarna de handen zijn opgelegd. Mij dunkt, de vraag ligt voor de hand: „waarom was het woord alleen niet voldoende?" Ik meen dat het perf. indic. duidelijk genoeg is: „Maak u niet ongerust. Ik, de Almachtige, zal u genezen. Gij zijt genezen." De Heer had evengoed de handen niet kunnen uitbreiden. Bovendien lezen wij *παραχρῆμα*. Waar staat daarna? De handoplegging en het spreken kan tegelijk hebben plaats gehad. Hij sprak leggende haar de handen op. De N. T.ische schrijvers plegen veel te coördineeren, minder te subordineeren. Het driemaal gebezigde *καί* kan dus van éene handeling gezegd zijn; *παραχρῆμα* kan zich eveneens tot *εἶπεν* uitstrekken, zie 8 : 44 en andere voorbeelden.

Luk. 13 : 15. *'Απεκρίθη δὲ αὐτῷ ὁ κύριος καὶ εἶπεν· ὑποκριταί, ἕκαστος ὑμῶν τῷ σαββάτῳ οὐ λύει τὸν βοῦν αὐτοῦ ἢ τὸν ὄνον ἀπὸ τῆς φάτνης καὶ ἀπαγαγὼν ποτίζει;*

Dr van Manen vermeldt eene conjectuur van Michaëlis (te vinden achter de conjecturenverzameling van Bowyer). Deze zegt dat het woord *ὄνος*, in plaats van *υἱός*, niet als eene lezing, maar als eene kritische conjectuur van den uitgever te beschouwen is. Hij voegt er aan toe: „if this is approved of, it is a confirmation of the particular right I think we have to make critical conjectures in St. Luke." Gelukkig dat wij dit bewijs door deze plaats niet behoeven te leveren. Laat ons zien of er iets voor de conjectuur te zeggen is.

De schrijver zal dan geschreven hebben: „De Heer antwoordde en zeide: geveinsden, maakt ieder uwer niet zijn rund of den zoon van de kribbe los op den sabbath en doet hem wegvoerende drinken?" Het is mij onbegrijpelijk, hoe men tot zulk een zin komen kan. Men zal zich toch niet beroepen op Mt. 21 : 5, de eenige plaats waar *υἱός* als „jong" voorkomt. Bij Lukas komt het nooit voor. Men denkt toch niet aan Luk. 14 : 5, waar de volgorde en de beteekenis eene andere is. Waarom levert het geen goeden zin op te zeggen: „ieder uwer maakt zijn rund of zijn ezel los"? Staat er *υἱός*, dan is *ἤ* niet te verklaren; ook zou *υἱός αὐτοῦ* achter zich eischen, en *αὐτοῦ* tweemaal in verschillende beteekenis, 1° van den bezitter, 2° van het rund, gebezigd zijn. Wij steunen dus Michaëlis niet.

Luk. 13 : 17. *Καὶ ταῦτα λέγοντος αὐτοῦ κατῃσχύνοντο πάντες οἱ ἀντικείμενοι αὐτῷ, καὶ πᾶς ὁ ὄχλος ἔχαιρεν ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἐνδόξοις τοῖς γινομένοις ὑπ' αὐτοῦ.*

Markland (bij Bowyer) acht *γενομένοις* in het verband meer gepast, omdat men niet onderstellen kan, dat vele dingen gelijktijdig geschied zijn. Daar hij eene meening voorstaat, die ook in B en 440 gevonden wordt, behoeft deze evenmin als die van Bentley (zie de uitgave van Ellis) besproken te worden.

Luk. 13 : 28. *Ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, ὅταν ὄψεσθε Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ καὶ πάντας τοὺς προφήτας ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ, ὑμᾶς δὲ ἐκβαλλομένους ἔξω.*

Dr Holwerda geeft in de Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie, XII, bl. 29—31 zijne meening over deze plaats ten

beste. Hij verwijst naar zijne Uitlegkundige aanteekeningen, bl. 21 enz., waarin hij betoogt dat in plaats van ὅταν ὄψησθε moet gelezen worden ὅτε ὄψεσθε. De quaestie tusschen ὄψησθε of ὄψεσθε raakt een verschil van lezing. Deze behoort dus hier niet te huis. Doch moet ὅταν door ὅτε vervangen worden? Het komt mij voor dat ὅταν bij fut.-indic. en conj. kan blijven staan. Ὅταν is samengesteld uit ὅτε en ἄν en geeft eene tijdsbepaling te kennen, met den conjunctivus, zoo eene handeling plaats kan hebben, maar het onbepaald is wanneer, Mt. 15:2. 21:40, Luk. 11:36. 17:10, Joh. 8:44, I Cor. 3:3. De indic. kan ook staan als gewone tijdsbepaling Mark. 11:25 cum statis precantes. Vertaal dus: daar zal zijn de weening en het gekners der tanden, wanneer gij zien zult Abraham en Isaäk en Jacob en al de profeten enz. Redengevend is ὅταν niet. Nadat de deur gesloten is, zal er buiten ellende zijn, wanneer gijlieden buiten geworpen wordt. Men kan er een redengevend partikel bij denken, maar het staat er niet, evenmin als in de plaats van Aristophanes en Plutarchus, waar Holwerda ὅτε redengevend laat optreden. Maakt deze dus ὅτε redengevend, men heeft hetzelfde recht dit met ὅταν te doen, of liever men heeft het even weinig. Bovendien zeide Holwerda: „de toestand zou niet plaats grijpen, wanneer zij Abraham zagen, maar zij zouden Abraham zien, wanneer die toestand plaats greep." Gelijktijdigheid wordt dus aangeduid en geen verband van gevolg of oorzaak. Ἐκεῖ heeft met ὅταν niets te maken. Het zijn beide bepalingen. Er zal weening zijn. Waar? Daar. Wanneer? Ὅταν κ. τ. λ. Ἐκεῖ is van plaats gebezigd, niet van tijd. Mt. 13:42, 50, 22:13, 24:51, 25:30 doen allen aan plaats denken. Op die plaats zal iets gebeuren op het tijdstip, wanneer gezien wordt, enz.

Luk. 13:32. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς· πορευθέντες εἴπατε τῇ ἀλώπεκι

ταύτῃ· ἰδοὺ ἐκβάλλω δαιμόνια καὶ ἰάσεις ἀποτελῶ σήμερον καὶ αὔριον καὶ τῇ τρίτῃ τελειοῦμαι.

Schultz beweert dat Basilius Seleucus θαύματα leest in plaats van ἰάσεις. Vraag: waarom? Het woord θαῦμα komt alleen voor 2 Kor. 11 : 14 en Op. 17 : 6 in den zin van „iets dat verbazing wekt". Waarom zou dit hier door Jezus gebezigd zijn? Is het niet af te keuren, deze woorden den Heer in den mond te leggen: „zie, ik werp duivelen uit en doe wonderen." De gissing is onnoodig, want de plaats is niet bedorven en geen enkele variant doet vermoeden dat de afschrijvers moeielijkheden zagen. Ἰάσεις is een gewoon plurale van ἴασις (εως), van het verbum ἰάομαι, nog voorkomende in Hand. 4 : 22 en 30.

Luk. 13 : 33. Πλὴν δεῖ με σήμερον καὶ αὔριον καὶ τῇ ἐχομένῃ πορεύεσθαι, ὅτι οὐκ ἐνδέχεται προφήτην ἀπολέσθαι ἔξω Ἱερουσαλήμ.

Ik geloof dat deze plaats wel onder de corrupte mag gerekend worden en de woorden van Dr v. d. S. Bakhuyzen „het zoeken naar den samenhang is een hopeloos werk, en daarom is het ook onmogelijk iets omtrent de ware lezing te bepalen," ten minste een hoogen graad van waarschijnlijkheid hebben. Dr van Manen noemt de conjecturen niet eens. Gaan wij allereerst de verschillende lezingen na, dan blijkt ons, dat reeds de tekst zeer vroeg bedorven was (zie ook Vissering, N. T. bl. 102) a. e. f. g. vg. hebben πλὴν — πορεύεσθαι. — b. c. ff² i. l. m. laten dit geheel weg en hebben na αὔριον in vers. 32 de vertaling gelezen van „et sequenti die consummor. Abite, quia non capit". — b. m. lezen tertia die. — i ff² laten die weg. — b. ff² m hebben, in plaats van consummor, consummabor, — l. leest crucifigor — ff² m. hebben: ite. — e. leest vadite. — i l laten het weg. Zoo is er dus bij de Itala

groot verschil. Eveneens lezen 2 minusculi (69,80) de woorden van κύριον — κύριον niet; eene zeer verklaarbare vergissing. Wij zouden zoo kunnen voortgaan. Geen wonder dat men, den zin niet begrijpende, hiervoor eene verklaring zocht, die te gelijk helderheid aan den gedachtengang verschafte. Het verwondert ons in de eerste plaats niet dat Semler (Not. ad Wetstenii libellos ad crisin et interpret. N. T.) de woorden „πλὴν δεῖ με σήμερον καὶ αὔριον καὶ τῇ ἐχομένῃ πορεύεσθαι" voor eene aanteekening houdt, in sommige HSS. geplaatst, om hetzelfde uit te drukken wat in andere HSS. door de voorgaande woorden wordt medegedeeld. Wij meenen dat hier den rechten maatstaf bij het zoeken naar den oorspronkelijken tekst niet is aangelegd en verwijzen naar bl. 108.

Het komt mij voor dat door uitlatingen of onderstelde interpolaties de tekst niet duidelijker wordt. De gissing van Bleek, dat σήμερον καὶ αὔριον καὶ door een schrijffout ontstaan is, heeft weinig voor zich. Geen enkele variant wordt er door verklaard en τῇ ἐχομένῃ blijft duister. Dat de woorden αὔριον-αὔριον zouden zijn weggelaten is volkomen verklaarbaar; dat ze er zouden zijn ingevoegd is niet te denken. Weiss (Comm. van Lukas S. 494) verklaart zich voor de gewone lezing. Toch blijft het onduidelijk wat πορεύεσθαι hier beteekent. Wij hebben in den gebrekkigen samenhang dezer verzen de oorzaak van de moeielijkheid te zoeken. De tekst op zich zelf is duidelijk.

Luk. 14 : 5. Καὶ ἀποκριθεὶς πρὸς αὐτοὺς εἶπεν· τίνος ὑμῶν υἱὸς ἢ βοῦς εἰς φρέαρ πεσεῖται καὶ οὐκ εὐθέως ἀνασπάσει αὐτὸν ἐν ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου;

Op deze plaats is reeds door Mill eene conjectuur voorgedragen. In de Prol. voor zijn N. T. (ed. Küster, 1710) lezen wij, aant. 423. „Τίνος ὑμῶν ὄϊς ἢ βοῦς. Cant. uti liquet

ex ejus Latinis, cujus ex vobis ovis aut bovis. Verum diu est, cum originaria ista Graeca perierunt. Ex ὄϊς factum a scribis posterioribus υἱός, quod in codices multos transiit. Tandem vero a quopiam, cui haud congruum visum erat, ut filius et bos hîc conjungerentur, parique quasi passu incederent, mutatum υἱός in ὄνος, maxime quod alias in hoc Evangelio conjunctim legantur, c. 13 : 15." Laat ons zien of deze conjectuur, die in de lezing van D (lat.) zijn oorsprong heeft, te recht door velen overgenomen is en de zin met υἱός waarlijk zoo onduidelijk is, als men zich dat voorstelt. Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 169) zegt: „dat Lukas geen υἱός geschreven heeft behoef ik wel niet te bewijzen." Mij dunkt dit ware nog wel noodig geweest; υἱός kan er zeer goed gestaan hebben en de lezing van ABEGH MSUVΓΔΛ en vele minusculi kan de ware geweest zijn. Betreden wij tot recht verstand voor een oogenblik het gebied der litterarisch-historische kritiek. Dit verhaal komt met eenige wijzigingen ook voor in Mark. 3 : 1—6, Mt. 12 : 9—14 en Luk. 6 : 6—11. In Luk. 14 : 1—6 is waarschijnlijk de oorspronkelijke apostolische bron te vinden. Terwijl Markus zijn verhaal, dat hij van Petrus had, met eenige trekken uit de apostolische bron verrijkte (de bespiedende Farizeën, de vraag van den Heer, het zwijgen van de Farizeën), heeft Luk. 6 : 6—11 Markus geheel gevolgd. Volgde Mattheus de apostolische bron voor een groot gedeelte (zie: ἰδού en de tegenstelling tusschen mensch en dier), hij verandert het παρατηρεῖν in eene vraag, door de Farizeën gedaan. Het natuurlijk gevolg is, dat twee zaken de dadelijke genezing en de verbazing wegvallen om voor een antwoord, nu van den Heer op de vraag der Farizeën, plaats te maken.

Dit werd door Mattheus gevonden in de apost. bron. nl.: de wedervraag, waarvan ons door Lukas (14 : 5) eene omschrijving gegeven wordt.

In Luk. 14 : 1—6 vinden wij het verhaal van den ὑδρωπικος. De bron had het verhaal van de verdorde hand. Daar dit reeds in Luk. 6 : 6—11 was medegedeeld, volgde in hoofdst. 14 een ander verhaal. Hoewel de anakoluthie in vers 5 is weggevallen stemt ons de afwisseling der subjecten niet gunstig voor het gevoelen dat wij hier een oorspronkelijk stuk hebben. Φρέαρ wordt gebruikt, terwijl het gewone woord βόθυνος is. Het halen uit een put met water was zelfs op sabbath geoorloofd, want het is periculum in mora; de redeneering heeft dus weinig klem. Βοῦς is uit Luk. 13 : 15 overgenomen en υἱός kan niet in de bron gestaan hebben, omdat deze het onderscheid tusschen mensch en dier op den voorgrond plaatst. Lukas en Mattheus gebruiken de apostolische bron, ieder op zijne eigene wijze. Terwijl Mattheus op „hoeveel gaat een mensch een schaap te boven" den nadruk legt, deelt Lukas, nadat de genezing reeds had plaats gehad, de vraag mede „waarom zoudt gij voor u zelven wel iets op den sabbath doen, en niet voor anderen?" Υἱός is ongetwijfeld van Lukas en levert een goeden zin op. Scholten, Het Paulinisch Ev. bl. 338, 339, zegt te recht: „De tegenstelling is hier niet „mensch en dier" maar „vreemd en eigen". Gold het hunne zonen of hun os dan waren zij gereed om te redden, maar wanneer Jezus menschen verloste, die zij niet tot de hunne rekenden, dan worden zij geërgerd". Ten onrechte vat de hoogl. het verhaal symbolisch op, dat onder het beeld van eene waterzuchtige vrouw het beeld van het zedelijk kranke heidendom geschetst wordt. Men merke op, dat er ἤ en niet καί gelezen wordt, zoodat Mill's argument — waarom υἱός in ὄνος zou veranderd zijn — hierop schipbreuk lijdt (a quopiam cui haud congruum visum erat ut filium et bos hic conjungerentur parique quasi passu incederent). Waarschijnlijk gaf de lezing van D[lat.] aanleiding tot de gissing. Het is echter veel waarschijnlijker, dat iemand υἱός in ὄϊς of

ὄνος dan dat hij ὄϊς of ὄνος in υἱός zal veranderd hebben, omdat υἱός hier in het verband onverklaarbaar is. Las een HS. $\overline{\text{YC}}$ dan kan dit door een afschrijver voor ὄϊς zijn aangezien. Dlat. strekt hiervoor ten bewijze. Deze vertaalde ovis; een volgende veranderde in den griekschen tekst υἱός in πρόβατον (vgl. over de verbeteringen in D: Doedes, Verhandeling over de Tekstkritiek, bl. 306, en de Prol. VIII van Tischendorf scr. Gregory pag. 372.) Het komt mij voor, dat ὄνος en πρόβατον niet beschouwd moeten worden als gissingen van afschrijvers, die zeer goed gevoelden, dat υἱός hier niet paste. Ὄνος is een onwillekeurige misslag uit $\overline{\text{OYC}}$ (ONOC) (zie Luk. 13 : 15), πρόβατον een willekeurige verandering van den afschrijver der vertaling naast D, die meende dat ovis niet met $\overline{\text{YC}}$ overeen kwam. Hierdoor is, dunkt mij, het bezwaar van Dr v. d. S. Bakhuyzen weggenomen. Ὄϊς werd niet geschreven. Een overschrijver giste slechts, dat het er stond.

Luk. 14 : 7. Ἔλεγεν δὲ πρὸς τοὺς κεκλημένους παραβολὴν ἐπέχων πῶς τὰς πρωτοκλισίας ἐξελέγοντο, λέγων πρὸς αὐτούς·

Bij Bowyer en Knapp vinden wij de aanhaling van Daniël Heinsius, dat de 7e kanon van het 6e Trullaansche concilie deze woorden aldus weergeeft: παραβολὴν ἐπάγων. Ik kan mij niet vereenigen met hen, die dit goedkeuren. De tekst is duidelijk en de varianten doen niet aan een bedorven plaats denken. Bovendien is de verbinding van ἐπάγων en παραβολήν vreemd. „Hij zeide tot de genoodigden, παραβολὴν ἐπάγων, om aan te toonen, dat zij de vooraanzittingen beminden, zeggende tot hen." Ἐπάγω wordt in het N. T. in eene geheel andere beteekenis gebruikt: iets over iemand brengen, Hand. 5 : 28, 2 Petr. 2 : 1, 5. Ἐπέχω daarentegen komt meermalen in eene beteekenis voor, die ook hier past: 1 Tim. 4 : 16 (elliptisch voor ἐπέχω τὸν νοῦν)

Hand. 3:5. Te recht zegt Valckenaer (Schol. I. p. 221): „Reddendum: quum consideraret, nempe animo; nam dubium non est, quin supplendum relinquatur τὸν νοῦν sc. τὴν διάνοιαν. Animum ad rem considerandam attendere inter alios Luciano dicitur τὸν νοῦν ἐπέχειν. Τὴν διάνοιαν ἐπέχειν plene dixit Plato de Legg. L. XI. p. 926. B. Plerumque ut hic elliptice dicitur ἐπέχειν, aut etiam προςέχειν. Elsner ad Act. 3:5."

Lukas 16:3. Εἶπεν δὲ ἐν ἑαυτῷ ὁ οἰκονόμος· τί ποιήσω, ὅτι ὁ κύριός μου ἀφαιρεῖται τὴν οἰκονομίαν ἀπ' ἐμοῦ; σκάπτειν οὐκ ἰσχύω, ἐπαιτεῖν αἰσχύνομαι.

Pearce (bij Bowyer) en Haremberg (Expositiones in Lucam XVI) willen lezen: τί ποιήσω, ὅτε ὁ κύριός μου. Deze conjectuur is mogelijk, daar de afschrijvers ὅτι en ὅτε dikwijls verwisselden, zie Joh. 12:41, 1 Cor. 12:2, 1 Petr. 3:20, (1 Kon. 8:37). Ik meen echter dat ὅτι moet behouden blijven, èn omdat een redengevend voegwoord hier gepast is, èn omdat het praesens in plaats van het futurum gebezigd kan worden. De zin der woorden is: „Wat zal ik doen, daar mijn heer mijne betrekking mij ontneemt (nl. ontnemen zal)?" Vgl. Mt. 17:11, 26:2, Luc. 12:54, Joh. 4:21, 14:3, 16:2, 1 Cor. 3:13, 15:2, Ef. 5:5, Col. 3:6, en Hebr. 4:3. „Het is buiten kijf: hij wordt afgezet." Nu gaat hij rekenen. Te recht zegt Weiss (Comm. 1885, S. 520) „Ἀφαιρεῖται bezeichnet nicht die Folge der Rechenschaftsablage, die gar nicht das Schicksal des Verwalters erst entscheiden soll, ist aber allerdings aus der Reflexion des Verwalters hervorgegangen, dass er sein Schuld nicht ableugnen und so das bereits gefällte Urtheil des Herrn (v. 2) nicht mehr ändern kann." Leest men ὅτε, dan duidt men aan, dat voor den rentmeester de kans nog bestond zijne betrekking te behouden. Ὅτι is hier te verkiezen, het is krachtiger. Er moet gehandeld worden, want —;

niet: ik zal handelen, wanneer....; in het laatste geval was uitstel nog mogelijk.

Luk. 16:8. *Καὶ ἐπῄνεσεν ὁ κύριος τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας, ὅτι φρονίμως ἐποίησεν· ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου φρονιμώτεροι ὑπὲρ τοὺς υἱοὺς τοῦ φωτὸς εἰς τὴν γενεὰν τὴν ἑαυτῶν εἰσίν.*

Het 16e hoofdstuk van Lukas behoort tot die gedeelten van het N. T. welke het moeielijkst te verklaren zijn. De samenhang tusschen de onderscheidene deelen is dikwijls bijna niet of in het geheel niet te vinden, en soms moeten wij besluiten, dat wij eene bijeenvoeging van stukken op den klank af aantreffen. De litterarisch-historische kritiek moet dienaangaande uitspraak doen.

Betreffende onze perikoop (volgende op de gelijkenis, vers 8b—13) zijn ook verschillende gevoelens op te noemen. Terwijl v. d. S. Bakhuyzen waarschijnlijk van oordeel is, dat de conjecturaalkritiek hier niet behoort op te treden, meent van Manen eenige gevoelens te moeten voordragen, die ons terrein raken. Allereerst het gevoelen van Scholten (Hand. bl. 83) „V. 8—13 zijn eene latere invoeging. Zij drukken niet het minst den zin der gelijkenis v. 1—7 uit. Zij bevorderen loonzucht, in strijd met het standpunt van den Evangelist." Dit gevoelen zou de andere conjecturen onnoodig kunnen maken, wanneer het zelf als conjectuur kon worden voorgesteld en goedgekeurd. Ik geloof dit echter naar de litt.-historische kritiek te kunnen verwijzen. Eichstädt meent dat *μή* vóór *ποιήσατε* uitgevallen is, omdat anders het voorschrift Jezus onwaardig zou zijn. Peerlkamp wil in plaats van *κύριος* lezen *κόσμος* en achter *φίλους* invoegen *ἀλλ' οὐκ* (Godgel. Bijdr. 1865). Markland wil vers 9 schrappen, omdat het later ter verklaring van vers 8 werd ingevoegd. Welk licht brengen deze gissingen aan? Wordt de zin duidelijker of den Heer waardiger, wanneer *μή*

vóór ποιήσατε gelezen wordt? „En ik zeg u, maakt u geen vrienden uit den mammon der ongerechtigheid, opdat, wanneer gij sterft, zij u ontvangen in de eeuwige tabernakelen". Het 8e vers hangt er even los aan. Wie die mammon is, — of hij in verband staat met αἰῶν οὗτος, — waarom de vrienden dan verkeerd zijn (terwijl zij verstandiger zijn), is niet helder. Bovendien, wie zijn de ontvangenden? Natuurlijk niet de vrienden; wie dan? Werpt deze gissing licht over de tabernakelen? De conjectuur van Eichstädt is dus te verwerpen, omdat zij niet aan de eischen voldoet. Bereikt Peerlkamp zijn doel? Wat is die κόσμος? Lukas gebruikt κόσμος nimmer in den zin van „men", of van de Gode vijandige menschenwereld, 9:25, 11:50, 12:30. Deze gissing verdient dus geene aanbeveling, evenmin de inlassching. Men kan zich voorstellen, dat, met het oog op het voorafgaande, eene aansporing tot slimheid gegeven wordt, en de handelwijze van den rentmeester, zich door onrecht vrienden te verwerven, aanbevolen wordt, maar het tegenovergestelde niet. In het onrecht, in de slimheid, die daaruit bleek, ligt het zwaartepunt. Peerlkamp beweerde echter niet de moeielijkheden op te lossen. Ik geloof, dat het ook onmogelijk is. Gingen wij van de stelling uit, dat alle zinnen, die op eene verklaring gelijken en zonder schade voor het verband kunnen gemist worden, moesten worden weggelaten, waar zouden wij eindigen? Was het verband tusschen v. 8 en 10 duidelijk, de gissing van Markland zou zijn toe te laten; nu is zij niet noodig. Lezen wij Koetsveld's betoog, wij moeten erkennen, dat, hoezeer ook de verklaring van de gelijkenis boven onzen lof verheven is, het verband van de volgende verzen onderling en met 1—8a niet duidelijker wordt, en wij blijven denken aan eene samenvoeging van gezegden des Heeren op den klank af.

Luk. 16 : 17. Εὐκοπώτερον δέ ἐστιν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν παρελθεῖν ἢ τοῦ νόμου μίαν κεραίαν πεσεῖν.

Dr A. Hilgenfeld handhaaft in de „Theologische Jahrbücher 1853, S. 231", de voortreffelijkheid der lezing van Marcion τῶν λόγων μου boven de gewone. De bedenkingen van Volckmar tegen de eerste (Theol. Jahrbücher 1850, S. 207) kunnen voor hem de bezwaren niet wegnemen, die de woorden τοῦ νόμου in het verband aanbieden. Waarom gezegd, dat de wet en de profeten tot Johannes zijn, wanneer terstond daarop volgt, dat geen κεραία van de wet zal vallen? Waarom de onvergankelijke waarde van het kleinste gebod op den voorgrond gesteld, wanneer reeds (vers 18) eene poging gewaagd wordt om het afgebakende terrein te overschrijden? Waar men z. i. het antwoord op deze vragen moet schuldig blijven, wijst hij nog op de verschillende beteekenis, waarin (vers 16 en 17) het woord νόμος voorkomt. Al voert Volckmar daartegen aan, dat in het eerste Christendom nergens zulk een uitspraak voorkomt, ja dat Paulus' woorden iets geheel anders doen vermoeden, hij wijst er op, dat in Luk. 21 : 33 (Mt. 24 : 35, Mark. 13 : 31) slechts beloften, geen wetten gegeven worden en dat Gal. 3 : 25, Rom. 10 : 4, Clem. Rom. I, c. 13. II, c. 8 wel niet mogen vergeten worden, en de later voorgestelde conjectuur van Volckmar τῶν λόγων τοῦ θεοῦ aantoont, dat de gewone lezing hem niet bevredigen kon. Er is geen reden met Hilgenfeld de lezing van Marcion boven de gewone lezing te verkiezen. Dat Volckmar's conjectuur geen aanbeveling verdient is duidelijk, daar zij geheel tegen den vorm indruischt, waarin Jezus zijne toespraken voordroeg, van τῶν λόγων τοῦ θεοῦ te gewagen. Ware Hoofdstuk 16 in alle opzichten helder en volgde het éene vers even logisch uit het andere als elders, wij zouden niet aarzelen Hilgenfelds conjectuur in overweging te nemen.

Daar het ons echter gebleken is, dat dit niet het geval is, ja dat, al is τῶν λόγων μου de lezing, deze verzen toch niet samenhangen, zooals men dit voor een verband wenschen zou, meen ik te mogen onderstellen, dat Lukas en Mattheus de op verschillende tijden gesproken woorden des Heeren op verschillende plaatsen hebben ingevoegd (zie voor vers 16 Mt. 11 : 12, voor vers 17 Mt. 5 : 18, voor vers 18 Mt. 5 : 32). De Heer heeft over de wet meermalen gesproken. In dit verband komt mij de lezing van Lukas vers 17 voor de oorspronkelijke te zijn. Men zie het 2 malen herhaalde ἕως en παρέλθῃ bij Mattheus, al is het dat Lukas menige aanhaling wegliet, die Mattheus met het oog op zijne lezers, meende te moeten vermelden.

Luk. 16 : 21. καὶ ἐπιθυμῶν χορτασθῆναι ἀπὸ τῶν πιπτόντων ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῦ πλουσίου· ἀλλὰ καὶ οἱ κύνες ἐρχόμενοι ἐπέλειχον τὰ ἕλκη αὐτοῦ.

De Schrijver der Opmerkingen geeft in duidelijke bewoordingen zijne bevreemding te kennen over de woorden τὰ ἕλκη αὐτοῦ (bl. 77—79). Na de beweering dat de schoonheid der parabel, die meer gevoeld dan beschreven kan worden, verhinderd heeft een klein vlekje te zien, zegt hij, dat dit vlekje in de woorden τὰ ἕλκη αὐτοῦ te vinden is. 1°. Het strijdt tegen den aard der honden, dat, als er wat spijs te eten valt, zij liever de zweren van een vreemd man zouden lekken; zij zouden dezen eerder gebeten of door blaffen weggejaagd hebben. 2°. Ἀλλὰ καί moet iets vergroeten dat daaraan voorafgaat. Vooraf gaat: Lazarus begeerde verzadigd te worden van de kruimkens. Hoe volgt daarop: „maar ook de honden kwamen en lekten zijne zweren? De ellende wordt niet vermeerderd door het medelijden der honden. 3°. Men heeft reeds vroeg zwarigheid in deze plaats gevonden. In

sommige HSS. staat er bij: καὶ οὐδεὶς ἐδίδου αὐτῷ· ἀλλὰ καὶ (zie ook Hist. Apost. V. p. 562, ed. Faber) ἀπέλειχον, andere ἔλειχον, ἐπέλειχον, περιέλειχον. Daarom gist Peerlkamp: ἀλλὰ καὶ οἱ κύνες ἐρχόμενοι ἀπέλειχον. Bij ἀπέλειχον denke men τὰ ψιχία.

Bij deze gissing is het eerste bezwaar opgeheven. De kruimkens worden naar de gewoonte der honden, zoolang er iets te eten is, opgelekt. 2°. Ἀλλὰ καί geeft een zin. Zelfs de kruimkens kon hij niet krijgen ... de honden lekten ook die op. 3° De meeste glossen zijn daardoor ontstaan, dat de schrijvers na een verbum activum het object weglieten. De afschrijvers vulden dat object ieder op zijne wijze aan. Hier hadden zij moeten aanvullen τὰ ψιχία of αὐτά. Zoo zal het ook wel in betere HSS. geweest zijn. De mingepaste aanvulling τὰ ἕλκη αὐτοῦ is tot ons gekomen. Toen er eenmaal τὰ ἕλκη αὐτοῦ stond schijnen andere schrijvers ἀπέλειχον minder geschikt gevonden te hebben en verbeterden ἔλειχον, ἐπέλειχον, περιέλειχον (lekten, belekten, lekten rondom). Ἀπολείχειν τὰ ἕλκη in plaats van τὸ αἷμα καὶ τὸ πτύον τῶν ἕλκων ἀπολείχειν is niet nauwkeurig uitgedrukt, want de zin vordert, dat de honden het oplekten, Hom. Il. 21, 122: οἵ ὠτειλῆς αἷμ᾽ ἀπολιχμήσονται. Verg. Aen. X. 560, pisces vulnera lambent, zij lekken de wonden om het bloed er uit te zuigen. Dat zou den levenden veel pijn veroorzaken. Lambere sanguinem, λείχειν τὸ αἷμα, is hetzelfde als ἀπολείχειν, alleen is het minder juist uitgedrukt. De praepositie ἀπό geeft iets te kennen dat ten volle geschiedt en doet de gretigheid meer uitkomen, gelijk abligurio, zie Mt. 15 : 27, Arnob. adv. Gentes. VII, p. 212, Sedulius. Carm. Pasch. XX.

Koetsveld houdt zich aan de gewone verklaring, maar komt bijna op het terrein van Peerlkamp: „maar ook dezen buit geniet hij niet alleen; de honden komen dien met hem deelen”. Bij de verklaring van Peerlkamp behoeft de quaestie of de

pijn, door het lekken vermeerdert of vermindert, niet ter sprake te komen. Het gevoelen van Weiss verdient geene aanbeveling: „Gegensatz (ἀλλά) mit Steigerung (καί) scheint mir genügend erklärt, wenn man annimmt, dass ihn, der einem Hunde gleich vor der Thüre auf den Abfall von der Tafel lauerte, nun auch die unreinen Thiere gleichsam als Ihresgleichen behandelten." Duidelijk is dit niet. Peerlkamp maakt de zaak helder, waarom wij ook met de conjectuur instemmen.

Luk. 16 : 22. Ἐγένετο δὲ ἀποθανεῖν τὸν πτωχὸν καὶ ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τὸν κόλπον Ἀβραάμ· ἀπέθανεν δὲ καὶ ὁ πλούσιος καὶ ἐτάφη.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878 bl. 362) stelt voor te lezen ἀνενεχθῆναι. Dr Berlage (Theol. Tijdschr. 1880) is het niet met hem eens. „Wie bedenkt, dat Lazarus, naar de hier heerschende voorstelling, werd overgebracht naar de onderwereld, zal de gewone lezing voor de juiste houden." Wij zijn het met Berlage eens. Wegvoeren past hier beter dan opvoeren, naar boven brengen.

Luk. 18 : 7. Ὁ δὲ θεὸς οὐ μὴ ποιήσῃ τὴν ἐκδίκησιν τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ τῶν βοώντων αὐτῷ ἡμέρας καὶ νυκτός, καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς;

De moeielijkheid in de verklaring van deze plaats ligt voornamelijk in de woorden καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς. Op verschillende wijze heeft men gepoogd de lezing καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς te verdedigen. Te recht de verklaring ἐπ' αὐτοῖς (over hen) nl.: de ongeloovigen van de hand wijzende,[1]) sluit Koetsveld

1) De wijze waarop dit gevoelen van de hand gewezen wordt, komt mij

zich aan bij hen, die verklaren, dat hier het tegenbeeld van den onrechtvaardigen rechter geschetst is in Hem, die met geduld en verschooning de onstuimige beden der vervolgde gemeente aanhoort. Hij redeneert dus alzoo: Met God is het niet als met den rechter. Terwijl deze niet met geduld de gebeden verhoort van de weduwe, dus ὀξύθυμος is, hoort God de gebeden der gemeente met geduld, en is dus μακρόθυμος. Maar met welk doel is dan toch de gelijkenis gegeven? Is zij gegeven om het tegenovergestelde duidelijk te maken? De overeenkomst is alleen in het bidden gelegen (èn van de weduwe, èn van de uitverkorenen). Terwijl de verhoorder in het éene geval ὀξύθυμος is, en in het andere geval μακρόθυμος, is de reden, waarom men moet blijven bidden en niet vertragen, te zoeken in het verschil tusschen den rechter en God. Gaf de ὀξύθυμος toe, veel meer is dit van den μακρόθυμος te verwachten. Springt het niet in het oog dat deze verklaring alleszins wonderlijk is, en het καὶ οὐκ ἤθελεν ἐπὶ χρόνον volstrekt niet medetelt? Is het niet meer in overeenstemming met het verband, de μακροθυμία juist van dat talmen te verstaan, en het spoedige rechtdoen op vers 8ª te laten slaan? De climax (hoeveel te meer) ligt niet in het karakter der personen μακρό- en ὀξύθυμος, maar in de personen zelve. De rechter talmt en geeft op het herhaalde bidden toe; zoo ook

---

vreemd voor. Bl. 431 wordt gezegd: „Over wie is God lankmoedig? Over de wereld, die verdrukt, of over de uitverkorenen, die verdrukt worden? Daar men het eerste natuurlijker vond, heeft men over hen verklaard: „in betrekking tot hen, in het handhaven hunner zaak (sic!) Ik zie echter niet in dat wij daartoe de vrijheid hebben. Met over hen worden altijd de personen bedoeld die de goddelijke lankmoedigheid spaart, en dat kunnen in dezen samenhang niet anders zijn dan de uitverkorenen." Waarom? zou ik vragen. Die geheele bewijsvoering was onnoodig. Van de wereld is niet gerept. Dus is αὐτοῖς natuurlijk van de uitverkorenen. Zie Michelsen (Studiën 1881, bl. 162).

zal God, al talmt hij, u op uw bidden toegeven. Bidt dus en vertraagt niet. [1])

Op eene andere wijze verdedigt Bengel (Gnomon. p. 180) deze lezing: Hij noemt μακροθυμεῖ eene insignis lectio. Verder zegt hij: „Constructionis in ea vim facile quivis perspiciat, hac e textu educta sententia: Electi clamant ad Deum; at Deus μακροθυμεῖ, longanimis est super eos. Prioris membri verbum in textu transit in participium βοώντων, clamantium, alterius membri verbum stat immotum, μακροθυμεῖ longanimis est...... Laudatur autem ea hoc loco longanimitas Dei, qua et malorum injuriam et sanctorum aerumnam ita spectat, ut non protinus finem utriusque faciat, quamvis homines putent, ipsius in malos iram et in sanctos misericordiam, finem celerrimum postulare. Tandem fit, quod Sir. 35:22 de justis dicitur, οὐδὲ μὴ μακροθυμήσει ἐπ' αὐτοῖς Κραταιός". Ten onrechte. Van de mali wordt niet gesproken; het gezegde geldt dus alleen van de ἐκλεκτοί, ten opzichte van welke de μακροθυμία hierin bestaan zou dat het oordeel verschoven werd, hetgeen juist voor de mali maar niet voor de ἐκλεκτοί aangenaam was, daar de laatsten spoedig den Heer verwachtten.

Weiss (Comm. 1885, S. 556) kan deze verklaring ook niet goedkeuren en merkt op, dat καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς zich hebraïseerend aan τῶν βοώντων aansluit: „und über die er langmüthig ist, womit die Verzögerung der ἐκδίκησις aus der Geduld mit welcher Gott seinen Auserwählten erst noch Zeit zur völligen Heiligung lasse (2 Petr. 3:9) abgeleitet wurde. Härter der Structur nach und im Sinne dem nachherigen ἐν τάχει weniger entsprechend!" Het is toch zeer vreemd dat God (zie ook de Vulgata) met betrekking tot de

---

1) Dat onder ἐν τάχει moet verstaan worden „weldra, binnen kort" zal duidelijk zijn (Rom. 16:20, Op. 1:1, 22:6). Waar Lukas zeggen wil, dat iets onverwacht plotseling gebeurt, gebruikt hij ἄφνω.

ἐκλεκτοί zou talmen, en toch terstond rechtdoen. Dat sluit niet. Dit neemt niet weg dat wij de verklaring van Weiss evenmin kunnen goedkeuren. Hij geeft aan de Wette toe dat met de loochening van het talmen aan de parabel de pointe is ontnomen, maar acht zijn grond onvoldoende, wanneer hij beweert dat de handelwijze Gods e contrario geleerd wordt (zooals wij zouden genegen zijn aan te nemen). „Sondern dass die Leugnung der wirklichen Verzögerung eine scheinbare nicht ausschliesst, über welche Grotius richtig bemerkt: illud ipsum tempus, quamvis longum interdum ferentibus videatur re vera exiguum est, imo momentaneum, unde Paulus 2 Cor. 4 : 17". Mij dunkt dit is den zin verdraaien; er staat niet: al schijnt hij te talmen. Met den gewonen tekst is dus niets aan te vangen. Valckenaer giste: ὃς καὶ μακροθυμεῖ κ. τ. λ. en wel om de volgende reden. Hij las μακροθυμῶν. De lezing van Bengel μακροθυμεῖ zou hij kunnen goedkeuren als de twee laatste letters van νυκτός werden herhaald νυκτός, ὃς καὶ μακροθυμεῖ (dus onwillekeurige misslag). Na op de fout van Elsner gewezen te hebben (zie ook Koetsveld) die μακροθύμων (adj.) leest, zet hij zijn gevoelen over de beteekenis van μακρόθυμος uiteen. Mt. 18 : 26, Eur. Med. 315. Hij gaat van dezelfde tegenstelling uit, die wij in Koetsveld afkeurden, „ille ad ius dicendum atque ad vindicandam injuriam viduae se precibus tandem tamen facilem praebet (N.B. zie 4a) homo morosus injustus, atque ὀξύθυμος. Quanto facilius Deus, ὁ μακρόθυμος, piorum continuis se precibus patietur expugnari, ad propulsandas ab ipsis inimicorum injurias qui sibi illatas et omnia ipsorum debita benignissime remittit." Waaruit blijkt dan toch de μακροθυμία? Ik geloof juist dat in de overeenkomst, niet in het onderscheid tusschen den rechter en God het klemmende van de redeneering gelegen is. V. d. S. Bakhuyzen keurt deze gissing af, maar zegt niet waarom?

Terecht beweert hij dat van een lankmoedigheid hier geen sprake kan zijn. Wat doet deze in het verband? Ik vermoed dat wij haar te danken hebben aan hen, die bij ἐπ' αὐτοῖς aan de boozen dachten. Het ww. beteekent: lang laten wachten, Sir. 32:18, Harting bl. 246: langzaam in het besluiten en handelen, 1 Kor. 13:4, 2 Petr. 3:9, Hebr. 6:15, Jak. 5:7, 8. Μακροθυμεῖ aldus opgevat geeft dezen zin: zal God dan niet recht doen en (wat het tegenovergestelde is) talmt hij ten opzichte van hen? Staat hij dus bij den rechter achter? Neen, dat kan niet, hij zal recht doen. Οὐ μή is een vraagwoord, waarvan de vragende kracht in μή ligt opgesloten. Οὐ μακροθυμήσει (waartoe het fut.?) behoeft dus volstrekt niet bedoeld te zijn en zou op μὴ οὐ wijzen (zie Winer, bl. 460 en 461). De conclusie van v. d. S. Bakhuyzen is dus verkeerd: Uit het voorafgaande moet juist blijken dat God wel lang kan laten wachten. Het is eene vraag en niet eene ontkenning: talmt hij? Antwoord: neen. Daar het antwoord bevestigend moet zijn, is deze verklaring af te keuren. Van μακροθυμῶν kunnen wij afzien. Het was eene poging om den zin te verklaren. Ik geloof dat wij v. d. S. Bakhuyzen moeten toestemmen dat εἰ καὶ μακροθυμεῖ behoort gelezen te worden, zie vers 4, 11:8. Εἰ kon licht over het hoofd worden gezien, ΟΣΕΙΚΑΙ „al laat hij ook lang op zich wachten." Mij dunkt, nu is de zin duidelijk en zijn de varianten verklaard, daar na het wegvallen van εἰ de tekst onverstaanbaar bleek te zijn. God zal spoedig recht doen, ook al talmt hij; de verhooring is op handen, al schijnt zij uit te blijven. De conjectuur van Venema (Lotze, p. 372) is eenvoudig eene verklaring van de onechte lezing μακροθυμῶν en blijkt dus hier overbodig te zijn. Glaubenslehrer bij Stosch, p. 123 wil ἐπ' vóór αὐτοῦ laten wegvallen. Ten onrechte. Μακροθυμέω wordt altijd met ἐπί geconstrueerd; er is geen reden het weg te laten. Holwerda's conjectuur blijft ons nog te

bespreken over. Zij is te vinden op bladzijde 561 van de Nieuwe Jaarboeken voor Wetensch. Theologie, 1860. Hier levert deze geleerde het betoog dat door den librarius meermalen de crasen en elisiën zijn over het hoofd gezien. Zoo b. v. Luk. 7 : 17, *καί* voor *κἄν*, Mt. 12 : 21, Luk. 18 : 7. B en verscheidene andere majusculi hebben *καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς*. In het manuscript, waaruit B afgeschreven is, stond ongetwijfeld *κἂν μακροθυμῇ ἐπ' αὐτοῖς*, wat denzelfden zin oplevert als hetgeen latere correctors hebben opgenomen: *καὶ μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς*. Het geval van de verwisseling als mogelijk toegevende geloof ik, dat aan den zin geen recht wedervaart. Er wordt niet bedoeld, dat God ook recht zal doen, indien —, maar dat hij recht doet, indien (in het bepaalde gelijke geval als de rechter) hij talmt. Daar Holwerda toegeeft dat door zijne conjectuur de plaats toch niet in alle opzichten helder is, meen ik, dat wij van deze conjectuur niet te veel moeten eischen, vertrouwende, dat bij de nadere uiteenzetting, wellicht een nieuw gezichtspunt zou geopend zijn.

Luk. 18 : 14. *Λέγω ὑμῖν, κατέβη οὗτος δεδικαιωμένος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ ἢ γὰρ ἐκεῖνος· ὅτι πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, ὁ δὲ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται.*

Daar de laatste woorden zonder eenige verandering ook in 14 : 11 voorkomen, achten Markland (bij Bowyer) en Scholten (Is de derde Evangelist enz., bl. 90) het waarschijnlijk dat zij uit eene kantteekening in den tekst zijn ingeslopen. Dat zij als slot der vermaning „niet de eerste plaatsen aan den disch in te nemen" juist en gepast zijn, en dat daar waarschijnlijk hunne plaats is, kan, dunkt mij, moeielijk ontkend worden. Hier is van de rechtvaardiging voor God sprake en niet van verhooging of vernedering. De Farizeër zag laag neer op den tollenaar, maar plaatste zich niet hooger dan

hij was; de tollenaar vernederde zich niet, maar beschouwde zich zelf in het rechte licht. Ook was de les, die uit de woorden des Heeren kon getrokken worden, reeds te voren gegeven (vers 9), waarom zij niet behoefde te volgen, en was blijkens dit vers de Farizeër de hoofdpersoon in het verhaal (èn door zijn gedrag èn door zijn niet zijn gelijk de door hem genoemde tollenaar). Wij kunnen derhalve met deze conjectuur instemmen.

Luk. 19:4. Καὶ προδραμὼν εἰς τὸ ἔμπροσθεν ἀνέβη ἐπὶ συκομορέαν, ἵνα ἴδῃ αὐτόν, ὅτι ἐκείνης ἤμελλε διέρχεσθαι.

De verandering van ἐκείνης in ἐκείνῃ, voorgesteld door Holwerda (Betrekking t. a. pl. bl. 44), behoeft hier niet besproken te worden, omdat het laatste in D gevonden wordt (vgl. Michelsen, Studiën 1881, bl. 156). Toch geloof ik dat dit geval niet mag gelijk gesteld worden met ποίας en ποίᾳ in Luc. 5:19. De genitivus, hier m. i. de echte lezing (zie ook Tisch. VIII), hangt af van de praep. διά in διέρχεσθαι.

Bij de verba composita toch doen zich 3 gevallen voor: 1° de praepositie wordt herhaald, 2° eene andere praepositie wordt gebruikt, 3° zonder bemiddeling eener praepositie wordt met het werkwoord de casus verbonden, die overeenkomstig zijne beteekenis bij het begrip van het ww. past en dien daarom ook gewoonlijk de praepositie regeert. (Winer S. 397). Met het laatste hebben wij te doen. Meestal, wel is waar, hebben de composita met διά een acc. of de herhaling van διά. De lezing van Λ. 1. 69 etc. kan een poging geweest zijn in den laatsten zin het HS. te verbeteren. Waar de acc. gevonden wordt ligt meer de nadruk op het gaan dan op de praepositie.

Luk. 19:14. Οἱ δὲ πολῖται αὐτοῦ ἐμίσουν αὐτόν, καὶ ἀπέ-

στειλαν πρεσβείαν ὀπίσω αὐτοῦ λέγοντες· οὐ θέλομεν τοῦτον βασιλεῦσαι ἐφ' ἡμᾶς.

Dr v. Manen t. a. p. bl. 204 vermeldt eene conjectuur van Abresch (Animadvers. ad Aesch.), die de meening van Gregorius Palama goedkeurt, *τοῦτον* in *σε* te verbeteren. Ik geloof dat deze conjectuur overbodig is en dus geene goedkeuring verdient. Wij moeten ons voorstellen, dat de gezanten „*ὀπίσω αὐτοῦ*", dus hem achterna, gezonden zijn. Het komt mij voor, dat hier niet bedoeld wordt „tot hem" maar „tot den keizer of een ander heerscher". Dat zijne burgers hem niet tot koning begeerden, zal hem wel bekend geweest zijn, en behoefde dus niet meer medegedeeld te worden. Bovendien, welk doel kunnen die burgers er mede gehad hebben? Gesteld, hij wist het niet, wat zou hij zich aan hun gevoelen gestoord hebben? Hij gaat tot den vorst, van wien hij het bewind denkt te ontvangen; en zijne medeburgers werken hem tegen, door aan dien vorst hun ongenoegen kenbaar te maken. Men leze natuurlijk niet *θέλομεν τοῦτον οὐ* zooals Markland en Bornemann. Zij wilden niet; niet: zij wilden (gebiedend) dat niet koning zij. In allen gevalle moet, gesteld de boodschap was tot hem gericht, toch *τοῦτον* blijven staan. De burgers zeggen dit tot de gezanten, gelijk blijkt uit *λέγοντες*. Brachten de gezanten het over dan zeiden zij, zoo zij zich bij die burgers aansloten, *οὐ θέλομέν σε*, anders *οὐ θέλουσί σε*.

Luk. 19:38. *Λέγοντες· εὐλογημένος ὁ βασιλεὺς ἐν ὀνόματι κυρίου, ἐν οὐρανῷ εἰρήνη καὶ δόξα ἐν ὑψίστοις.*

Op deze plaats heeft zeer te recht Valckenaer (Schediasma, bl. 365) [1]) eene conjectuur voorgedragen. Reeds lang giste

1) Zie de lezing van D^scr en van a. s. die *ἐπὶ τῆς γῆς* in pl. van *ἐν ὑψίστοις* invoegen of het geheel weglaten. Vgl. de conj. van Dr Owen: *εἰρήνη ἐπὶ γῆς* en die van Venema *ἐξ οὐρανοῦ*.

men dat de plaats corrupt was wegens de gelijke beteekenis van οὐρανοί en ὕψιστα en wegens εἰρήνη ἐν οὐρανῷ. Daarom stelde Valckenaer voor te lezen ἐν ἀνθρώποις. Sommige HSS. lezen οὐρανοῖς, hetgeen wordt verkort tot ουνοις; dit heeft veel overeenkomst met ανοις, dat eene verkorting is van ἀνθρώποις. De beteekenis van εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις is duidelijk. Heil = Zustand des Wohlbefindens (zie Cremer, Wörterbuch der Neut. Gr. 4e uitg. 1885 sub voce εἰρήνη = שָׁלוֹם) Xenoph. Cyr. 7, 4, 6, - 6, 1, 18, Mark. 5 : 34, Luc. 8 : 48, 24 : 36, Joh. 20 : 19, 21 : 26, Act. 15 : 33, Jac. 2 : 16. Ik geloof dat voor deze conjectuur, met het oog op de verwisseling van ανοις (zie Openb. 16 : 18), veel te zeggen is, en begrijp niet hoe uit de variae lectiones zonneklaar blijkt, dat Valckenaer's gissing niet deugt (gelijk Michelsen wil, Studiën 1881, bl. 152). Waar eene plaats ongetwijfeld corrupt genoemd wordt, is het, dunkt mij, niet mogelijk uit de varianten den oorspronkelijken tekst op te delven, maar moet, bij de bekende, een verzwegen lezing gedacht worden, die alle varianten verklaart. Het komt mij voor dat Valckenaer's gissing aan die voorwaarde voldoet.

Vergelijken wij de Evangeliën, dan kunnen wij Weiss toegeven, dat Lukas het aan Markus zoo eigenaardige „Hozanna" naar Luk. 2 : 14 verduidelijkt heeft, waaraan hem het ἐν τοῖς ὑψίστοις herinnerde. Konden wij besluiten aan de lezing ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας in Luk. 2 : 14 (zie A ook op Luk. 19 : 38) de voorkeur te geven, wij zouden een niet onbelangrijke bijdrage ten gunste van Valckenaer's gissing kunnen leveren.

Luk. 19 : 42. Ὅτι εἰ ἔγνως καὶ σὺ καί γε ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σου· νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου.

Aan de conjectuur van Maldonatus is geen waarde te hechten. Τά is zeer duidelijk en verklaart volkomen de va-

rianten; τῇ zou den zin veranderen en niet verbeteren en de varianten niet verklaren.

Luk. 19 : 47. Καὶ ἦν διδάσκων τὸ καθ' ἡμέραν ἐν τῷ ἱερῷ· οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Γραμματεῖς ἐζήτουν αὐτὸν ἀπολέσαι καὶ οἱ πρῶτοι τοῦ λαοῦ.

Dr Owen (bij Bowyer) meent dat de woorden καὶ οἱ πρῶτοι τοῦ λαοῦ later zijn ingevoegd of behooren te staan tusschen Γραμματεῖς en ἐζήτουν. Het laatste kan onbesproken blijven daar D. 130, 157, it. vg. copt. syr. arm. aldus lezen. Met de eerste conjectuur kan ik mij niet vereenigen. Moet alles wat overtollig schijnt geschrapt worden, dan is deze regel ook hier toe te passen; is dit niet noodzakelijk, dan kan ook deze bijvoeging recht van bestaan hebben. Er is toch onderscheid tusschen de overpriesters, de Schriftgeleerden en de eersten des volks (de voornamen, de niet geestelijken, de leeken, nl. aristokraten), de varianten duiden dit ook aan: πρεσβύτεροι, ἄρχοντες, Φαρισαῖοι. De variant, τοῦ λαοῦ weg te laten, wordt daardoor verklaard. De conjectuur is dus onnoodig. Weiss zegt te recht: „die weltliche Aristocratie noch mit besonderem Nachdruck." Is er een reden te bedenken, waarom de woorden zouden zijn ingevoegd? Zij verklaren niet, maar breiden het subject uit. Zie ook 20 : 1.

Luk. 20 : 1. Καὶ ἐγένετο ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν, διδάσκοντος αὐτοῦ τὸν λαὸν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ εὐαγγελιζομένου, ἐπέστησαν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ Γραμματεῖς σὺν τοῖς πρεσβυτέροις κ. τ. λ.

Dr Owen (bij Bowyer) beschouwt καὶ εὐαγγελιζομένου als eene kantteekening, die later in den tekst gevoegd werd. Ik zie niet in dat hier de tekst bedorven zou zijn. De Heer

wordt meermalen in Lukas voorgesteld als εὐαγγελιζόμενος, vooral in verband met zijne werken. Waarom zou dit dan hier ongepast zijn, terwijl toch de vraag (vers 2) voornamelijk op de werken doelt, niet op de leer? Men zie verder Hand. 8:25, 14:21, waaruit blijkt dat dit werkwoord met den acc. geconstrueerd wordt en dus τὸν λαόν tot object hebben kan.

Luk. 20:19. Καὶ ἐζήτησαν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Γραμματεῖς ἐπιβαλεῖν ἐπ' αὐτὸν τὰς χεῖρας ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, καὶ ἐφοβήθησαν τὸν λαόν· ἔγνωσαν γὰρ ὅτι πρὸς αὐτοὺς εἶπεν τὴν παραβολὴν ταύτην.

De meening van Bornemann (Schol. in Luc. Ev.): „πρὸς αὑτούς reponendum arbitror" behoeft hier niet ter sprake te komen. Men vergelijke Tischendorf VIII (pars III, prolog. p. 105) waar de woorden van A. de Schütz (Historia alphabeti Attici, 1875) worden overgenomen: „Spiritus asperi usus hac omni aetate (446—403 a Chr. n.) adeo inconstans fuit ac perversus, ut H nota saepissime aut ibi omissa sit ubi scribenda erat, aut praescripta compareat ejusmodi vocibus, quae re vera spiritu aspero carent. Qua re apparet hunc sonum procedente tempore magis magisque neglectum esse, ita ut postremo omnino non audiretur, neque quisquam in dicendo rationem ejus haberet." Exempli causa haalt Gregory (pag. 106) aldaar aan uit codex min. 477 (i[scr]) ὀχλος, ὀλιγος, ὀδοντων, ὀστεων, αἱτεω en ἁρπαζω, ἑτερος, ἑταιρος, ὁλος, εἱστηκει. Door de conjectuur van Markland, de woorden καὶ ἐφοβήθησαν τὸν λαόν aan het eind van den zin te plaatsen, wordt de samenhang tusschen deze en het vers volstrekt niet nauwer, waarom wij met het oog op de varianten deze conjectuur niet noodig achten.

Luk. 20 : 33. Ἡ γυνὴ οὖν ἐν τῇ ἀναστάσει τίνος αὐτῶν γίνεται γυνή; οἱ γὰρ ἑπτὰ ἔσχον αὐτὴν γυναῖκα.

Bornemann (t. a. pl.) beroept zich op Fritzsche, Comm. op Matth. bl. 662, en wil het lidwoord vóór γυνή geplaatst hebben. Ten onrechte. Bij γυνή, aan het begin van den zin, behoort het lidwoord te staan, omdat van eene bepaalde vrouw gesproken wordt. Hier evenwel vormt γυνή een deel van het praedicaat (γίνεται γυνή), waar het lidwoord veeleer gewoonlijk gemist dan aangetroffen wordt. (Ph. Buttmann, Griechische Grammatik S. 330. Winer, Grammatik S. 110 en 112), Mt. 4 : 3, 13 : 32, 23 : 15, Mark. 1 : 17, Luk. 4 : 3, 11 : 30, 13 : 2, 23 : 12, Joh. 10 : 14, 2 : 9, 4 : 14, 9 : 27, 12 : 36, Hand. 1 : 22, 26 : 28, Rom. 7 : 13, 11 : 6. Zien wij de gelijkluidende plaatsen, dan bespeuren wij overal de constructie zonder het lidwoord, Mark. 12 : 23, Mt. 22 : 28. Het komt mij ook voor dat de gewone lezing de varianten verklaart. Sommigen vonden de herhaling van γυνή ongepast en lieten het weg (zoo syr^{cu}, zoodat de meening van Dr v. d. S. Bakhuyzen, γυνή als eene aanvulling van een afschrijver te beschouwen, niet tot de conjecturen kan worden gerekend); daarna veranderde men γίνεται in ἔσται.

Luk. 20 : 35. Οἱ δὲ καταξιωθέντες τοῦ αἰῶνος ἐκείνου τυχεῖν καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἐκ νεκρῶν οὔτε γαμοῦσιν οὔτε γαμίζονται·

Price (bij Bowyer) stelt voor τυχεῖν te schrappen. Daar sommige HSS. van de Itala en van de Vulgata de lezing zonder τυχεῖν schijnen gevonden te hebben, is de conjectuur reeds van ouden datum of, liever, behoort zij den naam van conjectuur niet te dragen.

Luk. 20 : 37. Ὅτι δὲ ἐγείρονται οἱ νεκροί, καὶ Μωϋσῆς ἐμήνυσεν ἐπὶ τῆς βάτου, ὡς λέγει κύριον τὸν θεὸν Ἀβραὰμ καὶ θεὸν Ἰσαὰκ καὶ θεὸν Ἰακώβ·

Dr Owen (bij Bowyer) wil lezen ὅς λέγει. Hij acht dit eene verbetering. Een woord van Mozes wordt medegedeeld, dat op eene bepaalde plaats is uitgesproken. Wordt ὡς in ὅς veranderd dan kon die bepaling van plaats wel achterwege blijven. Deze juist wijst op ὡς (wanneer hij noemt). Het praesens kan blijven, terwijl ὅς een imperf. zou eischen (zie Winer, Grammatik, S. 413, § 8), Luk. 12 : 58, 22 : 66, 23 : 26, 24 : 32, Joh. 2 : 9, 23, 4 : 1, 40, 11 : 29, 32, 6 : 12, 16, Hand. 1 : 10, 9 : 23 enz.

Luk. 20 : 38. Θεὸς δὲ οὐκ ἔστιν νεκρῶν ἀλλὰ ζώντων, πάντες γὰρ αὐτῷ ζῶσιν.

Mangey (bij Bowyer) wenscht te verbeteren πάντες γὰρ οἱ αὐτοῦ ζῶσιν. „Want allen, die hem toebehooren, leven." Te recht. Wat toch moet worden bewezen? Dat de dooden worden opgewekt. Waaruit blijkt dat? Zij leven; waarom? God is een God van Abraham, Izaäk en Jakob. Deze leven dus, en daar zij nog niet in het lichaam verschenen zijn, zullen zij eens worden opgewekt. Wat is nu natuurlijker: al de zijnen leven òf allen leven voor hem? Mij dunkt het eerste. Het is eene verklaring van ζώντων. God is van levenden, d. i. de God van levenden n.l. de zijnen, dus ook van Abraham, Izaäk en Jakob. Opmerking verdient, dat zij, die αὐτῷ verdedigen altijd πάντες beperken door „wier God hij is." Zoo b. v. Weiss. Met welk recht? Allen (πάντες) leven voor hem. Meer kan men niet vertalen. Zie bl. 582 van Meyers Commentaar: „für ihn, d. i. im Verhältniss zu ihm, der ihr Gott ist, sind sie, wenn auch todt im Verhältniss

zu den Menschen, lebendig." Bovendien vat ik het klemmende van het betoog niet. Is, omdat zij Gode leven, de opstanding noodzakelijk als voleindiging des levens gezet? De syllogisme van Beza drukt dit dan ook niet uit: „Quorum Deus est Deus, illi vivunt, Abr. Is. et Jac. Deus est Deus, ergo illi vivunt, et quum nondum revixerunt in corpore necesse est ut suo tempore sint corporibus excitatis revicturi." Dit strookt veeleer met de conjectuur van Mangey. Volgens de gewone lezing is het verband niet duidelijk en hangen de laatste woorden er tamelijk los aan. De gewone lezing is eene willekeurige verandering van een afschrijver, die aan de opstanding dacht.

Luk. 20 : 46. Προσέχετε ἀπὸ τῶν Γραμματέων τῶν θελόντων περιπατεῖν ἐν στολαῖς καὶ φιλούντων ἀσπασμοὺς ἐν ταῖς συναγωγαῖς καὶ πρωτοκλισίας ἐν τοῖς δείπνοις.

Reiske schrijft over deze plaats (Mnemosyne 1852, p. 333, Ep. ad Bernard 206): „Quid tibi videtur de loco apud Lucam 20 : 46, ubi Pharisaei dicuntur περιπατεῖν ἐν ταῖς στολαῖς? Ea lectio si vera est consequitur solos Pharisaeos vestitos processisse, caeteros homines nudos; στολή omnem vestitum notat, non peculiare genus vestitus. Mihi dubium non est legi oportere ἐν ταῖς στοαῖς, in porticibus, ubi maxima hominum frequentia et quidem elegantiorum."

Te recht keurt v. d. S. Bakhuyzen (t. a. p. bl. 173) deze conjectuur af. Στολή duidt wel een „peculiare genus vestitus" aan (zie Luk. 15 : 22, I Makk. 6 : 16, Marc. Antoninus: Τῶν εἰς ἑαυτόν I : 9.) Hier beteekent het woord: hunne eigene (van andere onderscheidene) toga's, en is gebezigd om de wijze van περιπατεῖν aan te duiden. (Grotius: gravitatis index στολή). Was het lidwoord in den tekst te vinden, gelijk Reiske onderstelt (zie v. d. S. Bakhuyzen t. a. pl.) de conjectuur

zou ons kunnen bevredigen. Wat beteekent het „in gaanderijen wandelen" alsof een soort wordt aangeduid? De gewone tekst is dus te verklaren en de conjectuur overbodig. Daar syr^cur^ στοαῖς schijnt gevonden te hebben, behoeft de conjectuur hier eigenlijk niet ter sprake te komen. Dr G. Wildeboer (De waarde der syr. Ev. enz.) noemt haar eene verbetering van een waanwijzen afschrijver. Men vgl. Michelsen (Studiën, 1881, bl. 162).

Luk. 21 : 1, 2a. Ἀναβλέψας δὲ εἶδε τοὺς βάλλοντας εἰς τὸ γαζοφυλάκιον τὰ δῶρα αὐτῶν πλουσίους· εἶδεν δέ τινα χήραν κ. τ. λ.

Wanneer Valckenaer (Schediasma t. a. pl. bl. 367) schrijft: „quanto rectius sic scripta plus semel exhibet Origenes: ἀναβλέψας δὲ εἰς τοὺς βάλλοντας εἰς τὸ γαζοφυλάκιον τὰ δῶρα αὐτῶν πλουσίους εἶδέ τινα χήραν κ. τ. λ. beweegt hij zich niet op het gebied der conjecturaalkritiek en kunnen wij dus niet van een conjectuur van Origenes spreken.

Luk. 21 : 15. Ἐγὼ γὰρ δώσω ὑμῖν στόμα καὶ σοφίαν ᾗ οὐ δυνήσονται ἀντιστῆναι ἢ ἀντειπεῖν ἅπαντες οἱ ἀντικείμενοι ὑμῖν.

Uitgaande van de lezing ἀντειπεῖν οὐδὲ ἀντιστῆναι (XΓΔΛ syr^p^) bespreekt Kuinoel (Comm. op Lukas bl. 652) de verschillende lezingen en komt hij tot de slotsom dat waarschijnlijk οὐδὲ ἀντιστῆναι van den rand in den tekst gekomen is. Het partikel ἢ (in sommige lezingen voor οὐδέ) en de verschillende plaatsing van ἀντιστῆναι herinnerde hem aan de gewoonte der librarii, wanneer zij aanteekeningen aan den rand vonden. Bornemann (Schol. ad. Luc. Evang.) doet eveneens een beroep op de varianten en toont aan dat men op dezelfde wijze ἢ ἀντειπεῖν als glosse zou kunnen aannemen. Hij zegt verder:

„Sed ulla mutatione omnino abstinendum existimo, quippe suspicans, turbam hanc totam in codices inde irrepsisse, quod litera H a vicina N elisa (hij leest volgens AKRMΠ ἀντειπεῖν ἢ ἀντιστῆναι) et absorpta pars οὐδέ interseruit, alii alterum utrum verbum omiserunt, alii, ut novos in posterum evitarent errores, ambo verba inverterunt. Synonyma alias quoties Graeci junxerint nescientes docebunt". Deze bewijsvoering heeft mij echter niet kunnen overtuigen dat de lezing met beide ww., door ἢ of οὐδέ verbonden, de ware zijn zou. Het is wel vreemd dat, terwijl B. spreekt van „alterum-utrum verbum", dat van de lezing ἀντειπεῖν ἢ ἀντιστῆναι zou zijn uitgevallen, de lezing van D aantoont, dat dit slechts met het eerste (m. i. het minst waarschijnlijke) het geval is geweest. Ik meen mij met Dr v. d. S. Bakhuyzen, t. a. pl. bl. 174) bij D te moeten aansluiten. Ἢ ἀντειπεῖν werd door een lezer met het oog op στόμα aan den rand geplaatst en door een afschrijver in den tekst opgenomen. Een ander achtte, wegens het voorgaande, de volgorde ἀντιστῆναι ἢ ἀντειπεῖν onjuist en schreef = AKRMΠ.

Luk. 21 : 21. *Τότε οἱ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ φευγέτωσαν εἰς τὰ ὄρη καὶ οἱ ἐν μέσῳ αὐτῆς ἐκχωρείτωσαν, καὶ οἱ ἐν ταῖς χώραις μὴ εἰσερχέσθωσαν εἰς αὐτήν.*

Volgens Dr Owen verbreken de woorden *τότε οἱ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ φευγέτωσαν εἰς τὰ ὄρη* den samenhang. Zij zijn waarschijnlijk later ingevoegd uit de andere Evangeliën. *Ἐν μέσῳ αὐτῆς* en *εἰς αὐτήν* kunnen niet op Judaea en moeten op Jeruzalem betrekking hebben. Lukas schreef v. 20 *ἐρήμωσις αὐτῆς*, v. 21 *τότε οἱ ἐν μέσῳ αὐτῆς κ. τ. λ.* Waar is, dat bij *αὐτῆς* aan Jeruzalem gedacht wordt, evenals bij het latere *εἰς αὐτήν*; doch behoeft ons dit te noodzaken de genoemde woorden als eene invoeging te beschouwen? Wanneer wij bedenken dat

Lukas bronnen bezigde en wist, dat Jezus zijne discipelen in Judaea bevolen had, wanneer Jeruzalem verwoest werd, naar de bergen te vluchten; wanneér wij zien kunnen, dat het toen gesprokene, al is het in verspreide stukken aanwezig, ons niet in de juiste volgorde is overgeleverd, behoeft dit verband voor de vermelding van deze woorden niet aanstootelijk te zijn. Evenwel geloof ik dat deze quaestie bij de litterarisch-historische kritiek te huis behoort en voor de tekstkritiek geen bezwaar aan de hand doet.

Luk. 21:30. Ὅταν προβάλωσιν ἤδη, βλέποντες ἀφ' ἑαυτῶν γινώσκετε ὅτι ἤδη ἐγγὺς τὸ θέρος ἐστίν.

Terwijl Dr Owen (bij Bowyer) den tekst voor bedorven houdt en door het wegnemen van de overbodige woorden (βλέποντες ἀφ' ἑαυτῶν en het tweede ἤδη) overeenstemming tracht te verkrijgen met de andere Evangeliën (hetgeen nimmer bij de tekstkritiek of hare onderdeelen als doel mag worden aangemerkt) wil Ashby (bij Bowyer) nog iets invoegen en aldus lezen: ὅταν προβάλωσιν ἤδη τὰ βλαστήματα ἀφ' ἑαυτῶν βλέποντες γινώσκετε κ. τ. λ. Ik geloof dat men het ontstaan van vele varianten en ook van deze conjecturen hieruit verklaren kan, dat ἀφ' ἑαυτῶν in betrekking gebracht werd met προβάλωσιν. Hierdoor was het daar tusschen geplaatste βλέποντες hinderlijk, moest ἑαυτῶν in αὐτῶν veranderd worden, ja werd βλέποντες ἀφ' ἑαυτῶν als eene invoeging beschouwd (zie ℵ^ca^L, 69, 157, cop. syr^sch^). Wanneer wij echter ἀφ' ἑαυτῶν bij γινώσκετε voegen verkrijgen wij een goeden zin en behoeft er aan verandering niet gedacht te worden (zie Joh. 18:34, 11:51, 2 Kor. 3:5. Bengel: etiam si nemo vos doceat). Προβάλλω heeft geen verduidelijking (τὰ φύλλα of τοὺς κλάδους) noodig, maar drukt hetzelfde uit als hetgeen Mattheus en Markus schrijven (ὅταν .... τὰ φύλλα ἐκφύῃ.)

Luk. 22 : 17, 18. Καὶ δεξάμενος ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπεν· λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε εἰς ἑαυτούς· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πίω ἀπὸ τοῦ νῦν ἀπὸ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἔλθῃ.

Beza zegt in zijne Annotationes: „Apud Syrum interpretem maximae merito auctoritatis, non exstant versiculi 17 en 18. Contra vero in illo venerandae sane vetustatis cod. graecolatino pars vers. 19 posterior ab his verbis τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον et totus vers. 20 non leguntur. Ego nihil mutandum censeo. Quod si quis hic esset conjecturae locus dicerem transpositos fuisse versiculos et 16 versiculo annectendos qui nunc 19 et 20 habentur, quibus subjiciantur quos nunc 17 et 18 numeramus. Sic enim omnia prorsus inter se et cum Matthaeo et Marco pulchre consenserint."

Daar wij ons met de verwantschap der synoptische Evangeliën niet hebben bezig te houden bespreken wij alleen de transpositie. Deze nu is niet noodig en de tekst, zooals deze hierboven uitgeschreven staat, is zeer goed te verklaren. Toen men aangelegen was zeide de Heer, dat hij begeerd had het Pascha te eten. Hij zal het niet meer eten tot dat .... enz. Nu neemt hij den drinkbeker, die rond zal gaan. Hij zal dien niet meer drinken tot dat het koninkrijk Gods zal zijn gekomen. Tegen deze volgorde is dus geen bezwaar. Nu brak de Heer het brood, na gedankt te hebben, en gaf het zijnen discipelen met de bekende toespraak. Eveneens neemt hij den drinkbeker (μετὰ τὸ δειπνῆσαι) en sprak daarbij de bekende woorden. Hier wordt dus van twee verschillende zaken gesproken. De tweede is de instelling van het avondmaal. De eerste verzen drukken 's Heeren gewaarwordingen uit, toen hij den maaltijd begon. Mij dunkt, hier is niets met de overige Evangeliën in verband te brengen, wanneer wij eenvoudig de zaken uiteen houden en

tusschen het gebeurde in vers 18 en dat in vers 19 een onderscheid aannemen. Met deze lezing worden de varianten verklaard. Men hield het voor onmogelijk, dat de beker twee malen rondging en schrapte 17 en 18. Men meende dat in 19 en 20 eene herhaling te vinden was en liet de verzen weg. Men oordeelde dat de eerste gesproken woorden bij den beker beter na vers 20 pasten en verwarde de beide gelegenheden. Zoo is de zaak duidelijk en eene conjectuur blijkt overbodig te zijn. Bovendien, wanneer vers 17 en 18 niet op deze plaats stonden, hoe is het mogelijk, dat ze er gekomen zijn? Daartoe is geen enkele reden. Ook is het met het oog op vers 19 onwaarschijnlijk dat v. 17 en 18 vers 20 zouden vervangen hebben.

Luk. 22:20. *Καὶ τὸ ποτήριον ὡσαύτως μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον.*

Beza meent dat de woorden *τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον* als eene kantteekening uit Mattheus en Markus te beschouwen zijn. Ten onrechte. Gelijk vers 19 *τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον* past hier *τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον* zeer goed in het verband en doet volstrekt niet aan breedsprakigheid denken. Waarom zou het dus ingevoegd zijn. De zinnen loopen waarlijk niet altijd even keurig af. Waarop slaat b. v. het tweede *τοῦτο* in vers 19? Bovendien komen in het N. T. meer voorbeelden van eene dergelijke constructie voor, 2 Cor. 8:23, 11:28, Openb. 1:5 (LXX, Gen. 21:33, Lev. 6:8, Deut. 33:10), en is *τὸ αἷμά μου* als het logische subject te beschouwen. Aan *ποτήριον* zal men met Bornemann toch wel niet willen denken (poculum, quod in vestram salutem effunditur). Het verwerpen van de woorden als kantteekening, behoeft ons dus, gelijk Beza wil, niet voor de lezing van Basilius

nl. *τῷ ἐκχυνομένῳ ὑπὲρ ὑμῶν*, te winnen, daar wij geen bezwaar maken de woorden in den tekst te laten staan.

Luk. 22 : 31. *Σίμων Σίμων, ἰδοὺ ὁ σατανᾶς ἐξῃτήσατο ὑμᾶς τοῦ σινιάσαι ὡς τὸν σῖτον.*

Valckenaer (Schediasma, pag. 368) stelt voor te lezen: *εἶπεν δὲ ὁ κύριος Σίμωνι· Σίμων, ἰδοὺ ὁ σατανᾶς ἐξῃτήσατο τοῦ σινιάσαι σέ, ὡς τὸν σῖτον.* Ten onrechte. Uit de volgende verzen blijkt dat de Heer een gesprek met Petrus alleen aanknoopt, weshalve het vreemd schijnt met Kuinoel (t. a. pl. bl. 678, orationem convertit Jesus ad Petrum, ita, ut ipsius verba spectarent etiam Apostolos reliquos) en Weiss (Comm. op Lukas 1885, bl. 606 „er hat euch — dich und deine Mitjünger — herausverlangt, sibi tradendos postulavit,") vooral met het oog op *Σίμων* de lezing *ὑμᾶς* te blijven verdedigen. Daar AI en E in de HSS. tallooze malen verwisseld werden zou tegen de schrijfwijze ΣAI en dus ook tegen het onwillekeurig uitlaten van ΣAI geen bezwaar kunnen bestaan.

Evenwel behoeft men het laatste niet aan te nemen en is het eerste niet meer dan schijn. Is eene apostrophe zoo vreemd en kan den Heer bij het uitspreken van de woorden in vers 30 vervat, het hartstochtelijk karakter van Petrus met zijne wenschen en begeerten niet voor den geest zijn gekomen? Wat zou hij nog veel moeten leeren en langs welk een moeielijken weg zou hij nog geleid worden? De Heer spreekt hem daarom terstond aan. Er is geen reden de lezing van ℵADQXΓΔΛΠ enz. *εἶπεν δὲ ὁ κύριος* te verkiezen boven die van BLT, die deze woorden weglaten. De invoeging is gemakkelijk te verklaren uit het verschil van de aangesproken personen en uit vers 35. Hoe zij zouden zijn weggelaten is onbegrijpelijk. *Ὑμᾶς* kan tot Petrus gezegd zijn. Was niet de bedoeling van 's Heeren woord: Petrus, de satan heeft u

allen verlangd te ziften; voor u zal dat, uw karakter in aanmerking genomen, veel bezwaren opleveren. Daarom heb ik voor u gebeden, opdat gij, na deze moeielijkheden te zijn doorworsteld, voor uw medebroeders, die eveneens in lijden geweest zijn, maar daaronder gewilliger waren, des te meer tot zegen zoudt zijn? Laat de weglating van ὑμᾶς zich verklaren, de invoeging zeer moeielijk, waarom wij de conjectuur van Valckenaer niet kunnen goedkeuren. Is een herhaling van Σίμων onder deze omstandigheden zoo vreemd, al komt zij in het N. T. anders niet voor? De lezing Σίμωνι laat zich natuurlijk uit de lezing van ℵADQ enz. verklaren.

Luk. 22 : 36. Ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς· ἀλλὰ νῦν ὁ ἔχων βαλλάντιον ἀράτω, ὁμοίως καὶ πήραν καὶ ὁ μὴ ἔχων πωλησάτω τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ καὶ ἀγορασάτω μάχαιραν.

Pearce (bij Bowyer) wil μάχαιραν schrappen en gist dat het uit vers 38 is ingevoegd. Ik meen niet met hem te kunnen medegaan, daar het geheele verband zonder μάχαιρα niets beteekent en vers 38 niet te verklaren is. De Heer wil zeggen, dat zij zich tot den strijd moesten aangorden en bedoelde het ook niet letterlijk. Hoe is de lezing: μάχαιραν na ἔχων in het zelfde vers (syr[cu] en [sch] en [hr]) te verklaren, wanneer het hier niet stond. Wij besluiten dus dat μάχαιρα hier niet kan gemist worden en de conjectuur niet aan de gestelde eischen voldoet, derhalve af te keuren is.

Luk. 22 : 51. Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· ἐᾶτε ἕως τούτου· καὶ ἀψάμενος τοῦ ὠτίου ἰάσατο αὐτόν.

In de Mnemosyne van 1852 (p. 334) droeg Reiske op ἐᾶτε ἕως τούτου de volgende conjectuur voor: ἐᾶτε ὧς τούτου =

Laat zijn oor met vrede. Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 174) zegt van deze conjectuur: „Met recht plaatst de redactie van genoemd tijdschrift een vraagteeken daarachter en noemde Holwerda (Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie 1854. bl. 23) die conjectuur blijkbaar verkeerd. Immers is hier niet dat oor, maar het door Petrus gepleegde geweld de hoofdzaak." Holwerda schrijft: „De plaats behoort tot die, welke men evenmin verbeteren als verklaren kan en daarom stil moet laten voor hetgeen zij zijn. Dit is zeker, dat zij corrupt is en er nog geen dragelijke verbetering gevonden is." Semler (zie Heringa, Vertoog, t. a. pl. bl. 490) maakt er zich wel het gemakkelijkste af, door geheel vers 51 voor onecht te verklaren (zie boven bl. 108). Bornemann (Schol. ad Luc. Ev.) zegt: „Conjecturae si his in libris datus locus esset, suspicarer Christum dixisse: *ἔα τὸ οὖς τούτου*, missam fac hujus aurem. (Eur. Orest. 1021. — Iphig. Taur. 869)." Deze conjectuur zou wel te verkiezen zijn boven die van Reiske, daar in allen gevalle het lidwoord hier een vereischte is, indien de woorden op geen enkele wijze waren te verstaan. Is de verklaring van Bornemann „sinite, missum facite me usque ad id tempus (bis dahin) quo vulnus illius hominis sanavero" of „missum me facitote aliquamdin" daarom verkeerd, omdat zij met de beteekenis van *ἐάω* in strijd is, *με* eischen zou en aan *τούτου* geen recht doet wedervaren, de verklaring van Bengel: „noli progredi" is, dunkt mij, niet door deze bezwaren gedrukt, zie Hand. 5:38 (LXX, I Macc. 1:38, Lev. 26:18).

Het gevoelen van Beza, dat de verzen 63—65 aan het eind van het hoofdstuk behoorden te staan, verdient geen aanbeveling. Waaruit toch bewijst hij, dat de genoemde beleedigingen eerst na de veroordeeling werden aangedaan? M. i. staat vers 71 op eene verkeerde plaats en is dit de oorzaak

van Beza's gissing. De woorden van den hoogepriester: „wat hebben wij nog getuigen van noode?" werden gesproken tijdens het verhoor bij Annas, toen de valsche getuigen voorkwamen en Petrus zijnen Heer verloochende, ging derhalve vooraf aan het 63—65 vermelde en besloot het verhoor van de getuigen. Hierna werden de beleedigingen aangedaan; daarop volgde het verhoor vóór het πρεσβυτήριον (Lukas 22 : 66—70). Men leze Markus 14.

Luk. 22 : 68. Ἐὰν δὲ ἐρωτήσω οὐ μὴ ἀποκριθῆτε.

Michelsen (Het Evangelie van Markus bl. 174) beweert, dat vers 68 onverstaanbaar is, en in verband met het voorafgaande in vers 67, aldus behoort gewijzigd te worden: ἐὰν δ' ἐρωτήσητε οὐ μὴ ἀποκριθῶ d. i. daarom, of gij mij al vraagt, ik zal u toch niet antwoorden.

Is het niet te ontkennen dat deze verandering eene zeer goede beteekenis aan de woorden geven zou en deze in verband met vers 67 door een afschrijver kunnen zijn veranderd, het is te betwijfelen, of de woorden in vers 68, eene gevolgtrekking uit vers 67 bevattende, aldus zouden geplaatst zijn en niet eene andere constructie wenschelijk geweest was. „Daarom" is niet uitgedrukt en de beteekenis „of — al" aan ἐάν vreemd.

Mij dunkt dat de gewone tekst licht ontvangt uit 20 : 3. Daar wordt eveneens gevraagd om eene verklaring uit te lokken. Hier: indien ik u nu vraag (om u daardoor tot de bekentenis te brengen dat ik de Christus ben), zoo zult gij, de bedoeling begrijpende, niet antwoorden (en wellicht weder met een: „wij weten het niet" voor den dag komen). Daarom zal ik eene verklaring geven." Dat deze niet voldoende geacht werd, blijkt uit vers 70. Schoon merkt Bengel op: interrogando facile convincit veritas contumaces.

De conjectuur van Michelsen kan bovendien de bekende variant *μοι ἢ ἀπολύσητε* niet verklaren.

Luk. 22 : 70. *Εἶπον δὲ πάντες· σὺ οὖν εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ; ὁ δὲ πρὸς αὐτοὺς ἔφη· ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἐγώ εἰμι.*

Schulz vermeldt dat Gataker verbeterde *ὅ, τι ἐγὼ ειμι* (wat ik waarlijk ben). Het is niet waarschijnlijk dat Lukas dit bedoeld heeft en, het bedoelende, het pronomen (kenbaar aan de diastole) geschreven heeft. Men zou in dit geval *ὅστις* verwacht hebben, hoewel dit zonder antecedent vreemd is en de beteekenis „qui quidem, quisquis" hier niet past. De Farizeën vroegen niet en het gesprek had niet ten doel uit te maken, wat Jezus was, maar of hij werkelijk datgene was, waarvoor Hij zich uitgaf nl.: de Christus. „Gij zegt dat ik het ben" is hier dus te verkiezen.

Luk. 23 : 10. *Εἱστήκεισαν δὲ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Γραμματεῖς εὐτόνως κατηγοροῦντες αὐτοῦ.*

Camerarius (bij Bowyer) wil in plaats van *εὐτόνως* lezen *ἐντόνως*. Is dit noodig of te verkiezen? Het blijkt niet, dat de plaats bedorven is, gelijk er dan ook geen varianten te verklaren zijn. Wat beteekent *εὐτόνως*. Het is samengesteld uit *εὖ* en *τόνος* (van *τείνω* = spannen) en beteekent dus krachtig (gelijk iemand, die goed gespierd is), met kracht, met nadruk, met heftigheid. Bij de klassieken eveneens: krachtig, heftig, volhardend, ijverig. Onder aanhaling van Hand. 18 : 28 vertalen daarom Vissering en de Synodale vertaling: heftig. Weiss (Comm. v. Lukas, 1885, bl. 623) bevestigt dit door de getuigenis van 2 Macc. 12 : 23: *ἐποιεῖτο δὲ τὸν διωγμὸν εὐτονώτερον Ἰούδας, συγκεντῶν τοὺς ἀλιτηρίους, διέφθειρέ τε εἰς μυριάδας τρεῖς ἀνδρῶν.*

Bengel (Gnomon.) vertaalt rigide: „Sacerdotes habent saepe zelum falsum, aulici nullum, unde hi saepe veritatem levius oppugnant quam illi." Mij dunkt de gevolgtrekking ligt voor de hand. Ἐντόνως komt in het N. T. niet voor. Waar het bij de klassieken te vinden is heeft het dezelfde beteekenis als εὐτόνως, zoodat wij volstrekt geen verandering behoeven aan te brengen, daar de praep. εὐ ook in den zin van ferm, krachtig voorkomt. Het verband laat εὐτόνως toe. Eveneens wijzen de gelijkluidende plaatsen (Mark. 15 : 3 πόλλα en Mt. 27 : 13 πόσα) op veel, vele woorden, veel beweging.

Luk. 23 : 19. Ὅστις ἦν διὰ στάσιν τινὰ γενομένην ἐν τῇ πόλει καὶ φόνον βληθεὶς ἐν τῇ φυλακῇ.

Holwerda stelde in de Uitlegkundige aanteekeningen bl. 23—25 de gissing voor, in plaats van βληθείς te lezen ληφθείς, en verdedigde deze in de Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie 1854, bl. 31—33, terwijl hij tevens aantoonde, dat de plaats bedorven was. [1]) De gewone lezing βεβλημένος εἰς φυλακήν is zeer verstaanbaar, maar is eene verbetering naar vers 25. Bestond de lezing βληθεὶς ἐν τῇ φυλακῇ niet, wij zouden er in kunnen berusten; nu moet deze verklaard worden. Het is waarschijnlijker dat βληθείς, dan dat βεβλημένος veranderd is. Βεβλημένος geeft een zin en komt met v. 25 overeen. Βληθείς geeft geen zin en wijkt van v. 25 af. Βληθείς (van B L enz.) is dus de oudere lezing, die naar v. 25 verbeterd werd; deze was echter onbegrijpelijk, hetgeen de verbeteraars ook wel inzagen. Daar λαμβάνειν en βάλλειν door de afschrijvers meermalen verwisseld zijn, kan hier tegen de verwisseling van ΛΗΦΘΕΙϹ en ΒΛΗΘЄΙϹ

---

1) Dat door de lezing van ℵ* deze gissing zou wederlegd zijn (zie Michelsen Studiën bl. 148) kan ik niet aannemen.

geen bezwaar bestaan (die..... gevat zijnde in den kerker was. Weiss (comm. op Lukas bl. 625) tracht βληθείς te verdedigen. Merkt hij te recht op, dat het niet bij ἦν kan gevoegd worden, waarom het bij ἐν τῇ φυλακῇ zou behooren is mij niet duidelijk („so dass das Participium nur näher bestimmt, wie er in das Gefängniss gekommen war"). Met v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 175) geloof ik, dat Weiss het bewijs had behooren te leveren, dat βληθείς zooveel beteekenen kan als βληθείς εἰς αὐτήν, „wat zeer bezwaarlijk zijn zou." Bovendien is het tamelijk onbegrijpelijk, hoe dit als verklaring dienen moet. Hij was in de gevangenis nl. geworpen, (derhalve omschrijving van de wijze, niet gebracht, maar geworpen). Βληθείς beteekent alleen: geworpen, getroffen door een steen of pijl, waaraan men hier wel niet denken zal.

Luk. 23:20. Πάλιν δὲ ὁ Πειλᾶτος προςεφώνησεν, θέλων ἀπολῦσαι τὸν Ἰησοῦν.

Mangey (bij Bowyer) gist, dat de oorspronkelijke lezing was: προςεφώνησε· ΘΕΛΩ ἀπολῦσαι τὸν Ἰησοῦν, omdat niet gezegd wordt, wat Pilatus zeide. Het komt mij voor dat dit vers in het verband niet duidelijker wordt en het passivum overeenkomstig het spraakgebruik geweest zou zijn. Bovendien is het gedrag van Pilatus, zooals wij dit uit de overige Evangeliën kennen, met deze woorden in tegenspraak. Al was Pilatus besluiteloos, hij zou zijne meening niet openlijk hebben uitgesproken. Neigde hij er zelf toe, Jezus los te laten, wenschte hij het, hij bleef deze meening verborgen houden en liet de Joden zelf beslissen. Hij zou bovendien zijn prestige verloren hebben, wanneer de Joden toch deden, wat hij niet wilde. Verder komt deze stellige uitspraak vreemd na de vraag in vers 16 en vóór de woorden in vers

22. Ook wordt bij de aanhalingen van de woorden van Pilatus εἶπεν gebruikt, zie vers 14 en vers 22 (3 malen). In het laatste vers vinden wij: ὁ δὲ τρίτον εἶπεν, eene uitspraak, waaruit blijkt, dat niet eene stellige verklaring, maar een voorstel of eene opwekking tot medelijden ook de inhoud van de 1e en 2e toespraak uitmaakte. In de andere Evangeliën (zie Mt. 27 : 15 enz. en Mark. 15 : 6 enz.) vinden wij ook niets betreffende zulk eene stellige verklaring, maar wordt telkens gewezen op eene keuze, die het volk werd voorgelegd.

Luk. 23 : 33. Καὶ ὅτε ἀπῆλθον ἐπὶ τὸν τόπον τὸν καλούμενον Κρανίον, ἐκεῖ ἐσταύρωσαν αὐτὸν καὶ τοὺς κακούργους, ὃν μὲν ἐκ δεξιῶν, ὃν δὲ ἐξ ἀριστερῶν.

Grotius en Pearce willen Κρανίον in Κρανίων verbeteren. Ik geloof, dat deze conjectuur onjuist is. Γολγοθᾶ is de Grieksche vorm van גֻּלְגֹּלֶת, dat schedel beteekent. 2 Kon. 9 : 35. (Ex. 16 : 16, pars pro toto, eveneens Num. 1 : 2, 18 : 20, 22.) bij de Rabijnen is כֶּסֶף הַגֻּלְגֹּלֶת het hoofdgeld. In het Grieksch is, evenals in het syrisch en arabisch, de letter l uitgeworpen. De plaats werd dus Schedel genaamd om zijne ronde schedelvormige gedaante. De gen. singularis Mt. 27 : 33, Mark. 15 : 22 is afkomstig van het hier gebezigde κρανίον (= κρᾶς, of diminutief van κρᾶνον = het hoofd), en als genitivus appositionis te verklaren 2 Petr. 2 : 6, Luc. 22 : 1, 2 Cor. 5 : 5, Rom. 4 : 11, Joh. 2 : 21, 11 : 13, Hand. 2 : 33. (LXX 2 Macc. 6 : 7. Διονυσίων ἑορτῆς). Hom. Odyssea 1, 2. Thuc. 4 : 46. Bij den genitivis pluralis wijst men waarschijnlijk op de beteekenis van het woord en vermoedt men, dat op die plaats de misdadigers begraven werden, waarvan niets met zekerheid bekend is. Op den naar zijnen vorm genaamden Κρανίον (= Schedel) werden de misdadigers gedood.

Luk. 23:40. Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ ἕτερος ἐπιτιμῶν αὐτῷ ἔφη· οὐδὲ φοβῇ σὺ τὸν θεόν, ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ κρίματι εἶ;

De vraag van Holwerda (Bijdragen, bl. 74), of hier niet οὐδέν moet worden gelezen, daar geen woordschikking met οὐδέ denkbaar is, die een verstaanbaren zin zou opleveren, wordt door Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 175) ontkennend beantwoord. Wij meenen ons hier van een uitspraak te moeten onthouden, daar deze vraag op dit gebied niet tehuis behoort. De woorden toch van Holwerda „als eene niet onaannemelijke conjectuur mag het zeker in aanmerking worden genomen" strijden met de vorige, dat οὐδέν in enkele codices gevonden wordt (zie 69 en 235).

Luk. 23:47. Ἰδὼν δὲ ὁ ἑκατοντάρχης τὸ γενόμενον ἐδόξαζε τὸν θεὸν λέγων· ὄντως ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος ἦν.

Wasse (Bibl. Lit. I. p. 25, 1722) meent dat de invoeging van het lidwoord vóór δίκαιος het eenige middel is om den tekst van Lukas met Mt. 23:54 en Mark. 15:37 in overeenstemming te brengen. Hij wijst op Hand. 7:52, 22:14 en Jak. 5:6. Hier tegen merkt Markland op: „It does not appear, that the heathen centurio had any such thoughts of Jesus as to imagine him to be the Christ, the Son of God. If he had, probably be would have been a convert to his doctrine, and this would have been so remarkable a thing, that the Evangelists would scarcely have omitted the mentioning of it." Ik geloof mij in dezen bij Markland te moeten aansluiten. De overeenstemming met de andere Evangeliën mag het doel niet zijn bij de vaststelling van den tekst van Lukas. De hoofdman sprak van een rechtvaardige (gelijk bij Mattheus en Markus van een godszoon), en verheerlijkte daardoor God. In de voorbeelden door Wasse aangehaald wordt ὁ δίκαιος aan geloovigen in den mond gelegd. De conjectuur

van Bentley (zie Ellis) spruit voort uit harmonistiek. Ook is de verwisseling van $\overline{\Theta\Upsilon}$ $\overline{\Upsilon C}$ en ΔΙΚΑΙΟC niet zoo heel gemakkelijk.

Luk. 24 : 1. Τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων ὄρθρου βαθέως ἐπὶ τὸ μνῆμα ἦλθον φέρουσαι ἃ ἡτοίμασαν ἀρώματα.

Masius (bij Bowyer) wil in plaats van τῶν σαββάτων lezen τοῦ σαββάτων. Ten onrechte. Zie boven bij Luk. 4 : 16.

Luk. 24 : 6. Οὐκ ἔστιν ὧδε, ἀλλὰ ἠγέρθη· μνήσθητε ὡς ἐλάλησεν ὑμῖν ἔτι ὢν ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ·

Dr Owen (bij Bowyer) wil, met verwijzing naar vers 8, ὧν in plaats van ὡς lezen en dus eene attractie aannemen. Mij dunkt dat juist in vers 8 de woorden τῶν ῥημάτων αὐτοῦ in het verband vreemd klinken, wanneer wij in vers 6 ὧν lezen. Beter ware dan in vers 6 μνήσθητε τῶν ῥημάτων ὧν ἐλάλησεν en in vers 8 καὶ ἐμνήσθησαν τούτων. Ook is het niet in overeenstemming met het spraakgebruik der N. T. schrijvers, λαλεῖν te bezigen, wanneer óp den inhoud van het gesprokene, als gedachten uitdrukkende, gelet wordt, (λαλεῖν = דִּבֵּר λέγειν = אָמַר, zie Synonyms of the new Testament bij R. C. Trench, pag. 286 and 287). Zijn met ὧν de varianten niet te verklaren, met ὡς is dit wel het geval. De gewone lezing past dus in het verband, is met het spraakgebruik in overeenstemming en verklaart de varianten. Wij vertalen dus: „herinnert gij u niet, hoe hij tot u sprak, toen hij nog bij u was, zeggende:”. Ὡς ἐλάλησεν is eene verwijzing naar vers 7. Volgde vers 7 niet, men zou aan de conjectuur nog eenige waarde kunnen toekennen. Uit de beteekenis van λαλεῖν volgt, dat λέγων herhaald wordt. Waarom zou toch de inhoud der woorden (dier ἅ, welke zij zich te herinneren hadden)

nog worden opgenoemd, als zij zich die reeds herinnerden? Moesten zij denken aan de woorden die hij sprak, toen hij zeide?

Luk. 24 : 17. *Εἶπεν δὲ πρὸς αὐτούς· τίνες οἱ λόγοι οὗτοι, οὓς ἀντιβάλλετε πρὸς ἀλλήλους περιπατοῦντες; καὶ ἐστάθησαν σκυθρωποί.*

Het groot verschil der lezingen op deze plaats doet onderstellen dat de tekst bedorven is. Holwerda toont aan (Bijdragen, bl. 58, en Betrekking, bl. 65) hoe ongegrond de vertalingen, verklaringen en gissingen zijn, die men doorgaans op de verschillende lezingen bouwt, en komt tot de gevolgtrekking, dat er tusschen *περιπατοῦντες* en *σκυθρωποί* eene lacune bestaat, die door de librarii op verschillende wijze is aangevuld.

Harting beroept zich (Verslagen en mededeelingen der Koninkl. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, 2e reeks, deel IX) op Mt. 14 : 31. (*ὀλιγόπιστε, εἰς τί ἐδίστασας*) en stelt de volgende gissing voor *καὶ ἐς τί ἐστε σκυθρωποί.* „Het is ten minste volstrekt niet onmogelijk", zegt hij, „dat *ἐστί ἐστε*, met unciaalletters geschreven en bij eenigszins onduidelijk schrift, tot lezingen als *ἔστησαν* of *ἐστάθησαν* geleid heeft, of dat een afschrijver, bij het weglaten van een der beide nagenoeg gelijkluidende — in zijn oog misschien dubbel geschreven — woorden, toch voorzichtigheidshalve eenige ruimte in zijn manuscript heeft overgelaten, die een later schrijver gemeend heeft op zoodanige wijze te moeten aanvullen." Laat Dr v. d. S. Bakhuyzen (t. a. pl. bl. 176) zich gunstig over deze gissing uit, Michelsen (Studiën, 1881, bl. 162) vindt haar beneden kritiek. Ik meen mij aan de zijde van den eerste te moeten scharen. Vooreerst toch verzuimt Michelsen op te merken, dat Harting ook de vertaling

„waartoe" niet versmaadt en een reden aan de hand doet, die de lezing *ἐστάθησαν* verklaarbaar maakt. Het afkeuren van de gissing van Valckenaer op Luk. 11:29 (zie boven) maakt het afkeuren van deze niet noodzakelijk. In de beoordeeling van de gissing *καὶ τί παθόντες ἐστὲ σκυθρωποί* in plaats van *περιπατοῦντες καί* enz. kunnen wij natuurlijk niet treden, daar Michelsen deze alleen zou voorstellen in geval alle codices *ἐστέ* lazen. Wel is het onze meening, dat het vermoeden, „dat de zin van het oorspronkelijke ongeveer dit was: „en zij zagen hem aan (*ἠτένισαν*?) met droefenis op het gelaat" aan de codices B en ℵ te hooge waarde toekent en de overige varianten niet verklaren kan. Dat de N. T. schrijvers (naar de HSS. te oordeelen) zonder uitzondering *εἰς* gebruiken mag tegen Harting niet worden aangevoerd, daar wij hier niet op een algemeenen regel te letten hebben maar op een bepaald geval (nl. van een onwillekeurigen misslag).

Luk. 24:21. *Ἡμεῖς δὲ ἠλπίζομεν ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν Ἰσραήλ· ἀλλάγε καὶ σὺν πᾶσιν τούτοις τρίτην ταύτην ἡμέραν σήμερον ἄγει ἀφ' οὗ ταῦτα ἐγένετο.*

Markland (bij Bowyer) meent dat vóór *σήμερον* het lidwoord is uitgevallen. Ik kan mij hierbij niet aansluiten. Met het lidwoord komt *σήμερον* bijna nooit voor. Wanneer het geplaatst wordt volgt ook *ἡμέρα*. Bovendien is de acc. hier een vereischte, omdat bij *ἄγει* Jezus subject is. M. i. zouden bij de lezing *τρίτην ταύτην τὴν σήμερον ἡμέραν ἄγει* de varianten het best verklaard zijn en kan bij de gelijkvormigheid der lettergrepen gemakkelijk iets zijn uitgelaten. Zeer bevreemdend is, dat Michelsen (Studiën 1881, bl. 148) deze gissing door de lezing van BℵL wederlegd acht.

Luk. 24:22. Ἀλλὰ καὶ γυναῖκές τινες ἐξ ἡμῶν ἐξέστησαν ἡμᾶς, γενόμεναι ὀρθριναὶ ἐπὶ τὸ μνημεῖον.

Pearce (bij Bowyer) stelt voor, ἀλλὰ καί te veranderen in ἅμα καί. Hiertegen is geen overwegend bezwaar. Let men op de schrijfwijze der cod. unciales dan kunnen M en ΛΛ gemakkelijk verwisseld zijn. Bovendien drukt ἅμα de gedachte beter uit. Met den spiritus asper behoeven wij natuurlijk niet te rekenen. Wij denken hier niet aan eene tegenstelling maar aan eene reeks zaken, wier opsomming, door καί verbonden, de bezwaren komt vermeerderen. Alles moet samenspannen om den toestand der sprekers hopeloos en treurig te maken. Met het oog op vers 21 (ἀλλά γε καί) kan de verwisseling plaats hebben gehad.

Luk. 24:25. Καὶ αὐτὸς εἶπε πρὸς αὐτούς· ὦ ἀνόητοι καὶ βραδεῖς τῇ καρδίᾳ τοῦ πιστεύειν ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἐλάλησαν οἱ προφῆται.

Mangey (bij Bowyer) wil αὐτός in αὖτις „verbeteren". Dit is volstrekt niet noodig. „Daarentegen" behoeft niet te worden uitgedrukt, en wordt zelden door αὖτις aangeduid. Juist die αὐτός, van wien zoo dikwijls gesproken is, spreekt nu zelf. Dit wil Lukas aanduiden.

REGISTER DER BEHANDELDE PLAATSEN [1]).

1) Door een sterretje duiden wij de plaatsen aan, waar wij de hulp der kritische conjectuur noodzakelijk achten.

STELLINGEN.

I.

Het onderscheid tusschen Conjecturaalkritiek en Litterarisch-historische kritiek te beschouwen als kwalitatief verdient aanbeveling.

II.

Hoezeer door sommigen met blijdschap begroet, belooft de weder ontwaakte studie van de genealogie der grieksche Handschriften van het N. T. weinig voordeel te zullen opleveren voor het onderzoek naar den echten tekst.

III.

Uit de lezing van אB, Mark. 3:14, 16, blijkt, dat men ten onrechte aan de grieksche Handschriften van het N. T. gezag toekent.

IV.

Het aannemen van drie richtingen in de eerste Christengemeenten biedt geen voldoenden sleutel ter verklaring van den oorsprong en de samenstelling der synoptische Evangeliën.

V.

De z. g. Combinatie-hypothese ter verklaring van het ontstaan van het Evangelie van Markus is niet aan te bevelen.

VI.

Ten onrechte houdt men op grond van taalkundig verschil Luk. 1 en 2 voor onecht.

VII.

De waardeering van het Evangelie van Johannes hangt samen met de waardeering van de verhouding van zijnen schrijver tot de openbaring onder de bedeeling des Ouden Verbonds.

VIII.

Ten onrechte beschouwt men de Bergrede als een voortbrengsel van de Chokma-letterkunde, in waarde gelijk aan de spreuken van Jezus Sirach en den brief van Jakobus.

IX.

Naar alle waarschijnlijkheid is de brief aan de Hebreën geschreven aan Joden-Christenen te Rome.

X.

Van Ef. 4:9 ziet τὰ κατώτερα τῆς γῆς niet op de onderwereld.

XI.

Het is waarschijnlijker dat Paulus' brieven aan de Efeziërs

en Kolossensen uit de gevangenschap te Caesarea, dan dat zij uit die te Rome zijn geschreven.

XII.

Bij de kritische beschouwing van Israëls geschiedenis, met name van de Thora, moet aan den persoon en het werk van Ezechiël een plaats worden ingeruimd.

XIII.

De voorstelling van „profetenscholen" als van instellingen, waarin jonge mannen tot het profetenambt werden opgeleid heeft geen grond in het O. T.

XIV.

Het lied, voorkomende in Richt. 5, is door Debora gedicht.

XV.

Het is af te keuren Ps. 68 : 8 of Deut. 33 : 2 ter verklaring van Richt. 5 : 4 aan te halen.

XVI.

De historische opvatting van Hosea I en III is aan te bevelen.

XVII.

De profetie van Joël moet geplaatst worden in de 9e eeuw.

XVIII.

Ten onrechte spreekt men van den „zegen Jakobs" in Gen. 49.

XIX.

In Gen. 49 : 20, 21 is de lezing der LXX te verkiezen boven den masorethischen tekst.

XX.

Onder de sporen van het semitische heidendom in het O. T. behoort Gen. 30 : 11 (בגד) genoemd te worden.

XXI.

Handelt men over het ontstaan van den godsdienst, men behoort de verklaring van dit verschijnsel niet te zoeken in datgene, waarin de godsdienst zich het eerst mocht hebben geopenbaard, maar in datgene, wat tot het eerste openbaar worden van godsdienst geleid heeft.

XXII.

Elke bepaling van godsdienst, waarin men aan de persoonlijke betrekking van den mensch tot het voorwerp zijner vereering geen recht laat wedervaren, is af te keuren.

XXIII.

Das Wesen der Reformation kann doch nicht in Dem gefunden werden, was sie mit dem Katholicismus theilt, sondern in Dem, was neu, eigenthümlich, originel in ihr auftritt. (Bender)

XXIV.

De beteekenis der Hervorming bestaat niet voornamelijk hierin, dat zij de Kerk hervormd heeft, maar dat zij de

groote ombuiging geweest is van het oordeel over de taak en de waarde van het menschelijke leven.

XXV.

Elke bepaling van Protestantisme, waarin het positieve beginsel op den achtergrond treedt, moet worden afgekeurd.

XXVI.

Wessel Gansfort en de zijnen behoorden tot de voorloopers der Hervorming in Nederland.

XXVII.

Ten onrechte heffen sommigen het onderscheid op tusschen de leer van Sabellius en die van Paulus van Samosate.

XXVIII.

De benaming „Wijsbegeerte van het zedelijke leven" is te verkiezen boven „Ethiek."

XXIX.

De miskenning van de mystiek schaadt aan den godsdienst.

XXX.

La politique en faisant de la religion a forcé la religion de faire de la politique mais l'une et l'autre à ce metier se sont corrompues et la seconde plus que la première. (Vinet)

ERRATA.

Blz.	1	regel	4 v. b.	lees	*ἑτοιμάσατε*	in	pl.	v.	*ἕτοιμάσατε*
»	3	»	20 v. b.	»	*προφήταις*	»	»	»	*προφηταῖς*
»	3	»	2 v. o.	»	3:1—6	»	»	»	4:1—6
»	8	»	11 v. o.	»	*καινή*	»	»	»	*καίνη*
»	10	»	13 v. b.	»	*μηδὲν*	»	»	»	*μηδεν*
»	10	»	1 v. o.	»	*μηδεὶς*	»	»	»	*μηδείς*
»	11	»	4 v. b.	»	Mark.	»	»	»	Mt.
»	11	»	4 v. b.	»	Joh. 11; 33	»	»	»	Joh. 12:3
»	13	»	14 v. o.	»	*ὅ, τι*	»	»	»	*ὅτι*
»	17	»	1 v. o.	»	is	»	»	»	is *αἴρει*
»	20	»	6 v. o.	»	*Σίμωνι*	»	»	»	*Σίμων*
»	22	»	2 v. b.	»	4:18	»	»	»	4:10
»	22	»	14 v. b.	»	רֶגֶשׁ	»	»	»	רֶגֶשׁ
»	24	»	14 v. o.	»	*ἀκοῦσαντες*	»	»	»	*ἀκόυσαντες*
»	27	»	3 v. o.	»	deinde	»	»	»	deiinde
»	29	»	2 v. o.	»	*κόκκῳ*	»	»	»	*κοκκῷ*
»	30	»	15 v. b.	»	»	»	»	»	»
»	31	»	5 v. o.	»	*πάντων*	»	»	»	*παντῶν*
»	31	»	4 v. o.	»	*ἀναβαίνει*	»	»	»	*ἀναβάινει*
»	38	»	6 v. b.	»	*δέομαί*	»	»	»	*δέομαι*
»	41	»	3 v. b.	»	*ἐθαύμασε*	»	»	»	*ἐθαύμασεν*
»	41	»	14 v. b.	»	b en e	»	»	»	b en c
»	41	»	9 v. o.	»	exturbandum	»	»	»	exurbandum
»	43	»	10 v. o.	»	*ἐποίει*	»	»	»	*ἔποίει*
»	47	»	12 v. b.	»	*φάγωσιν·*	»	»	»	*φάγωσιν*
»	49	»	4 v. o.	»	11;	»	»	»	11,
»	51	»	7 v. o.	»	*πρεσβυτέρων*	»	»	»	*πρεσβυτὲρων*
»	55	»	13 v. b.	»	*βρώματα*	»	»	»	*βρῶματα*
»	57	»	7 v. o.	»	lectionem:	»	»	»	lectionem;
»	58	»	11 v. b.	»	Δ	»	»	»	Λ
»	62	»	8 v. b.	»	Ἡλείας	»	»	»	Ἡείας
»	66	»	6 v. b.	»	Jud.	»	»	»	Richt.
»	66	»	3 v. o.	»	sacra	»	»	»	Sacra
»	69	»	11 v. o.	»	*αὐτόν·*	»	»	»	*αὐτόν*
»	76	»	2 v. b.	»	had,	»	»	»	had
»	77	»	3 v. b.	»	*ἐφοβοῦντο*	»	»	»	*ἔφόβουντο*

SOL IVSTITIÆ ILLVSTRA NOS